

UDK 34

Ju 675

Latvijas Universitātes raksti. Juridiskā zinātne. Nr. 667.

Redakcijas sastāvs:

Dr. iur., asoc. prof. **Jānis Lazdiņš** (galvenais redaktors)

Dr. habil. iur., prof. **Kalvis Torgāns** (zinātniskais redaktors)

Dr. iur., asoc. prof. **Kaspars Balodis**

Dr. iur. h. c., prof. emeritus **Dītrihs Andrejs Lēbers** (Vācija)

Ph. D., prof. **Pauls Varuls** (Igaunija)

Dr. iur., prof. **Peeter Jarvelaid** (Igaunija)

Dr., prof. **Ingo Saenger** (Vācija)

Dr. iur., prof. **Valentija Liholaja**

Dr. iur., asoc. prof. **Aivars Fogels**

Dr. philos., asoc. prof. **Zigurds Mikainis**

Dr. iur., asoc. prof. **Sanita Osipova**

Literārā redaktore **Vija Kaņepe**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja
Citējot atsauce uz izdevumu obligāta

© Latvijas Universitāte, 2004

© Apgāds "Rasa ABC", makets un vāka dizains, 2004

ISSN 1407-2157

ISBN 9984-770-06-0

Saturs

<i>U. Ķinis.</i> Noziedzīgā nodarījuma “Patvaļīga pieklūšana datorsistēmai” (KL 241.pants) priekšmeta kvalifikācijas problēmas	6
<i>V. Liholaja.</i> Aborts: slepkavība vai ...?	23
<i>E. Vīnkalna.</i> Cēloņsakarības jēdziens krimināltiesībās saistībā ar tā vēsturisko attīstību	36
<i>J. Zīle.</i> Viktimoloģiskie pētījumi Latgalē	44
<i>J. Briede.</i> Administratīvais akts – tiesību akts ar nobeiguma raksturu. Starplēmums un galīgais lēmums	51
<i>J. Lazdiņš.</i> Padomju darba tiesību transformācija neatkarīgajā Latvijā	61
<i>A. Līcis.</i> Personiskie pierādīšanas līdzekļi civilprocesā	77
<i>M. Grudulis.</i> Izņēmuma tiesības kategorija un tās izpratne autortiesībās	93
<i>A. Bitāns.</i> Tiesas ieskats un svarīgi iemesli civiltiesisku strīdu izskatīšanā	107
<i>I. Brūvere.</i> Mazāk pārstāvētā dzimuma aizsardzība darbā atbilstoši Eiropas Savienības tiesībām	133

Noziedzīgā nodarījuma “Patvaļīga piekļūšana datorsistēmai” (KL 241. pants) priekšmeta kvalifikācijas problēmas

Uldis Ķinis

Kuldīgas rajona tiesas priekšsēdētājs,
e-pasts: ukinis@tna.gov.lv

Informācijas un komunikāciju tehnoloģijas (IKT) mūsu sadzīvē ienāk aizvien biežāk. Informācija var būt arī līdzeklis sabiedrības uzvedības un tiesiskās apziņas veidošanā. To apzinās visas attīstītās pasaules valstis. Svarīgi ir izprast, kādā veidā elektroniskā vidē ir iespējams izdarīt noziedzīgus nodarījumus un kas ir e-vides apdraudējumu cēloņi.

Jebkurš pasaules, arī Latvijas iedzīvotājs, kuram ir pieejams dators, kas pieslēgts internetam, un kuram ir zināšanas, kā ar šo tehniku rīkoties, var kļūt par šāda nodarījuma subjektu un potenciāli piekļūt datorsistēmai jebkurā pasaules malā. Šobrīd daudzu starptautisku organizāciju dienaskārtībā kā prioritāte ir izvirzīta cīņa ar kibernoziegumiem. Nevienu kibernoziegumu nevar izdarīt bez patvaļīgas piekļūšanas datorsistēmai. Šajā rakstā autors apskata Krimināllikuma 241. pantā paredzētā noziedzīgā nodarījuma “Patvaļīga piekļūšana datorsistēmai” objekta tiesiskos aspektus.

Raksturvārdi: Kibernoziegums, noziedzīgā nodarījuma objekts, informācijas un komunikāciju tehnoloģijas (IKT), vide, informācijas sistēmu drošība (ISD).

Ievads

Informācijas un komunikāciju tehnoloģijas (IKT) mūsu sadzīvē ienāk aizvien biežāk. Mobilie telefoni, datori, printeri, skeneri, faksi un citas tehniskās ierīces cilvēkiem ikdienā kļūst neaizstājamas. Bez informācijas tehnoloģiju palīdzības mūsdienās nav iespējams ne sagatavot ticamas laika ziņas, ne televīzijas pārraides, ne arī veikt citus nepieciešamus procesus. IKT ir radītas vienam mērķim, proti, – paaugstināt cilvēku labklājības līmeni. Lai to paveiktu, informācijai, kas ir IKT galvenais darbības resurss, no kvantitatīvas kategorijas jākļūst par kvalitatīvu kategoriju.

ITK apstrādātās informācijas kvalitāti nosaka vairākas būtiskas pazīmes.

1. **Informācijas globalizācija un pasaules ekonomikas tendences.** Tas nozīmē, ka informācijai nav ģeogrāfisku robežu un Latvija, tāpat kā ikviens pasaules valsts, ir uzskatāma par vienu no pasaules informācijas telpas neatņemamām sastāvdaļām. Tas veicina starptautiski saistītu ekonomisku atkarību, parādību, ko J. Brits (*James Britz*) dēvē par *progresīvo kapitālismu un pasaules ekonomikas globalizāciju*.¹
2. **Globālā tehnoloģija, kas pārveidojusi pasauli un revidējusi tajā pastāvošos standartus.** Līdz ar to ir mainījies arī jautājums par tiesību nozīmi un tiesību principiem, kas piemērojami jaunajā elektroniskajā vidē, piemēram, par demokrātiju, likumību, cilvēktiesībām, juridisko ekvivalenci.

- 3. Informācijas sabiedrības doktrīna.** Šis doktrīnas galvenais uzdevums ir pārvērst informācijas apriti par visas sabiedrības labklājības avotu. Informācijas sabiedrības doktrīna aptver daudzpusīgu tiesību un pienākumu kompleksu, kur katram subjektam, fiziskai vai juridiskai personai ir sava noteikta vieta.

I. IKT lietošanas radītā apdraudējuma vispārīgs raksturojums

Publiska pieeja informācijai, informācijas globalizācija un straujā komunikāciju tehnoloģiju attīstība, no vienas puses, veicina pasaules globālo ekonomisko attīstību, bet, no otras puses, ir arī reāls drauds gan ikvienam indivīdam, gan ekonomikai kopumā, jo diemžēl cilvēki ir iemācījušies izmantot visus šos sasniegumus arī noziedzīgo darbību veikšanai. Nākotnē šo draudu iespējas tikai palielināsies. Pret tiem būs ļoti grūti cīnīties un tos novērst, ja netiks panākta saskaņota starptautiska kibernetizācijas apkares politika.

Sabiedrībai sasniedzot augstāku attīstības pakāpi, tajā pārstrukturējas arī noziedzība. Tāpēc valstīs ar augstu ekonomikas attīstības līmeni rodas arī kvalitatīvi jaunu, bīstamāku apdraudējumu iespējamība. Informācija var būt ierocis sabiedrības uzvedības un tiesiskās apziņas formēšanā. To apzinās visas attīstītās pasaules valstis. Svarīgi ir izprast to, kādā veidā elektroniskā vidē ir iespējams izdarīt noziedzīgus nodarījumus un kas ir e-vides apdraudējumu cēloņi.

Piemēram: kāds ASV bankas darbinieks ievietoja bankas datorsistēmā "loģisko bumbu"². Šīs darbības rezultātā praktiski tika sagrauta bankas datorsistēma. Kad noziedznieku aizturēja, viņš teica: "No tehniskā viedokļa es neesmu izdarījis noziegumu. Esmu tikai sabojājis datus informācijas sistēmā, bet neesmu neko zādzis."³

ASV Kalifornijas štata ģenerālprokurora vietnieks Roberts Morgesters (*Robert Morgester*) savā lekcijā Santaklāras apvidus policijas darbiniekiem "Identitātes zādība – likuma & sistematizācijas nozīme" norādīja, ka, izdarot parastu noziegumu, noziedzniekam ir jāņem vērā šādi faktori:

- 1) mazs ieguvums un liels risks;
- 2) cietušais var to atpazīt;
- 3) cietušais var veikt pretuzbrukumu;
- 4) policija var vajāt noziedznieku;
- 5) ieroča lietošana;
- 6) "satriecoša" apsūdzība;
- 7) liels cietumsods.

Turpretim, izdarot kibernetizācijas noziegumu, izšķirami šādi faktori:

- 1) liela peļņa un zems risks;
- 2) nav tieša kontakta ar cietušo;
- 3) nav jālieto ieroči;
- 4) policija nav sagatavota cīņai ar šīm parādībām;
- 5) ja noķers, tad šādas darbības kvalificēs kā kriminālpārkāpumu vai administratīvo pārkāpumu;
- 6) laupījums bez fiziskas piepūles tiek nogādāts vajadzīgā vietā.⁴

Tiek minēts piemērs, ka, ASV izdarot bankas aplaupīšanu tradicionālā veidā, noziedznieks vidēji nodara zaudējumus bankai 2500 USD apmērā, banku krāpšanas gadījumos – 25 000 USD apmērā, bet, ielaužoties bankas elektroniskās norēķinu sistēmās, noziedznieks ar samērā zemu risku tikt atklātam var nodarīt kaitējumu 500 000 USD apmērā. IS īpašnieku vai valdītāju zaudējumi šādu elektronisku iebrukumu gadījumos tiek aprēķināti pēc šādiem rādītājiem:

- 1) datorsistēmā saglabāto datu zaudēšana;
- 2) darbinieku darba laika zaudēšana;
- 3) maksa par datorsistēmu drošības sistēmu pilnveidošanu un attiecīgo papildu drošības pasākumu programmmēšana;
- 4) tiešie finansiālie zaudējumi;
- 5) reputācija un patērētāju uzticība.

Piemēram: 2000. gada martā Skotlendjards aizturēja divus “hakerus” no kāda ciemata Velsā. Abi aizdomās turētie iekļuva ASV, Kanādas, Taivānas un Lielbritānijas banku datorsistēmās. Iekļūstot datorsistēmās, noziedznieki nokopēja informāciju no vairāk nekā 26 tūkstošiem bankas klientu kredītkaršu. Aizdomās turētie negatavojās šo informāciju izmantot mantkārīgos nolūkos, bet tas tika darīts tādēļ, lai pierādītu savu augsto “hakera” profesionalitāti. Speciālisti aprēķināja, ka tikai ASV bankām vien būs jāiztērē vairāk nekā 3 miljoni dolāru, lai novērstu nodarīto kaitējumu.⁵

Ja Morgestera teikto salīdzinām ar Krimināllikumu, tad redzam, ka viņam ir pilnīga taisnība.

Piemēram, Krimināllikuma 175. panta 3. daļa par zādzību, kas izdarīta no dzīvojamām telpām vai glabātavām, paredz brīvības atņemšanu līdz 10 gadiem. Šo noziedzīgo nodarījumu likumdevējs ir atzinis par smagu noziegumu. Turpretim Krimināllikuma 241. pants “Patvaļīga piekļūšana datorsistēmai” nosaka: par patvaļīgu piekļūšanu informācijas konteineram (zināmā mērā tādai pašai telpai – datorsistēmai) vainīgo personu var sodīt tikai ar arestu vai naudas sodu līdz 80 minimālajām mēnešalgām, bet gadījumos, ja darbības nav saistītas ar pieslēgšanos datorsistēmai no attāluma vai ar programmatūras aizsardzības līdzekļu pārvarēšanu, – ar brīvības atņemšanu līdz vienam gadam vai ar naudas sodu līdz 150 minimālajām mēnešalgām.

Likumdevējs Krimināllikuma 241. pantā ietverto nodarījumu ir atzinis tikai par kriminālpārkāpumu, kaut gan sekas šeit var būt ievērojami lielākas, nekā izdarot zādzību no dzīvokļa.

Līdzīga situācija ir Dānijā, Zviedrijā un vairākās citās valstīs, bet lielākajā daļā pasaules valstu, piemēram, Brazīlijā, Ekvadorā, Panamā, vispār nav paredzēta krimināl-atbildība par šādām darbībām.⁶

Kā redzams no iepriekš minētā piemēra, tad jebkurš pasaules, arī Latvijas iedzīvotājs, kuram ir pieeja datoram, kas pieslēgts internetam, un kuram ir zināšanas, kā ar šo tehniku rīkoties, var kļūt par šāda kriminālpārkāpuma subjektu un potenciāli piekļūt datorsistēmām Kanādā, ASV, Dienvidāfrikā u. c. Ja policijai izdosies personu aizturēt un pierādīt, ka tieši tā ir izdarījusi attiecīgo kriminālpārkāpumu, tad tiesa to var sodīt vai nu ar brīvības atņemšanu līdz vienam gadam, vai arī ar naudas sodu. ASV un Kanādas jurisdikcijai šāda persona vispār paliks neaizsniiedzama.

Pēdējos gados situācija sāk mainīties, jo daudzu starptautisku organizāciju dienaskārtībā kā prioritāte ir izvirzīta cīņa ar kibernetiskajiem noziedzīgiem darījumiem.

Tā, piemēram, 1996. gadā Eiropas Komisija izstrādāja dokumentu “Interneta nelegālais un kaitīgais raksturs”⁷. Šajā dokumentā ir noteikti šādi kaitīgās un nelegālās informācijas veidi:

- 1) bērnu pornogrāfijas izplatīšana;
- 2) rasu un reliģiskā naida kurināšana;
- 3) cilvēku tirdzniecība;
- 4) godu un cieņu aizskaroša informācija u.c.

2002. gada 23. martā ES Komisija publicēja dokumentu “Par papildu pasākumiem daudzgadīgā Kopienas rīcības plānā par interneta drošas izmantošanas veicināšanu, apkarojot nelegālās un kaitīgās informācijas apriti globālajā informācijas tīklā”⁸. Minētā dokumenta ievaddaļā norādīts, ka interneta nelikumīgais un kaitīgais saturs ir ne tikai likumdevēju vai vecāku, bet arī uzņēmēju rūpju lokā.

2001. gada 23. novembrī Budapeštā pieņēma Kibernetiskajiem darījumiem konvenciju, kuru parakstīja 27 valstis.⁹ Minētā konvencija¹⁰ paredz šādu kibernetiskajiem darījumiem iedalījumu:

- 1) noziedzīgi nodarījumi pret datorsistēmu un datu pieejamību, integritāti, konfidencialitāti. Pie šādiem nodarījumiem pieskaita patvaļīgu piekļuvi (2. p.), nelikumīgu pārtveršanu (3. p.), datu traucēšanu, ietekmēšanu (4. p.), sistēmu darbības traucēšanu (5. p.), ierīču ļaunprātīgu lietošanu (6. p.);
- 2) ar datora lietošanu saistīti nodarījumi – (krāpšana (7. p.) un viltošana (8. p.);
- 3) satura noziedzīgi – bērnu pornogrāfijas aprite (9. p.);
- 4) nodarījumi, kas saistīti ar pārkāpumiem autortiesībās un blakustiesībās (10. p.).

Tomēr jāpiekrīt speciālistiem, kas atzīst, ka neviens nezina, kādu pārsteigumu kibernetiskajiem darījumiem jomā mums atnesīs rītdiena.

2002. gada 7. novembrī Latvijas Ministru kabinets pieņēma koncepciju “Par bērnu tiesību aizsardzību internetā”. To saskaņā ar republikas valdības deklarāciju samērā īsā laikā izstrādāja darba grupa autora vadībā.

Koncepcija “Par bērnu tiesību aizsardzību internetā” paredz kompleksus pasākumus, lai maksimāli veicinātu drošu kibernetiskajiem darījumiem lietošanu, pēc iespējas samazinot apdraudējuma risku nepilngadīgajiem, kas nereti, izmantojot internetu, var kļūt par noziedznieku upuriem, kā arī kontroles mehānismus izglītības iestādēs un citos publiskajos interneta pieejas punktos, lai nepieļautu gadījumus, kad nepilngadīgie, izmantojot šo interneta pieejas punktu resursus, apdraud citu interneta lietotāju likumīgās intereses.

Jāatzīst, ka, lai gan starptautiskā mērogā vērojami nopietni pūliņi pieņemt konvencijas un speciālas rīcības programmas un veikt citus pasākumus, kibernetiskajiem darījumiem skaits strauji turpina pieaugt un nopietni apdraud informācijas sabiedrības doktrīnā izvirzīto mērķu sasniegšanu. Sevišķi liels uztraukums par straujo kibernetiskajiem darījumiem pieaugumu ir ekonomiski attīstītajām valstīm, jo nereti šīs darbības var apdraudēt šo valstu pilsoņu un juridisko personu ekonomiskās intereses un pat fizisko drošību.

Rakstā nav iespējams apskatīt visus iepriekšminēto noziedzīgo nodarījumu saturiskos aspektus, tāpēc autors veltīs uzmanību noziedzīgiem darījumiem pret informāciju sistēmu drošību.

II. Noziedzīgi nodarījumi pret informācijas sistēmu drošību

Informācijas sistēmas ir noderīgas valdībām, starptautiskām organizācijām, komersantiem un indivīdiem. Tās kļūst par nacionālās un starptautiskās drošības, tirdzniecības un finansiālās darbības neatņemamu sastāvdaļu.

Jo valsts tehnoloģiskajā ziņā ir vairāk attīstīta, jo informācijas pārraides procesam jābūt drošākam. Ikvienam lietotājam ir jābūt pārliecinātam par to, ka firmas, kas piedāvā dažādus pakalpojumus internetā, aizsargā informāciju, izmantojot drošas datu pārraides tehnoloģijas.

Informācijas sistēmu drošība (turpmāk tekstā – **ISD**) ir informācijas pieejamības, konfidencialitātes un integritātes nodrošināšana informācijas sistēmā.¹¹

Informācijas sistēma (turpmāk tekstā – **IS**) ir datu ievadīšanas, uzglabāšanas un apstrādes sistēma, kas paredz lietotājpieeju tajā glabātiem datiem vai informācijai.¹²

Iepriekšminētās definīcijas parāda, ka informācijas sistēmu drošība ir tehnisku, juridisku un organizatorisku pasākumu komplekss, kam jānodrošina informācijas sistēmu tehnisko un informatīvo resursu stabila, droša darbība.

Tāpēc, lai runātu par informācijas sistēmu drošību, mums vispirms ir jāzina, kas mums ir jāaizsargā. Lai atrastu tās prioritātes, kas jāaizsargā informācijas sistēmai, nepieciešams noskaidrot sistēmas vāriguma un kļūdu cēloņus. Ne jau velti pēdējā laikā pasaules lielvalstis pievērsis aizvien lielāku uzmanību sistēmu darbības testēšanai, dažādām aptaujām, lai noskaidrotu kopainu par informācijas sistēmu vāriguma cēloņiem. Sevišķa uzmanība šim jautājumam jāpievērš tad, kad IS ir savienota *online* režīmā ar internetu.

Interneta drošības rokasgrāmatā¹³ ir aplūkoti šādi svarīgākie sistēmas vāriguma cēloņi: lietotāju autentifikācija¹⁴, nedrošas komunikācijas, bojāts programmatiskais nodrošinājums¹⁵, sistēmas failu nolasīšana¹⁶, datu plūsma starp tīkliem¹⁷. Kāpēc, runājot par kibernetozieģumiem, mums ir jāpievērš uzmanība šiem apdraudējuma faktoriem un sistēmu vāriguma cēloņiem? Tāpēc, ka no tā, cik sekmīgi veidota sistēma, cik precīzi un pārdomāti ir izstrādāta IS drošības politika, ir atkarīga arī sistēmas lietotāju drošība. Tātad IS drošība nav tikai sistēmas īpašnieka vai valdītāja tiesība, bet arī pienākums, sevišķi gadījumos, ja IS sniedz pakalpojumus citiem lietotājiem.

Kā redzams no iepriekš aplūkotā kibernetozieģumu iedalījuma, tieši lielākā daļa Kibernetozieģumu konvencijā ietverto nodarījumu ir saistīti ar informācijas sistēmu drošības – IS resursu konfidencialitātes, integritātes un pieejamības apdraudējumu. Aplūkosim raksturīgākos nozieģumu veidus un to atbilstību Krimināllikumā iekļautajiem noziedzīgo nodarījumu sastāviem.

1. Kibernetozieģumu konvencijas 2. pants “**Patvaļīga, nelikumīga pieeja informācijas sistēmai**” visumā atbilst Krimināllikuma 241. pantā paredzētajam noziedzīgo nodarījuma “Patvaļīga piekļūšana datorsistēmai” saturam.

Konvencijas 2. pants nosaka: “Dalībvalstīm jāpieņem tādi likumdošanas un citi pasākumi, kas nepieciešami, lai paredzētu kriminālatbildību par tīšu nelikumīgu piekļūšanu datorsistēmai vai tās daļai. Puses var noteikt, ka atbildība par šīm darbībām iestājas tikai tad, ja datorsistēmu drošības pasākumi pārkāpti, lai iegūtu informāciju vai censtos īstenot kādu citu negodīgu nolūku, un datorsistēmai ir jābūt saistītai ar citu datorsistēmu.”¹⁸

Krimināllikuma 241. pants paredz atbildību:

- (1) par patvaļīgu piekļūšanu automatizētai datorsistēmai, ja ar to nepiederīgai personai radīta iespēja iepazīties ar sistēmā ievietoto informāciju;
- (2) par tādām pašām darbībām, ja tās saistītas ar datortehnikas programmatūras aizsardzības līdzekļu pārvarēšanu vai ar pieslēgšanos sakaru līnijām.

Vispārīgos vilcienos Krimināllikuma 241. pantā ietvertais smagnējais formulējums atbilst starptautisko tiesību nostādņēm, tomēr šī panta piemērošanā un nodarījuma kvalifikācijā varam saskarties arī ar zināmām grūtībām. Šos jautājumus detalizētāk aplūkosim raksta turpinājumā.

2. Konvencijas 3. pants paredz atbildību par **nelikumīgu pieslēgšanos/ pārtveršanu** (*illegal interception*).

Minētais pants nosaka: “Dalībvalstīm ir jāparedz kriminālatbildība par tīšām darbībām, kas saistītas ar nelikumīgu pieslēgšanos datorsistēmām vai to daļām, izmantojot tehniskos līdzekļus, elektromagnētiskās emisijas vai informācijas pārtveršanu, izmantojot datorsistēmu vai ar tās starpniecību, ja tā izdarīta **nepubliskos** datordatu pārraides tīklos.”

Krimināllikuma 144. pants paredz atbildību:

- (1) par personas korespondences pa telekomunikāciju tīkliem pārraidāmās informācijas noslēpuma tīšu pārkāpšanu, kā arī par tādas informācijas un programmu noslēpuma tīšu pārkāpšanu, kas paredzēti lietošanai sakarā ar datu elektronisko apstrādi;
- (2) par tām pašām darbībām, ja tās izdarītas mantkārtīgā nolūkā.

Kaut arī šī nodarījuma objekts ir privātās dzīves un korespondences noslēpums un konvencijas 3. pantā paredzētā nodarījuma sastāva objekts ir informāciju sistēmu drošība, tas nav šķērslis, lai personu sauktu pie atbildības par nelikumīgu pieslēgšanos nepubliskām datorsistēmām vai datortīkliem, izmantojot datorsistēmu resursus.

3. **Datu un datorsistēmu darbības traucēšana** (*data and system interference*) Kibernozieģumu konvencijā (4. un 5. p.) ir ietverta tāpēc, ka pēdējos gados sevišķi strauji izplatās darbību veidi, kas paši par sevi nav saistāmi ar tiešu ielaušanos datorsistēmās, taču nereti darbības, ko speciālisti sauc par “drazu pastu” (*spamming*) vai “nelūgtu pakalpojumu” (*denial service attack*), veic tīši, ar mērķi bojāt, pasliktināt, mainīt, noklusēt datordatus vai arī radīt nopietnus, būtiskus sistēmas darbības traucējumus.

Šādā veidā ir tikuši organizēti vairāki uzbrukumi pazīstamām firmām – *Yahoo*, *E-Bay* u.c. Tā, piemēram, kādam Kanādā dzīvojošam jauniešim, kas sevi dēvējis ar segvārdu “*Maftaboy*”, sūtot “drazu pastu”, ir izdevies sabojāt firmas *Yahoo* datorsistēmas resursus, un tā rezultātā firma cietusi miljoniem dolāru lielus zaudējumus.

Iepriekšminētais apstiprina, ka neviena datorsistēma pasaulē nav pasargāta no šāda veida uzbrukumiem. Vairākās valstīs, piemēram, Lielbritānijā, šādas darbības, kuru rezultātā tiek pārtraukts vai būtiski traucēts datorsistēmu darbs, ir atzītas par terorismu.

Latvijā šobrīd Krimināllikums neparedz atbildību par šāda veida darbībām.

4. Konvencijas 5. pants **par ierīču ļaunprātīgu izmantošanu** (*misuse of devices*) nosaka: “Katrai dalībvalstij jāveic tiesiski pasākumi, lai paredzētu kriminālatbildību par tīšu to ierīču un datorprogrammu izgatavošanu, pārdošanu, apgādi lietošanai, importu, izplatīšanu, kuras izveidotas tieši ar mērķi veikt Konvencijas 2.–5. pantā paredzētos

nodarījumus, vai to pieejamības radīšanu citā veidā, vai šādu ierīču glabāšanu nolūkā izdarīt iepriekšminētās darbības.”

Krimināllikuma 244. pants paredz atbildību:

- (1) par datora vīrusa, tas ir, tāda programmas līdzekļa apzinātu **izplatīšanu**, kas izraisa datortehnikas programmatūras vai informācijas nesankcionētu iznīcināšanu vai grozīšanu vai kas sabojā informējošo iekārtu vai sagrauj aizsardzības sistēmu, vai par jauna veida vīrusa ievadīšanu datortehnikas programmatūras vidē;
- (2) par tām pašām darbībām, ja ar tām radīts būtisks kaitējums.

Kā redzams, Krimināllikumā ietvertais nodarījuma saturs ir ievērojami šaurāks un nepilnīgāks par Kibernoziegumu konvencijā ieteikto.

Iepriekšminētais uzskatāmi parāda tās nostādnes, ko par prioritārām atzīst kibernetiķu speciālisti visā pasaulē.

Kāpēc uzsvars jāliek tieši uz nodarījumiem pret informācijas sistēmu drošību? Šo jautājumu izskaidrot var ļoti vienkārši. Kas ir informācijas sistēma? IS ir zināms tehnisko un informatīvo resursu kopums. Tātad tā ir slēgta telpa, kontainers, kurā tiek glabāti, apstrādāti, pārsūtīti digitālā formā sagatavoti dati. Šie dati ir identificējami. Tie nav radušies paši no sevis, bet to radītājs, īpašnieks vai valdītājs tiem ir pievienojis zināmu vērtību. Tie ir dati, kuri informācijas sistēmā ir klasificēti pēc konfidencialitātes un vērtības pakāpes. Tātad visi šie dati, arī datorprogrammas, datu bāzes u.c., respektīvi jebkura vienība, kas satur informāciju, ir kritiska to īpašniekam, valdītājam utt. Tas nozīmē, ka datu sabojāšanas, iznīcināšanas, noklusēšanas, izmaiņšanas gadījumā šo informācijas resursu īpašniekiem radīsies reāli materiāli zaudējumi.

Tāpēc viens no IS drošības politikas veidošanas pamatprincipiem ir **proporcionālitates princips**, kas nosaka, ka plānotiem pasākumiem IS drošībā ir jābūt atbilstošiem iespējamā apdraudējuma sekām.

Īpaši svarīgi ir panākt šādu mērķtiecīgu informācijas sistēmu drošības politikas ieviešanu valsts un pašvaldību iestādēs, kas uztur valsts nozīmes reģistrus, piemēram, soda, transporta, uzņēmumu, komercķīlu reģistru, zemesgrāmatas.

Veicot šo informācijas apgabalu noteikšanu, valsts ir definējusi, kura informācija ir uzskatāma par kritisku. Tā ir informācija, kuras ļaunprātīga vai nesaprātīga izmantošana var nodarīt būtisku kaitējumu valsts iedzīvotājiem un to mantai. Kāds datornoziedzumu eksperts ir teicis: “Jo augstāka ir valsts atkarība no informāciju tehnoloģiju darbības, jo vieglāk valsts ir ievainojama. Prasmīgs datornoziedznieks dažu minūšu laikā valstij var nodarīt tādu kaitējumu, kas var pilnīgi vai daļēji sagraut valsts ekonomiku.” To, ka tie bija viedi vārdi, mums pierādīja 2001. gada 11. septembra notikumi ASV, kur lidmašīnu nolaupīšanu atbalstīja augsti kvalificēti “hakeri”, kas spēja nemanāmi piekļūt ASV lidostu centrālajām datorsistēmām un mainīt to tehniskos parametrus.

Valsts pienākums ir aizsargāt jebkuru valsts subjektu no iebrukumiem IS vai datortīklos. Šādu gribu likumdevējs ir paudis, pieņemot Krimināllikuma 241. pantu. Tas ir pareizi, jo Latvijā viena no tautsaimniecības prioritātēm ir informāciju tehnoloģiju biznesa attīstība, kas ietver sevī gan e-komerciju, gan e-pārvaldi u. c. Tam visam jāklūst par sabiedrības labklājības neatņemamu sastāvdaļu.

Ir jautājums: kāpēc šobrīd ne policijā, ne prokuratūrā, ne arī tiesā neatrodas neviena lieta par patvaļīgu piekļūšanu datorsistēmai? Vai mums nav pietiekama policijas darbinieku

profesionalitāte, lai atklātu šos nodarījumus, vai varbūt problēma ir 241. panta redakcijā, vai arī ir kādi citi apstākļi, kas traucē šos procesus? Varbūt Latvijā nav šādu apdraudējumu? Autoram bieži zvana dažādu masu mediju un firmu pārstāvji, kas lūdz padomu konkrētā situācijā saistībā ar apdraudējumu datorsistēmā. Kad autors iesaka griezties policijā, gandrīz vienmēr atbilde skan „nē”. To var arī saprast, jo informācija no policijas var noplūst presē un tad var tikt apdraudēta paša iesniedzēja biznesa reputācija.

Piemērs. Kibernetizēto tehnoloģiju pētītu vidū labi pazīstama ir Levina lieta: noziedznieks no Pēterburgas iekļuva ASV *Citybank* informācijas sistēmā un no turienes nolaupta vairāk nekā 10 miljonus dolāru. Tomēr ļoti maz piemin to, ka *Citybank* pēc tam zaudēja 5% ienākumu dienā no tā apjoma, kas bija pirms šī iebrukuma.¹⁹

2002. gadā autors lasīja lekcijas vairākās bankās, un privāto sarunu laikā banku sistēmu drošības speciālisti atzina, ka iebrukumi banku sistēmās notiek samērā bieži, bet viņi paši ar tiem tiek galā un atklāj vainīgās personas bez policijas līdzdalības. Patiesībā tendence likumpārkāpēju saukt pie atbildības nevis valsts pilnvarotām amatpersonām, bet gan pašiem cietušajiem visā pasaulē draudoši izplatās.

Jebkura kibernetizēta pirmā fāze ir cieši saistīta ar patvaļīgu piekļūšanu datorsistēmai, un tikai pēc tam, kad “hakeris” ir iekļuvis datorsistēmā, tas var sākt rīkoties ar datorsistēmas resursiem, kopēt tos, iznīcināt, grozīt, padarīt nepieejamus utt.

Krimināllikumā likumdevējs ir noteicis konkrētas nodarījuma pazīmes, bet kā šo normu piemērot reālā vidē? Šķiet, kas te tik sarežģīts: ja esi pieslēdzies svešai IS un piekļuvis sistēmas resursiem, tad skaidrs, ka esi “hakeris” un par to jāsaņem attiecīgs sods. Tomēr praksē šie jautājumi ir daudz sarežģītāki un pretrunīgāki, nekā Krimināllikumā aprakstīts. Tāpēc apskatīsim dažas svarīgākās nodarījuma “patvaļīga piekļūšana datorsistēmai” kvalifikācijas problēmas.

III. Nodarījuma “Patvaļīga piekļūšana datorsistēmai” priekšmeta identifikācijas problēmas

“Noziedzīga nodarījuma priekšmets ir tādu nodarījumu nepieciešama pazīme, kuru izdarīšana nav iespējama, tieši neiedarbojoties uz kādu konkrētu lietu.”²⁰

Krimināllikuma 241. panta izpratnē – noziedzīgā nodarījuma priekšmetu apzīmē jau paša panta dispozīcija un tas ir “**automatizēta datorsistēma**” un “**informācija**”, ar kuru radīta iespējamība iepazīties nepiederīgai personai.

AUTOMATIZĒTA DATORSISTĒMA

Vairums datorspeciālistu Latvijā uzskata, ka problēmu automātiskās datorsistēmas identifikācijā rada tas, ka šobrīd neviens likums nedefinē to, kas ir Krimināllikuma 241. panta dispozīcijā noteiktais termins “automatizēta datorsistēma”.

MK noteikumos Nr. 106²¹ “Informācijas sistēmu drošības noteikumi” (1.5. punktā) definēts jēdziens “informācijas sistēma”. Minētie termini ir līdzīgi, bet nav identiski, jo, definējot terminu “informācijas sistēma”, uzsvars ir likts uz informācijas apstrādi un lietotāju pieeju tai.²²

Informācijas sistēma ir **vide**, kurā tiek organizēta informācijas apstrāde. Teorētiski jebkurš firmas birojs ir informācijas sistēma, jo tajā ir grāmatplaukti, kuros izvietoti dokumenti noteiktā secībā, dokumentu reģistri, tātad informācijas un tehniskie resursi. Informācijas sistēmā var būt vairākas datorsistēmas, datortīkli, telefona līnijas u.c. Tāpēc “informācijas sistēmas” KL 241.–245. panta izpratnē mēs varam atzīt par noziedzīgā nodarījuma tiešo objektu,²³ tas ir, to interešu apdraudējumu, kas saistītas ar informācijas sistēmu drošību.

Datorsistēma. Termins “datorsistēma” (“*computer system*”) ir definēts kā datora un perifērijas ierīču (arī diskdziņu, monitora, dažādu ievadizvades ierīču u. c.) pilnīga konfigurācija, kas operētājsistēmas vadībā kopīgi veic datu apstrādi. Šo definīciju izmantošanai rekomendējusi LZA Terminoloģijas komisijas Informātikas apakškomisija.²⁴

Latvijā pastāv viedoklis, ka nav nepieciešams likumdošanas aktos ietvert tos terminus, kuri ir skaidroti oficiālajās vārdnīcās, kur tie ir izstrādāti iepriekšminētās komisijas vadībā. Speciālisti uzskata, ka nav nepieciešams tiesību aktus apgrūtināt ar dažāda rakstura tehniskām definīcijām, jo iekārtas vai ierīces daba nemainās no tehniskās ierīces lietojuma veida. Tomēr nevar noliegt to, ka pastāv arī cits viedoklis, jo, piemēram, Krimināllikuma 261. pantā norādīts, ka arī “transporta līdzeklis ir uzskatāms par tehnisku ierīci”.

Starptautiskajā tiesību praksē konvenciju, rekomendāciju, direktīvu un citu dokumentu tekstos ir ietverti tehniskie jēdzieni. Tā, piemēram, Kibernoziegumu konvencijas 1.a panta apakšpunktā datorsistēma definēta kā “.. jebkura ierīce vai savstarpēji savienotu vai saistītu ierīču grupa, kuras uzdevums ir programmas vadībā veikt automatisko datu apstrādes procesu”²⁵. Kā redzams no LZA terminoloģijas komisijas un kibernetiķu ekspertu izstrādātām definīcijām, šeit būtisku atšķirību nav.

Atšķirība ir tā, ka vienlaikus ar starptautiskas konvencijas izstrādāšanu eksperti sagatavojuši “paskaidrojošo memorandu”, kas uzskatāms par oficiālu normatīvā akta tulkojumu. Tādējādi Kibernoziegumu konvencijā ietvertajai definīcijai tiek piešķirts zināms juridisks spēks, jo, ratificējot konvenciju, dalībvalstij ir pienākums ievērot attiecīgos nosacījumus.

Kibernoziegumu konvencijas paskaidrojošā memorandā (*explanatory memorandum EM*) ir ietverts šīs konvencijas 1.a panta satura izvērsts skaidrojums. Tas ir īpaši svarīgi juristiem, kuri ikdienā nesaskaras ar šiem tehniskajiem terminiem. Taču paskaidrojošais memorands skaidro konvencijā izmantotos terminus tikai šī dokumenta izpratnē, un tāpēc pilnīgi iespējams, ka šo terminu skaidrojumi var nesakrist ar kāda datorspeciālista izpratni par konkrēto procesu. Minētie skaidrojumi nav juridiski definēti, jo datorsistēma ir ierīce, kuras funkcijas nevar mainīties atkarībā no tās lietojuma veida. Datorsistēmas uzdevums ir veikt automatisku datu apstrādes procesu. Ja sistēma neveiks šo procesu, tad šādu ierīci nevar atzīt par datorsistēmu.

Atbilstoši konvencijai ar datorsistēmu saprot ierīci, kas sastāv no tehniskiem un programmatiskiem līdzekļiem, kuri nepieciešami digitālo datu automatiska apstrādes procesa atīstībai. Datorsistēma var ietvert datu ievades, izvades un saglabāšanas iespējas. Tā var būt novietota atsevišķi vai savienota tīklā ar citām līdzīgām ierīcēm. Termins “automātisks” nozīmē, ka datorsistēma funkcionē bez tiešas cilvēka iejaukšanās. Termins “datu apstrādes process” nozīmē to, ka sistēmā esošās datorprogrammas savu paredzēto instrukciju robežās iedarbojas uz sistēmā esošiem datiem. Datorsistēma parasti sastāv no

dažādām ierīcēm – tradicionāli no procesora vai centrālā procesora bloka un perifērijas ierīcēm jeb palīgierīcēm. Perifērijas ierīces nodrošina speciālu funkciju izpildi mijiedarbībā ar centrālo procesora bloku, piemēram, ar kompaktdisku ierakstītāju, drukas ierīci, ekrānu.

Tīkls realizē mijiedarbību starp divām vai vairākām datorsistēmām. Tīkls var būt ikdienišķs (vads vai kabelis), radio (radio, infrasarkanā, satelīta) vai abu veidu. Tīkls var būt izvietots nelielā ģeogrāfiskā vietā (lokālais datortīkls) vai savienots ar plašu ģeogrāfisku apvidu (plaša apgabala tīkls), un šādi tīkli var atrasties savstarpējā mijiedarbībā.

Internets ir globāls tīkls, kas atrodas mijiedarbībā ar daudziem tīkliem, kuri lieto vienus un tos pašus protokolus²⁶. Datorsistēmas tīklā var būt savienotas kā gala termināli vai arī kā ierīces, kas nodrošina tīkla pārraidi. Svarīgākais kvalifikācijai ir tas, lai tīkli tiktu izmantoti datu pārraidei.²⁷ Autors uzskata, ka viena no svarīgākajām atziņām, kas tika pausta, izstrādājot EM, ir tā, ka nav nepieciešams speciāli nodalīt telekomunikāciju sistēmu un telekomunikāciju pārraides tīklu no datorsistēmas un datortīkla.

Šobrīd vairāk nekā puse Latvijas telekomunikāciju līniju ir pieslēgtas ciparu jeb digitālajam tīklam. Tas nozīmē, ka, tāpat kā datorsistēmās tiek pārraidīti, uzkrāti, saglabāti digitālā, ciparu formātā sagatavoti dati, līdzīgs process notiek arī telekomunikāciju sistēmās.

Modernu telekomunikāciju sistēmu vada centrālā procesora bloks, kas pilnīgi autonomi veic telekomunikāciju tīklā pārraidāmo datu apstrādes procesu. Tas pārraida un nodrošina savienojumus, un līdz ar to nav nepieciešams nodalīt datorsistēmu no telekomunikāciju sistēmas, datortīklu no telekomunikāciju tīkla u.tml. Šobrīd jau attīstās digitālā televīzija, bet tas nozīmē, ka sabiedrībai tiek piedāvāta “universālo pakalpojumu” autorizēta lietotāja iespēja caur vienu kabeli no viena pieejas punkta piekļūt vairākiem pakalpojumu veidiem un izmantot tos vienlaikus.

Autors uzskata, ka juristam ir svarīgi izprast principus, kuri ir datorsistēmas, telekomunikāciju sistēmas, datortīkla, telekomunikāciju tīkla uzbūves pamatā, nevis to, kā darbojas katrs sistēmas mezgls vai kā uzbūvēts procesors. Datortīklu un datorsistēmu uzbūves principi nemainīsies pat straujā informācijas un tehnoloģijas zinātniskā progresā ietekmē. Jo vispārīgāka būs šī tehniskā līdzekļa definīcija, jo vieglāk tā būs piemērojama tiesību praksē.

Latvija joprojām nav pievienojusies Kibernozieģumu konvencijai, bet tas nav šķērslis, lai memorandā (EM) ietvertu skaidrojumu izmantotu Krimināllikuma piemērošanā. Tāpēc pret ideju ietvert Krimināllikumā termina “automatizēta datorsistēma – datorsistēma” skaidrojumu jāizturas rezervēti, jo tiesības nekad nevarēs apsteigt tehnikas progresu. Izstrādājot normatīvo aktu, kas saistīts ar informācijas tehnoloģiju piemērošanu, mums jāpatur prātā tehnoloģiskās neitralitātes princips, jo datorsistēmas juridiskais termins nedrīkst atšķirties no sabiedrībā vispārpieņemtās prakses. Tāpēc autors uzskata, ka jēdziena “datorsistēma” izpratnei Krimināllikumā būtu lietderīgi piemērot LZA Terminoloģijas komisijā pieņemto termina saturu²⁸ un Kibernozieģumu konvencijas paskaidrojošā memorandā doto skaidrojumu.

Deklarējot šādu pieeju oficiāli apstiprinātu tehnisko terminu piemērošanai krimināltiesībās, mēs tikai iegūtu, jo izbeigtu nevajadzīgās diskusijas par viena vai otra termina saturu, mēģinājumiem mainīt terminus saistībā ar konkrētu tiesību vidi, jo tas nereti

apmulsina juristus, kas jau tā vāji orientējas IKT jautājumos, un tādējādi apgrūtina šo tiesību piemērošanu. Tehniski veidots termins visprecīzāk izsaka attiecīgā priekšmeta vai objekta, vai parādības saturu. Tas ir ļoti svarīgs priekšnosacījums, jo šeit jārunā par vienotu tiesību politiku, kas saistīta ar kibernetizāciju un to apkarošana lokālā un starptautiskā dimensijā.

Automatizēta datorsistēma. Vairums datorspeciālistu uzskata, ka termins “automatizēta datorsistēma” ir analogs terminam “datorsistēma”, tāpēc starp tiem nav atšķirības. Autors uzskata, ka tas būtu pareizs risinājums un nevajadzētu radīt pašiem sev grūtības un meklēt kaut kādu jaunu pieeju automatizētai datorsistēmai. Pamatojoties uz iepriekšminēto definīciju, “automatizēta datorsistēma” jeb “datorsistēma” ir datora un tā perifērijas ierīču pilna konfigurācija, kas operētājsistēmas vadībā veic automātisku datu apstrādi.

Šeit ir jāuzsver tas, ka par datorsistēmu juridiskā panta izpratnē ir atzīts tikai tāds datora un perifērijas ierīču kopums, kas ir savstarpēji savienots un darbojas kā vienots komplekss automātiskā datu apstrādes procesā. Atsevišķi šo ierīču mezgli, piemēram, printeris, skeneris nav šī kriminālpārkāpuma objekts, un līdz ar to iedarbība uz šādiem mezgļiem, kaut arī personai izdodas iegūt no šīm ierīcēm kādu informāciju, piemēram, pieslēdzot tos pie sava datora, nevar tikt uzskatīta par iepazīšanos ar informāciju KL 241. panta izpratnē un nerada kriminālpārkāpuma objektīvo pusi.

INFORMĀCIJA

Informācija pārtop par juridisku kategoriju divu faktoru ietekmē: 1) ja informācija rada, groza vai izbeidz tiesiskās attiecības; 2) ja informācija ir aizsargāta.

Datortehnikā informācijas nesējs ir kāds no informācijas sistēmas komponentiem. Viena no būtiskākajām iepriekšminētā termina “datorsistēma” pazīmēm ir spēja nodrošināt automātisku datu apstrādes procesu, tas ir, ievadīt, apstrādāt un izvadīt elektroniskā veidā sagatavotus datus. Atbilstoši Krimināllikuma 241. pantam ar informāciju mēs saprotam tos datorsistēmas – slēgta konteinera resursus, kas satur informāciju. Pie šādiem resursiem pieskaita sistēmprogrammas, lietojumprogrammas, sistēmu failus, datu failus, arī tos, kuros ir ietverta glabājamā, apstrādājamā un sistēmas lietotājiem pieejamā informācija.²⁹

Piemērs. N izveido mājaslapu, kurā ievieto informāciju ar šādu tekstu: “Šī lapa satur manu personisko informāciju. Tajā ir necenzēti izteicieni, bet piekļuve tai atļauta tikai mājaslapas īpašnieka draugiem.”

Vai šī mājaslapa un tajā ievietotā informācija ir uzskatāma par datorsistēmas informācijas resursu? Uz šo jautājumu nepavisam nav viegli viennozīmīgi atbildēt, jo šīs mājaslapas atbalsta tehnoloģija var atrasties pilnīgi citā ģeogrāfiskā vietā, piemēram, ASV, Jaunzēlandē, Krievijā, vai arī integrētā datorsistēmā.

Piemēram, Kuldīgas tiesas mājaslapas atbalsta tehnoloģija nav Kuldīgas rajona tiesas datorsistēma. Tā funkcionē, izmantojot citas datorsistēmas tehniskos resursus. Ieslēdzot datoru tiesā, lietotājam bez speciālas interneta adreses www.tiesa.kuldiga.lv aktivizēšanas nav nodrošināta automātiska piekļuve šīs mājaslapas resursiem. Šādu mājaslapu, kurai ir atvērta pieeja (*open source*) jebkuram interneta lietotājam, nevar uzskatīt par konkrētas

datorsistēmas informācijas resursu, proti, sistēmas sastāvdaļu, jo, lai tam piekļūtu, jebkurš interneta lietotājs var sameklēt attiecīgo hipersaiti un piekļūt mājaslapai.

Lietotājus, kuri pieslēdzas šādai mājaslapai, nevar iedalīt autorizētos un neautorizētos lietotājos, jo to neparedz šāda informācijas avota izveidošanas parametri un lietotāji tādējādi nevar piekļūt mājaslapas īpašnieka datorsistēmas resursiem. Tāpat informācijas resursi šī noziedzīgā nodarījuma izpratnē var būt tikai tad, ja tie integrēti vienotā datorsistēmas kompleksā.

Ir arī tādas mājaslapas, kurām iespējams piekļūt caur internetu, bet kuras prasa to lietotājiem speciālu autorizāciju. Piemēram, autoram ir pieeja dažiem ASV valdības informācijas resursiem un ASV, Lielbritānijas un citu valstu augstskolu informācijas resursiem internetā tikai tāpēc, ka minētās iestādes viņam piešķirušas lietotāja vārdu, paroli un identifikācijas kodu. Šādu informācijas resursu nevar uzskatīt par vispārpieejamu, bet gan par pieejamu tikai reģistrētiem lietotājiem. Ja kāds patvaļīgi piekļūst šādas mājaslapas saturam, viņu var saukt pie atbildības par patvaļīgu piekļūšanu datorsistēmas resursiem.³⁰

Minētajā piemērā internetā izvietotā mājaslapa ir uzskatāma par datorsistēmas informācijas resursu un atzīstama par Krimināllikuma 241. panta priekšmetu, jo tās lietošanas kārtību un lietotāju autorizācijas pakāpi noteic tās īpašnieks. Lai piekļūtu šādai mājaslapai, personai ir jāpārvar mājaslapas aizsardzībai ieprogrammētie loģiskās aizsardzības līdzekļi.

Nobeigums

Šajā rakstā autors ir apskatījis tikai noziedzīgā nodarījuma “patvaļīga piekļūšana datorsistēmai” šādus objektus:

- 1) **speciālo objektu** – informācijas sistēmu drošību, t.i., specifiski aizsargājamās intereses, kuru mērķis ir nodrošināt informācijas sistēmas resursu uzturēšanu normālā darba kārtībā, lai sistēmas informācijas resursi saglabātu savu integritāti, lai varētu tai piekļūt visi reģistrētie lietotāji un šī piekļuve būtu nodrošināta nevis tad, kad sistēmas resursi to pieļauj, bet gan tad, kad tas ir nepieciešams lietotājam, un, visbeidzot, lai nodrošinātu sistēmā glabāšanā esošajai informācijai tādu konfidencialitātes līmeni, kādu pieprasa informācijas īpašnieks vai turētājs;
- 2) **noziedzīgā nodarījuma priekšmetu**, kas ir cieši saistīts ar nodarījuma objektu, jo, tikai iedarbojoties uz iespējamo apdraudēto priekšmetu, tiek aizskartas intereses, kuru aizsardzībai paredzēta attiecīgā krimināltiesiskā norma.³¹

Datorsistēma. Ir pievērsta arī uzmanība terminiem “datorsistēma” un “automatizēta datorsistēma” un aplūkota datorsistēmā ievietotā informācija un piekļuve pie tās. Lai kvalificētu darbību kā patvaļīgu piekļūšanu datorsistēmai, ir nepieciešams vispirms konstatēt, vai konkrētā notikuma apdraudēto priekšmetu var atzīt par datorsistēmu. Autors uzskata, ka datorsistēmas jēdziena skaidrošanai ir jāizmanto LZA Terminoloģijas komisijas izstrādātā definīcija un Kibernozieģumu konvencijas memorandā sniegtie skaidrojumi un jāievēro šādas pazīmes:

- 1) datora un perifērijas ierīču pilna konfigurācija. Tas nozīmē, ka par datorsistēmu nevar atzīt atsevišķu elektronisku ierīci, piemēram, drukas ierīci, skeneri,

datorekrānu. Pilna konfigurācija nozīmē to, ka minētās ierīces darbojas kā vienots komplekss;

2) datu apstrāde, kas kopīgi veikta operētājsistēmas (OS)³² vadībā.

Trūkstot kādam no minētajiem elementiem, priekšmetu nevar atzīt par datorsistēmu, un līdz ar to darbības nevar tikt kvalificētas kā patvaļīga piekļuve datorsistēmai.

Datortīkls. Tas ir savienojums, kas nodrošina mijiedarbību starp divām vai vairākām datorsistēmām. Ar datortīklu šajā gadījumā saprot gan tīklu, kas savienots ar internetu, gan arī tīklu, kas funkcionē autonomi kā lokālais datortīkls.

Automatizēta datorsistēma. Autors uzskata, ka Krimināllikumā izmantotais termins “automatizēta datorsistēma” acīmredzot ir radies, to neveiksmīgi tulkojot no angļu vai kādas citas valodas. Tā saturs ir identisks terminam “datorsistēma”. To pierāda arī Krimināllikuma 241. panta nosaukums “Patvaļīga pieslēgšanās datorsistēmai”, kas rāda, kādas apdraudētas intereses likumdevējs vēlējis aizsargāt.

Informācija. Lai kvalificētu darbību kā patvaļīgu piekļuvi datorsistēmai, ir nepieciešams konstatēt, vai apdraudējuma rezultātā personai būs iespēja iepazīties ar sistēmā ievietoto informāciju. Par sistēmā ievietotu informāciju var atzīt tikai tādu informāciju, kura tieši integrēta datorsistēmā vai kuras apstrāde ir veikta OS vadībā.

Ja persona izveido visiem pieejamu (*open source*) mājaslapu, ievieto tajā konkrētu informāciju, veido mājaslapas vizuālo izskatu, tad tā ir izteikusi savu gribu. Tāpēc nevienam nav tiesības bez mājaslapas īpašnieka piekrišanas mainīt tajā ievietoto informāciju. Tomēr šādu informācijas maiņu nevar atzīt par patvaļīgu piekļuvi datorsistēmai, jo šajā gadījumā trūkst noziedzīgā nodarījuma priekšmeta, integrētas datorsistēmas, kas darbojas vienotas OS vadībā.

Ja mājaslapa ir izveidota kā datorsistēmas vienota informācijas resursu sastāvdaļa, ja caur to ir iespējams piekļūt citiem datorsistēmas informācijas resursiem un ja mājaslapai ir atļauta pieeja tikai autorizētiem lietotājiem, tad šāda mājaslapa ir uzskatāma par noziedzīga nodarījuma – patvaļīga piekļūšana datorsistēmai priekšmetu.

Tehnoloģijas pastāvīgi attīstās, rodas jauni pieslēguma veidi, piemēram, radio pieslēgums. Digitālajai tehnoloģijai attīstoties, veidojas situācija, kad televizors funkcionē kā parasta datorsistēma, kas vienlaikus nodrošina gan digitālo datu apstrādes procesu, gan arī citus pakalpojumus. Tāpēc, atbildot uz jautājumu, vai konkrēto apdraudēto priekšmetu var atzīt par datorsistēmu, tiesību normas piemērotājam ir jāizvērtē apstākļi, pamatojoties uz rakstā iekļautajiem datorsistēmas atpazīšanas principiem. Ja apdraudētā priekšmeta darbība atbilst šiem principiem, tad priekšmets identificējams kā datorsistēma, bet, ja ne, tad nav noziedzīga nodarījuma sastāva Krimināllikuma 241. panta izpratnē.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

MONOGRĀFIJAS

1. Britz J. J. *Access to information ethics and electronic information in the twenty first century* / Ed. by J. Porciau. – Indian Purdue University Press West Laffayette, 1998.
2. Волеводс А. Г. *Противодействие компьютерным преступлениям.* – Москва: Юрлитинформ, 2002.
3. Krastiņš U. *Noziedzīgs nodarījums.* – Rīga: TNA, 2000.
4. Ķiniš U. *Noziedzīgi nodarījumi datortīklos.* – Rīga: TNA, 2000.
5. *Informācijas un komunikāciju tiesības* /U. Ķiņa redakcijā. II. sēj. – Trešā grāmata. – Rīga: Turība, 2002.

PUBLICISTIKA

1. Dr. Walden Ian. The Major challenges of Cyber-crime. – Presentation of ERA Seminar Money laundering and cybercrime: The EU response to Criminal Exploitation of New Technologies. Trier 20-22 February 2003.
2. *The Emerging Consensus on Criminal Conduct in Cyberspace* by Marc D. Goodman and Susan W. Brenner // http://www.lawtechjournal.com/articles/2002/03_020625_goodmanbrenner.php. (24.03.2003.)
3. Curtis E.A., Karnow L. Recombinat Culture: crime in the digital network. – Ripley & Diamond Defcon II Las Vegas, July 1994 // <http://www.cpsr.org/cpsr/privacy/crime/kaernow.html> (21.10.2000.)
4. Morgester R. Identity theft law & filings concerns .Deputy attorney General // Cybercop library, 2000.
5. Internet Security handbook // <http://www.cyber.ust.hk/handbook/hb1main.html> (11.11.2000.)
6. What is information system?// [http://www.dis.uct.ac.za/is/carrer/why-is_htm_\(13.11.2000.\)](http://www.dis.uct.ac.za/is/carrer/why-is_htm_(13.11.2000.))
7. Oficiālā terminu vārdnīca // [http:// www.termiini.lv](http://www.termiini.lv)

NORMATĪVIE AKTI

- European Commission Illegal and harmful content on the Internet COM (96)487 // [http:// europa.eu.int/ISPO/legal/en/internet/98-97en.html](http://europa.eu.int/ISPO/legal/en/internet/98-97en.html) (21.10.2001.)
- COM (2002)152 final Commission of European Communities follow up to the multianial Communication action plan on promoting safer use of the Internet by combating illegal and harmful content on global networks proposal for decision of the European Parliament and the Council amending Decision No 276/1999 EC adopting multianual Community action plan on promoting safer use of the Internet by combating illegal and harmful content on global networks.
- OECD Guidelines for the security of Information systems 26 November 1992 Explanatory Memorandum to Accompany the Guidelines for the Security of Information Systems // [http:// www.oecd.org/dsti/sti/it/secur/prod/e_secur](http://www.oecd.org/dsti/sti/it/secur/prod/e_secur) (13.01.2000.)

Convention on Cybercrime. Budapest, 23.XI.2001 // <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/HTML/185.htm>

Krimināllikums

The Criminal law // www.ttc.lv/en/default-translations-lrhtml

Valsts informāciju sistēmu likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 2002. – 22. maijā.

MK Informācijas sistēmu drošības noteikumi Nr. 106 // *Latvijas Republikas Saeimas un Ministru kabineta Ziņotājs*. – 2000. – Nr. 8.

Summary

Arbitrary accessing of computer systems (Criminal law § 241.) problems qualification of objects of offence

“Illegal access” to the whole or any part of a computer system without right covers the basic offence of dangerous threats to and attacks against the security (i.e. the confidentiality, integrity and availability) of computer systems and data.

The Criminal law § 241. provides for criminal liability against arbitrary accessing of computer systems:

For a person who arbitrarily commits accessing of an automated computer system, if an opportunity for an outsider to become acquainted with information by entering into the system is caused thereby, the applicable sentence is custodial arrest, or a fine not exceeding 80 times minimum monthly salary,-

For a persons who commits the same acts, if breaching of computer software protective systems or accessing of communication lines is associated therewith, the applicable sentence is deprivation of liberty for a term not exceeding more than one year, or a fine not exceeding one hundred and fifty times the minimum monthly salary.³³

This article highlighted some qualification problems related to specific objects of the offence of arbitrary accessing of computer systems.

The Legislator provides a rule, that the object of this crime is an “automated computer system” and the “information” within it. Criminal law does not include specific definitions of - the terms “computer system” and “information”. Computer system is a technical term and the task for such system is performance of the automatic processing of digital data, which does not depends on the environment,- where the term “computer system” is applied.

If a perpetrator unlawfully, arbitrarily accesses a computer system, there are two main issues, which law enforcement agencies should address specifically on the object of the offence before prosecution starts:

1) is this particular object recognized as a computer system (e.g. interconnected devices, which perform processing of data, which means that data in the computer system is operated by executing a computer program)?

2) is the information,- that the perpetrator – outsider obtained the possibility to acquire,- an integral part of the computer system or not? If it is an integral part of the computer system, there is cause for charges to be brought.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Britz J.J. *Access to information ethics and electronic information in the twenty first century* / Ed. by J. Porciau. – Indian Purdue University Press West Lafayette, 1998. – P.9.
- ² Loģiskā bumba (logic bomb) – datorprogramma, kuru ievada datorsistēmā slepeni kopā ar citiem ievadīšanai paredzētajiem failiem, bet datorprogramma uzsāk savu darbību saskaņā ar parametriem, kurus tai noteicis programmētājs, piemēram, aktivizēt datorprogrammas kaitīgo darbību katra mēneša 2. datumā plkst. 9.00. Līdzīgs princips lietots vīrusa “Černobiļa” izstrādē, jo arī šī programma aktivizē savu darbību tikai dienā, kad notika avārija Černobiļas AES. Ja datorsistēma šajā laikā ir ieslēgta, tad kaitīgā programma var ievērojami sabojāt tās resursus, bet, ja datorsistēma nav darbībā, tad pēc šī datuma nekādas kaitīgas sekas neiestājas.
- ³ Curtis E.A., Karnow L. *Recombinat Culture: crime in the digital network*. – Ripley & Diamond Defcon II Las Vegas. – July 1994 // <http://www.cpsr.org/cpsr/privacy/crime/kaernow.html> (21.10.2000.)
- ⁴ Morgester R. Identity theft law & filings concerns. Deputy attorney General // *Cybercop library*, 2000.
- ⁵ Волеводс А. Г. *Противодействие компьютерным преступлениям*. – Москва: Юрлитинформ, 2002. – С.26.
- ⁶ *The Emerging Consensus on Criminal Conduct in Cyberspace* by Marc D. Goodman and Susan W. Brenner // http://www.lawtechjournal.com/articles/2002/03_020625_goodmanbrenner.php
- ⁷ *European Commission Illegal and harmful content on the Internet* COM (96)487 // <http://europa.eu.int/ISPO/legal/en/internet/98-97en.html> (21.10.2001.).
- ⁸ COM (2002)152 final Commission of European Communities follow up to the multianial Communication action plan on promoting safer use of the Internet by combating illegal and harmful content on global networks proposal for decision of the European Parliament and the Council amending Decision No 276/1999 EC adopting multianual Community action plan on promoting safer use of the Internet by combating illegal and harmful content on global networks.
- ⁹ Līdz 2003.gada 1. martam Kibernoziegumu konvenciju bija parakstījušas 35 valstis, bet ratificējušas 4 valstis. Latvija šobrīd nav pievienojusies šai Kibernoziegumu konvencijai.
- ¹⁰ <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/HTML/185.htm>
- ¹¹ OECD Guidelines for the security of Information systems 26 November 1992 Explanatory Memorandum to Accompany the Guidelines for the Security of Information Systems // http://www.oecd.org/dsti/sti/it/secur/prod/e_secur (13.01.2000.)
- ¹² 2000. gada 21. marta MK Informācijas sistēmu drošības noteikumi Nr. 106 p.1.5. – *Latvijas Republikas Saeimas un Ministru kabineta Ziņotājs*. – 2000. – Nr.8. Informācijas sistēmai pasaulē tiek piemērotas apmēram 50 definīcijas. Šī definīcija ir atkarīga no tās vides, kur sistēmas definīcija jālieto. Piemēram, plaši piemērota tiek šāda definīcija: IS ir informācijas apstrādei (uzkrāšanai, pārraidīšanai, izplatīšanai) nepieciešamais cilvēku, procedūru un resursu kopums un to organizācija. Sk.: What is information system? // http://www.dis.uct.ac.za/is/carrer/why-is_hm (13.11.2000.)
- ¹³ Internet Security handbook // <http://www.cyber.ust.hk/handbook/hb1main.html> (11.11.2000.)
- ¹⁴ IS lēmumu pieņemšana par lietotāja identifikāciju. Kā jau iepriekš minēts, lietotāja identifikāciju veic pēc dažādām pazīmēm, arī parolēm, biometriskiem identifikatoriem, digitāliem parakstiem u.c. Šo problēmu kopumā sauc par lietotāja autentifikāciju.
- ¹⁵ Pēdējā laikā aizvien vairāk datorspeciālistu pievērš uzmanību programmatiskā nodrošinājuma nepilnībām. Pēc vīrusa-tārpa “I love you” “uzvaras” gājiena pār pasaules datorsistēmām speciālisti asi kritizēja *Microsoft* kompānijas produktus, piemēram, operētājsistēmas *Windows* un *Outlook*, bet pēdējā laikā nežēlastībā ir nonākusi programmatūra “*Lotus notes*”. Speciālisti

- norāda, ka minētās programmatūras kļūdas pieļauj netraucētu kaitīgiem mērķiem ģenerētu programmu iekļūšanu IS, kas izmanto šo programmatūru. Tādas iespējamās programmatiskās kļūdas var rasties gan sistēmas konfigurācijas, gan ražošanas procesā.
- ¹⁶ Tas ir stāvoklis, kad persona, kas ielaužas datorsistēmā, spēj nolasīt, nokopēt informācijas sistēmu drošības (piem., UNIX operētājsistēmas) failus, kurus pēc tam var izmantot, lai atklātu sistēmas vārgās vietas un veiktu uzbrukumu sistēmai.
- ¹⁷ Uzbrucējs iegūst pieeju sistēmai no kāda ārējā sakaru savienojuma, piemēram, internetā. Tādēļ svarīgi ir nodalīt pieeju no interneta uz lokālo vai plaša apgabala tīklu (WAN) ar speciāliem loģiskās aizsardzības līdzekļiem, piemēram, ugunssmūri.
- ¹⁸ Convention on Cybercrime. – Budapest, 23.XI.2001 // <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/HTML/185.htm>
- ¹⁹ Dr. Walden Ian. *The Major challenges of Cyber-crime*. Presentation of ERA Seminar Money laundering and cybercrime: The EU response to Criminal Exploitation of New Technologies. – Trier 20-22 February 2003.
- ²⁰ Krastiņš U. *Noziedzīgs nodarījums*. – Rīga: TNA, 2000. – 44. lpp.
- ²¹ 2002. gada 2. maijā tika pieņemts “Valsts informāciju sistēmu likums” // Latvijas Vēstnesis. – 2002. – 22. maijā. Minētā likuma pārejas noteikumu 2.4. punkts nosaka, ka MK Noteikumi Nr. 106 ir spēkā sešus mēnešus pēc likuma stāšanās spēkā, tas ir, līdz 2002. gada 5. decembrim. Šobrīd ir izstrādāts un iesniegts Valsts sekretāru sanāksmē noteikumu projekts “Valsts informāciju sistēmu drošības noteikumi.”
- ²² LZA Terminoloģijas komisija definē informācijas sistēmu kā “.. iekārtu, procedūru un personāla kopumu, kas ir izveidots, strādā un tiek uzturēts, lai vāktu, uzkrātu, apstrādātu, uzglabātu un izmantotu informāciju” // www.termini.lv
- ²³ Krastiņš U. *Noziedzīgs nodarījums* .. – 38. lpp.
- ²⁴ Personālie datori /*Angļu, latviešu, krievu skaidrojošā vārdnīca*. – Rīga: Dati, 1998. – 45.lpp. Līdzīgs skaidrojums šim terminam ir dots arī *Angļu-latviešu skaidrojošā datorvārdnīcā*. – Rīga: Jumava, 1998. – 97.lpp.
- ²⁵ Convention on Cybercrime // www.coe.int
- ²⁶ Lai dators varētu strādāt internetā vai, kā datorspeciālisti žargonā saka, ”runāt tīkla valodā”, ir izstrādāti speciāli protokoli, kas nodrošina interneta darbību. Raksturīgākie protokoli, kas nodrošina datora darbību internetā, ir TCP/IP – Transmission control protocol/Internet protocol; HTTP – hiperteksta pārraides protokols; SMTP – parastā pasta pārraides protokols; FTP – failu pārraides protokols u. c.
- ²⁷ Convention on cybercrimes Explanatory report adopted on 8 November 2001 // www.coe.int
- ²⁸ Sk.: www.termini.lv
- ²⁹ Ķinis U. *Noziedzīgi nodarījumi datortīklos*. – Rīga: TNA, 2000. – 94.lpp.
- ³⁰ *Informācijas un komunikāciju tiesības* /U.Ķiņa redakcijā. II. sēj. – Trešā grāmata. – Rīga: Turība, 2002. – 281. lpp.
- ³¹ Krastiņš U. *Noziedzīgs nodarījums* .. – 44.lpp.
- ³² OS ir programmu komplekss, kas vada datu organizēšanu un programmu izpildi datorā, nodrošina aparatūras un programmatūras kopdarbību, resursu racionālu izmantošanu, kā arī sadarbību ar lietotāju. Pazīstamākās personālo datoru OS sistēmas ir MS-DOS; Microsoft Windows 95; Windows XP u.c. // www.termini.lv
- ³³ The Criminal law // www.ttc.lv/en/default-translations-lrhtm

Aborts: slepkavība vai ...?

Valentija Liholaja

LU Juridiskās fakultātes Krimināltiesisko zinātņu katedras profesore,
tāl. 7034552

Viena no visvairāk diskutētajām problēmām krimināltiesību zinātnē ir jautājums par to, ar kuru brīdi sākas cilvēka dzīvības krimināltiesiskā aizsardzība. Nereti ir spriests arī par nedzimuša bērna tiesībām uz dzīvību un zinātnieki vēl joprojām strīdas, kopš kura brīža nedzimušu bērnu var uzskatīt par tiesību subjektu. Proti, tiek meklēta atbilde uz jautājumu – kā norobežot abortu un slepkavību, kur ir tā robeža, aiz kuras bērna nonāvēšana mātes ķermenī no augļa nodzīšanas kļūst par slepkavību.

Raksturvārdi: aborts, slepkavība, grūtniecība, auglis.

I. Jaundzimuša bērna slepkavība

Krimināllikuma (turpmāk *KL*) 119.pantā noteikta mātes atbildība par sava jaundzimušā bērna slepkavību, kas izdarīta dzemdību laikā vai tieši pēc dzemdībām to izraisītā psihiskā un fizioloģiskā stāvokļa ietekmē.

Jebkuras nonāvēšanas tiešais objekts ir cilvēka dzīvība jeb precīzāk – ar likumu aizsargātā cilvēka dzīvība. Uz cilvēka dzīvības interešu aizsardzību vērsti arī *KL* 119.pants, tikai ar to atšķirību, ka likumdevējs runā par jaundzimušā bērna dzīvību. Viens no svarīgākajiem momentiem noziedzīgā nodarījuma kvalifikācijas procesā un tā norobežošanā no augļa nodzīšanas vai nomirdināšanas ir tā brīža noteikšana, kurš būtu atzīstams par **cilvēka dzīvības sākumu** *KL* 119.panta izpratnē, jo tieši ar šo brīdi likumdevējs mūsu valstī patlaban aizsargā cilvēka dzīvību kā noteiktu sociālu vērtību. Jautājuma aktualitāti nosaka galvenokārt tas, ka krimināllikumā uz to atbilde nav dota, bet medicīnas un krimināltiesību zinātnē tiek pausti atšķirīgi viedokļi.

Medicīnā cilvēka dzīvības sākumu saista ar patstāvīgas elpošanas uzsākšanu.¹ Parasti bērns uzsāk patstāvīgu elpošanu uzreiz pēc iznākšanas no mātes dzemdību ceļiem,² visbiežāk pirmo ieelpu izdarot 30–90 sekunžu laikā pēc piedzimšanas, un to pēc izelpas pavada kļiedziens.³ Arī tiesu medicīnā dzīva bērna piedzimšanas kritērijs ir ekstraterinārās plaušu elpošanas sākšanās dzīvotspējīgam auglim, bet bērns, kas pēc piedzimšanas neelpo, tiek uzskatīts par nedzīvi dzimušu.⁴

Juridiskajā literatūrā dažādos laika posmos par cilvēka dzīvības sākuma brīdi tika izteikti atšķirīgi viedokļi. Tā kā Latvijas teritorijā ilgu laiku spēkā bija Krievijas krimināltiesību akti, vispirms analizēsim krievu juristu viedokļus šajā jautājumā.

Pirmsrevolūcijas periodā noziegumus pret dzīvību daudz pētījis *N.Tagancevs*, kurš kritizēja tolaik izplatīto mācību (tai ir piekritēji arī mūsdienās) par vienādības zīmes

novilkšanu starp dzīvību un elpošanu, uzskatot to par pareizu, bet vienpusīgu. Viņš norādīja: “Vairumā gadījumu elpošana var būt vienīgais pierādījums bērna dzīvībai, taču tās neesamība nevar būt pierādījums tam, ka bērns nav bijis dzīvs. Bērns, kurš neelpoja, varēja būt dzīvs, viņa sirds varēja pukstēt, asins varēja cirkulēt pa viņa organismu, viņš varēja kustēties, izdot vājas skaņas”.⁵

*M. Grodzinskis*⁶, *P. Grišajevs*⁷, *A. Krasikovs*⁸ cilvēka dzīvības sākuma brīdi saistīja ar patstāvīgas elpošanas uzsākšanu. Šādu viedokli paudis arī *P.Mincs*.⁹

M. Šargorodskis uzskatīja, ka bērns uzsāk patstāvīgu dzīvi ar ekstrauterīnārās elpošanas sākšanos vai ar nabas saites pārgriešanu, tādēļ, pēc viņa domām, ja noziegums bijis vērstis pret vēl nedzimušu (augli), tad nodarījums jāuzskata nevis par slepkavību, bet par abortu. Tiesa, viņš pieļāva, ka, ja bērns tika nonāvēts dzemdību laikā, atsevišķos gadījumos to iespējams kvalificēt kā slepkavību, ja bērna ķermeņa daļa jau atradās ārpus mātes miesām.¹⁰

A.Piontkovskis savukārt nepieļāva nekādus izņēmumus un konsekventi uzskatīja, ka par bērna slepkavību atzīstama ne tikai jaundzimuša bērna nonāvēšana pēc augļa atdalīšanās no mātes miesām un bērna patstāvīgas dzīves sākšanās, bet arī dzemdību laikā izdarītā slepkavība, kad dzimstošais bērns vēl nav uzsācis patstāvīgu dzīvi.¹¹ Šādai pozīcijai pilnībā piekrīt *A.Borodins*, kurš uzskata, ka māte, kas nonāvē savu dzimstošo bērnu, apzinās, ka viņas darbības ir vērstas uz cilvēka dzīvības atņemšanu, nevis uz grūtniecības pārtraukšanu.¹² Arī *O.Lukičevs*¹³ un *A. Šarapovs*¹⁴ uzskata, ka cilvēka dzīvības krimināltiesiskā aizsardzība sākas ar brīdi, kad kāda bērna ķermeņa daļa dzemdību procesā parādās no mātes miesām. Daļēji šo viedokli atbalsta *T. Kondrašova*, taču viņa, pamatojoties uz to, ka ar bērna atdalīšanos no mātes miesām dzemdību process vēl nav beidzies, dzimstoša bērna tīšu nonāvēšanu līdz brīdim, kamēr viņš nav pilnīgi atdalījies no mātes miesām, iesaka kvalificēt kā slepkavības mēģinājumu.¹⁵

Atšķirīgi viedokļi par dzīvības sākuma momentu un brīdi, kad jaundzimuša bērna dzīvības saglabāšanas interese kļūst par noziedzīga nodarījuma objektu, tiek pausti arī citu valstu krimināltiesību normās un juridiskajā literatūrā.

Tā, piemēram, *Indijas kriminālkodeksā* noteikts, ka dzīva bērna nonāvēšana mātes miesās nav slepkavība, bet dzīva bērna nonāvēšana, ja kāda tā daļa parādījusies no mātes miesām, kaut arī bērns vēl nav uzsācis elpot vai nav pilnībā piedzimis, var tikt uzskatīta par slepkavību.¹⁶

Vācijas kriminālkodeksa 217.papagrāfa komentāros norādīts: “Cilvēks – krimināltiesību izpratnē – top nevis ar dzemdību beigu, bet ar sākuma momentu un proti, ar augļa izgrūšanas radītajām dzemdību sāpēm vai ar ārsta iejaukšanos – ar atvēršanās perioda sākumu. Šāds apgalvojums izriet no 217.papagrāfa, kurā likums paredz šādu dzimšanas periodā esošā bērna nonāvēšanu nevis kā grūtniecības perioda pārtraukšanu, bet gan kā slepkavību. Līdz ar to krimināltiesiskajā kvalifikācijā dzimšanas sākums veido iezīmes, ar kuru beidzas dīgļa stadija un sākas cilvēka būtība.”¹⁷ Komentāros vērsta uzmanība arī uz skartās būtnes kā objekta kvalitāti tanī laikā, kad uz to iedarbojas traucējošie faktori, un secināts, ka kaitējošā iedarbība jau pašā iedarbības momentā iedarbojas uz objektu kā uz “cilvēku”. Šāda iedarbība iespējama tikai tad, kad bērns sāk parādīties no dzemdību ceļiem.¹⁸

Šāds viedoklis pieņemams arī mūsu valsts krimināltiesību doktrīnā, jo krimināllikums paredz atbildību par jaundzimuša bērna slepkavību gan dzemdību laikā, gan arī tieši pēc dzemdībām. Tāpat kā Latvijā, kriminālatbildība ne tikai par jau piedzimuša, bet arī par

dzimstoša bērna slepkavību, ko izdarījusi bērna māte, paredzēta arī *Austrijas, Azerbaidžānas, Baltkrievijas, Bulgārijas, Dānijas, Grūzijas, Holandes, Igaunijas, Kazahstanas Republikas, Krievijas Federācijas, Šeices, Tadžikistanas Republikas, Ukrainas, Uzbekistanas Republikas, Zviedrijas kriminālkodeksā.*

Taču ārvalstu krimināltiesībās sastopams arī citāds problēmas risinājums.

Tā, piemēram, Anglijas krimināltiesībās nostiprināta koncepcija, ka jaundzimušu bērnu par slepkavības upuri atzīst tikai pēc tā piedzimšanas, kad viņš uzsāk patstāvīgu eksistenci, un tāda tīša nonāvēšana tiek kvalificēta kā *murder*.¹⁹

Arī *Common Law*, kas ir ASV krimināltiesību pamatā, ir noteikts, ka vienīgi tas, kas ir piedzimis dzīvs, var būt par slepkavības upuri. Saskaņā ar tā saukto “dzīva piedzimuša likumu” arī *ASV paraugkriminālkodeksa* 210.nodaļā “Noziedzīgas cilvēku nonāvēšanas” norādīts, ka par cilvēcisku būtni uzskatāma dzīva un jau piedzimumsi persona.²⁰

Arī vairākos Austrālijas štatos ir noteikts, ka vienīgi pilnīga bērna atdalīšanās no mātes miesām liecina par cilvēka dzīvības sākumu un spēju dzīvot, jo viņa orgāni sākuši patstāvīgi darboties neatkarīgi no tā, vai slepkavības brīdī viņš vēl bijis saistīts pie mātes ar nabassaiti.²¹

Jāpiezīmē, ka Anglijā, ASV un Austrālijā tiek risināts jautājums arī par nedzimuša un dzimstoša bērna aizsardzību, – par to nedaudz tālāk.

Viss iepriekšminētais dod pamatu uzskatīt, ka gadījumos, kad kriminālatbildība paredzēta jau par dzimstoša bērna slepkavību, krimināltiesību doktrīnā nav pieļaujama pozīcija, ka cilvēka dzīvības sākums krimināltiesību izpratnē būtu saistāms ar brīdi, kad jaundzimušais pēc atdalīšanās no mātes miesām sācis elpot vai vismaz pilnīgi atdalījies no mātes miesām (pārgriezta nabassaitē), t.i., jaundzimušais uzsācis patstāvīgu eksistenci. Sirdsdarbība, ķermeņa temperatūra, bērna kustības dzemdību procesa gaitā liecina par to, ka dzīvība bērnam jau eksistē, ka tā sākas ātrāk nekā ekstrauterīnā elpošana. Bez tam elpošana uzreiz var nesākties dažādu anomāliju vai dzemdību traumu rezultātā, vai gadījumā, ja dzemdību laikā elpošanas ceļi ar kaut ko aizsegti. Šādās situācijās, pieņemot, ka par dzīvības sākumu uzskatāma patstāvīgas ieelpošanas uzsākšana, vainīgā persona, kura vērsusies pret jaundzimušo, darbības nevar kvalificēt ne kā slepkavību, jo elpošana vēl nebija sākusies, ne arī kā abortu, jo bērns nonāvēts ārpus mātes miesām.

Jāņem vērā arī tas, ka attīstoties medicīnai, radikāli tika pārskatīts savā laikā valdošais uzskats, ka cilvēka augļa intrauterīnajā attīstības periodā tā ārējā elpošana notiek vienīgi caur placentu un plaušas kā orgāns nefunkcionē. Mediķi noskaidrojuši, ka auglis jau, sākot ar 24.intrauterīnās attīstības nedēļu, uzsāk regulāru elpošanu, kas bieži tiek pārtraukta sakarā ar dzemdību traumu.²²

Tādēļ par pareizāku uzskatāms viedoklis, ka **cilvēka dzīvības sākums krimināltiesību izpratnē saistāms jau ar pašu dzemdību procesu**, kas atbilst gan mūsu valsts *Krimināllikumam*, gan arī virknei citu valstu krimināltiesību aktu, kuri aizsargā arī dzimstoša bērna dzīvību.

Taču dzemdības ir sarežģīts un visai ilgstošs fizioloģisks process, kurā klīniski izdala trīs posmus: 1) dzemdes kakla atvēršanās periods; 2) augļa izstumšanas periods; 3) placentārais periods.²³

Tā kā šajā ilgstošajā procesā katrs tā laika sprādis var tikt vērtēts kā apliecinājums cilvēka dzīvības sākumam, krimināltiesību teorijā joprojām nav vienota uzskata, kurš

dzemdību procesa periods īsti uzskatāms par cilvēka dzīvības sākuma momentu, ar kuru sākot, krimināllikums sargā jau cilvēka dzīvības saglabāšanas interesi.

Pēc būtības šos viedokļus var iedalīt divās grupās: 1) cilvēka dzīvība krimināltiesību izpratnē atzīstama par sākušos līdz ar fizioloģisko dzemdību sākuma brīdi un 2) par cilvēka dzīvības sākumu uzskatāma augļa parādīšanās no dzemdību ceļiem dzemdību procesā.

Ja raugās no medicīnas viedokļa, ar dzemdes kakla atvēršanās periodu grūtniecība faktiski tiek pārtraukta un sākas dzemdības, taču šajā posmā sievietes organisms vēl tikai sagatavojas augļa izstumšanai no mātes ķermeņa, kas pilnībā norisinās otrajā dzemdību periodā, kad auglis pārvēršas par dzimstošu bērnu, uz kuru var vardarbīgi iedarboties.

Šā raksta autore pievienojas to pētnieku viedoklim, kuri dzīvības sākuma momentu krimināltiesību izpratnē saista ar otro dzemdību procesa periodu, **uzskatot bērnu par jaundzimušo KL 119.panta kontekstā jau no tā brīža, kad viņš dzemdību procesā sāk parādīties no mātes dzemdību ceļiem.** *N. Zagorodņikovs* pamatoti norāda, ka, iedarbojoties uz dzimstošo bērnu, personas apziņa satur priekšstatu nevis par augli un par grūtniecības pārtraukšanu, jo to jau pārtraukušas sākušās dzemdības, bet gan aptver tādas darbības kā dzīva bērna iznīcināšana, kā slepkavība.²⁴

Augļa iznīcināšana mātes miesās mūsu valstī par slepkavību uzskatīta netiek. Bet vai visos gadījumos tā būtu uzskatāma par aborta izdarīšanu un, ja ne, tad kam un pie kādiem nosacījumiem par to būtu jāatbild?

II. Atbildība par grūtniecības pārtraukšanu un tās regulējums

KL 135.pantā paredzēta atbildība par aborta neatļautu izdarīšanu grūtniecei pēc viņas vēlēšanās, diferencējot panta pirmajā un otrajā daļā atbildību atkarībā no tā, vai grūtniecības pārtraukšanu izdarījusi persona, kurai ir tiesības to darīt, vai arī persona, kurai tādu tiesību nav. Aborta izdarīšana antisanitāros apstākļos, atkārtoti, pret grūtnieces gribu vai, ja tas izraisījis sievietes nāvi vai citas smagas sekas, ir pazīmes, kas kvalificē noziedzīgo nodarījumu.

Attiecīgais pants iekļauts nodaļā “Noziedzīgi nodarījumi pret personas veselību”, un no tā satura nepārprotami izriet, ka sieviete, kurai aborts izdarīts, atzīstama par cietušo, jo ar šo normu likumdevējs aizsargā sievietes–grūtnieces veselību un arī dzīvību. Tā kā kriminālatbildība paredzēta nevis par pašas grūtniecības pārtraukšanu, bet gan par aborta izdarīšanas speciālo noteikumu pārkāpšanu, turklāt sieviete, kura pati vai ar citu personu dalību vai līdzdalību tīši pārtraukusi grūtniecību, pie atbildības nav saucama, jāpiekrīt A.Judinam, ka augļa tiesības piedzimt ne šajā krimināltiesību normā, ne arī *Krimināllikumā* vispār netiek ņemtas vērā²⁵ un nedzimuša dzīvība aizsargāta netiek.

Grūtniecības pārtraukšanas nosacījumus un kārtību Latvijas Republikā reglamentē *Seksuālās un reproduktīvās veselības likums*²⁶, kura 25.panta pirmā daļa nosaka: grūtniecības pārtraukšana pēc sievietes vēlēšanās ir grūtniecības mākslīga pārtraukšana pēc sievietes lūguma līdz grūtniecības 12.nedēļai. Saskaņā ar likuma 26. pantu grūtniecību var pārtraukt līdz grūtniecības 12.nedēļai arī tad, ja tā iestājusies izvarošanas dēļ, un līdz 22.nedēļai medicīnisku indikāciju dēļ. Šajos gadījumos nepieciešama sievietes rakstveida piekrišana, bet, ja sieviete ir rīcībnespējīga – aizgādņa rakstveida

piekrišana. Grūtniecības pārtraukšanu drīkst veikt tikai ginekologs (dzemdību speciālists) ārstniecības iestādes stacionārā nodaļā vai stacionārā ārstniecības iestādē.

Tikai tad, ja ievēroti visi minētie nosacījumi un kārtība, grūtniecības pārtraukšana atzīstama par atļautu, likumīgu legālo vai medicīnisko abortu. Pretējā gadījumā grūtniecības pārtraukšana tiek apzīmēta kā neatļauts kriminālais aborts, par ko paredzēta atbildība *KL 135.pantā*.

Iedziļinoties šīs krimināltiesību normas saturā, izdarāmi divi secinājumi: 1) atbildība par neatļauta aborta izdarīšanu netiek diferencēta atkarībā no grūtniecības ilguma un augļa dzīvotspējas, un 2) sieviete, kas iznēsā augli, par grūtniecības pārtraukšanu neatkarīgi no tās ilguma un augļa dzīvotspējas pie kriminālatbildības nav saucama.

Kritiski vērtējot šādu jautājuma risinājumu, aplūkosim dažus argumentus.

Atkarībā no grūtniecības ilguma, medicīnā tās pārtraukšanu uzskata par abortu, ja grūtniecība pārtraukta pirmajās 19 grūtniecības nedēļās,²⁷ par priekšlaicīgām dzemdībām, ja grūtniecība pārtraukta no 20. līdz 37.grūtniecības nedēļai,²⁸ un par normālām dzemdībām, kuras vidēji notiek pēc 40 grūtniecības nedēļām.²⁹ Šāds grūtniecības pārtraukšanas iedalījums saistāms ar jautājumu par augļa dzīvotspēju – nepieciešamo priekšnosacījumu turpmākai bērna eksistencei ārpus mātes miesām.

Medicīnas zinātne jau pirms ilgāka laika ir pierādījusi, ka cilvēka dzīve sākas ilgi pirms viņa piedzimšanas.³⁰ Eiropas Padomes Sesijā bioētikā 1996.gada decembrī zinātnieki apgalvoja, ka embrijs kļūst par cilvēku jau četrpadsmitajā dienā pēc ieņemšanas.

Taču, lai arī auglis ir dzīvs, līdz grūtniecības 22.nedēļai runāt par augļa dzīvotspēju nav pamata, jo viņa attīstība vēl nav sasniegusi tādu pakāpi, lai tas būtu spējīgs patstāvīgi eksistēt ārpus mātes miesām. Tāpēc par grūtniecības pārtraukšanu šajā laika periodā jārunā kā par **augļa nodzīšanu (abortu)**. Sākot ar grūtniecības 23. nedēļu, kad auglis jau ir dzīvotspējīgs, grūtniecības pārtraukšana uzskatāma par **augļa nomirdināšanu**, – tai būtu rodama patstāvīga kvalifikācija kā nodarījumam ar lielāku kaitīguma pakāpi salīdzinājumā ar augļa nodzīšanu (abortu).

Tālāk jārunā par to, vai no kriminālatbildības par augļa nodzīšanu un nomirdināšanu būtu atbrīvojama pati grūtniece un ja tā, tad kāpēc.

Senās pasaules sabiedrībā bija izplatīts uzskats, ka vēl nedzimis bērns (*nasciturus*) kā daļa no mātes iekšējiem orgāniem (*mulieris portio*) nav uzskatāms par patstāvīgu tiesību subjektu. Jāsecina, ka līdz brīdim, kad auglis, parādoties no mātes miesām, tiek sargāts no mātes apdraudējuma kā dzīva persona, arī pēc mūsu valsts likumdevēja gribas vēl 21.gadsimtā tiek uzskatīts vienīgi par mātes sastāvdaļu kā jebkurš cits orgāns. Šāda nostāja ne ar ko neatšķiras no senajā Grieķijā un senajā Romā pieņemtajiem vai savā laikā paustajiem stoicisma pārstāvju uzskatiem, ka auglis ir mātes ķermeņa daļa – analogiski kā augu valstī, kurā auglis ir koka daļa. Latvijā arī šodien augļa tiesības piedzimt tiek ignorētas un atšķirība ir vienīgi tajā apstākļi, ka senos laikos nedzimuša bērna liktenis tika nodots ģimenes galvas (*pater familiaes*) rokās, bet tagad par to nesodīti lemj topošā cilvēka māte.

Protams, grūta sieviete nav tikai un vienīgi augļa aptvere. Auglis ir mātes ķermenī, mātes iekšienē, savā autenatālajā attīstības periodā tieši no mātes organisma caur placentu saņem barības vielas un skābekli un var tikt ietekmēts tikai caur viņas ķermeni. Taču

embrijam (auglim) ir savs ģenētiskais kods un, atšķirībā no jebkuras citas grūtniecības stāvoklī esošas sievietes ķermeņa daļas, tas attīstās par būtni, kas spējīga patstāvīgi eksistēt. Tātad auglis nav tikai grūtnieces ķermeņa daļa, un augļa atsevišķa eksistence grūtniecības laikā ir jāpieņem kā bioloģisks fakts.

Tālāk likumsakarīgs ir jautājums – vai grūtniece ir tiesīga iznīcināt savu augli, vai sievietes pašnoteikšanās tiesības un tiesības uz privāto dzīvi ietver arī neierobežotas tiesības lemt par nedzimušu dzīvību.

Domājams, ka likumdevējs jau ir atbildējis uz šo jautājumu *Seksuālās un reproduktīvās veselības likumā*, nosakot, ka pēc sievietes vēlēšanās ginekologs (dzemdību speciālists) ārstniecības iestādes stacionārā nodaļā var mākslīgi pārtraukt grūtniecību līdz grūtniecības divpadsmitajai nedēļai. Tātad, likumdevējs dod sievietei tiesības izlemt ieņemtā, bet vēl nedzimušā bērna likteni. Taču mātes vara nav neierobežota: šīs tiesības viņa var realizēt likumā noteiktā laikā un kārtībā. Likums neļauj sievietei pašai pārtraukt grūtniecību, un tāda rīcība uzskatāma par neatļautu (prettiesisku) neatkarīgi no tā, cik ilgi sieviete savu augli ir nēsājusi.

Apsverot visus *par* un *pret*, tomēr nevar rast pamatojumu tam, kāpēc šāda prettiesiska sievietes rīcība būtu atzīstama par nesodāmu, jo viņa līdz ar citiem *KL* 135.panta otrajā daļā norādītajiem subjektiem ir persona, kurai nav tiesību mākslīgi pārtraukt grūtniecību.

Iespējams, tam varētu piekrist, ja runa būtu tikai par to, ka, pārtraucot grūtniecību, sieviete apdraud vienīgi savu dzīvību, – kas nav kriminalizēts, – vai savu veselību, par ko atbildība paredzēta tikai divos *KL* pantos – 282.panta otrajā daļā (izvairīšanās no iesaukuma militārajā dienestā, nodarot sev miesas bojājumu) un 334.pantā (izvairīšanās no militārā dienesta). Taču atbilde uz jautājumu par aborta objektu, proti, tām interesēm, kuras tiek apdraudētas neatļautas grūtniecības pārtraukšanas dēļ, nebūt nav nešaubīga, par to liecina arī dažādu valstu un dažādu laika periodu krimināltiesību akti un doktrīnas.

Šā raksta ietvaros nav iespējas aplūkot visus krimināltiesību teorijā paustos uzskatus, tāpēc tikai pieminēšu, ka savā laikā abortu uzskatīja par dieva apvainošanu, jo viņu lūgsies par vienu būtni mazāk; tas tika arī vērtēts kā nodarījums pret sabiedrisko tikumību; kā nodarījums, kas vērsts pret vīru un nākamā bērna tēvu; kā valstiskas intereses (rūpes par iedzīvotāju skaita vairošanos) apdraudošs nodarījums u.tml.³¹ Taču ievēribu, manuprāt, pelna to autoru viedoklis, kuri abortā saskata ne tikai grūtnieces veselības, bet arī augļa, nākamā cilvēka, apdraudējumu. Zīmīgi, ka krimināltiesību normas, kas paredzēja atbildību par grūtniecības pārtraukšanu, bija iekļautas jau *Krievijas 1903.gada Sodu likumos*³², kuri ilgu laiku darbojās arī Latvijas teritorijā. Tās bija ievietotas nodaļā “Nonāvēšana”, un *N.Tagancevs* savos komentāros skaidroja, ka attiecīgo pantu saturs ir paredzēts nevis grūtnieces un viņas veselības, bet gan augļa dzīvības aizsargāšanai.³³ Arī Latvijas 1933.gada *Sodu likumā* augļa nomirdināšana tika ievietota nodaļā “Nonāvēšana”, tādējādi atzīstot, ka tas ir viens no cilvēciskas būtnes nonāvēšanas veidiem.³⁴

Atzīstot sievietes slepkavību un vainīgajam apzinoties, ka sieviete ir grūtniecības stāvoklī, krimināllikums to vērtē par vainu pastipriņošos apstākļos izdarītu veiktu nodarījumu (*KL* 117.panta 1.punkts); par smagu miesas bojājumu krimināllikums atzīst arī tādu kaitējumu veselībai, kas izraisījis grūtniecības pārtraukšanu (*KL* 125.panta pirmā daļa); arī jebkura cita noziedzīga nodarījuma izdarīšana pret sievieti, apzinoties, ka viņa

ir grūtniecības stāvoklī, tiek atzīta par atbildību pastiprinošu apstākli (KL 48.panta pirmās daļas 2. punkts). Gribētos domāt, ka tādējādi likumdevējs ir noteicis ne tikai sievietes grūtnieces veselības un dzīvības aizsardzību, bet prezumējis arī augļa, nedzimuša bērna dzīvības aizsardzību. Likumsakarīga būtu arī likumdevēja gribas izpausme, nosakot pašas grūtnieces atbildību par neatļautu grūtniecības pārtraukšanu.

Palūkosimies, kāds ir problēmas risinājums citās valstīs.

Anglijā 1929.gada 10.maija *Nedzimuša bērna aizsardzības akts (Infant Life (Preservation) Act)*, aizsargājot bērnus, kas varētu tikt nogalināti dzimšanas procesā, noteica, ka, ja grūtniecība ilgusi 28 nedēļas (tajā laikā mediķi uzskatīja, ka auglis kļūst par dzīvotspējīgu tieši šādā grūtniecības periodā – *V.L.*), tas nozīmē, ka bērns ir spējīgs piedzimt un ir aizsargāts ar likumu. Saskaņā ar šā akta 1.sadaļu jebkura persona, kas ar nodomu iznīcināt dzīvotspējīga bērna dzīvību ļaunprātīgi izraisa bērna nāvi, pirms tas ir uzsācis patstāvīgu, no mātes neatkarīgu eksistenci, ir vainojama noziegumā par bērna iznīcināšanu un sodāma ar mūža ieslodzījumu. Izņēmums ir tikai tāds gadījums, ja pierāda, ka rīcība, kas izraisījusi bērna nāvi, netika veikta labprātīgi, bet lai saglabātu mātes dzīvību. Liecība, ka sieviete ir bijusi divdesmit astotajā vai vēlākā grūtniecības nedēļā, būs *prima facie* pierādījums tam, ka šajā laikā viņa nēsāja bērnu, kurš bija spējīgs piedzimt.³⁵ Turklāt 1861.gada *Noziegumu pret personu akts* aizliedz gan pašai grūtniecei, gan arī jebkurai citai personai izdarīt mākslīgo abortu jebkurā laikā, – no bērna ieņemšanas līdz tā piedzimšanai, – izmantojot ķīmiskās vielas, medicīniskos instrumentus vai jebkādus citus līdzekļus. 1967.gadā pieņemtais *Abortu akts* mākslīgo abortu pieļauj vienīgi gadījumos, ja sieviete tikusi izvarota vai arī iestājusies grūtniecība apdraud sievietes dzīvību.³⁶

Amerikas Savienotajās Valstīs, kur, kā jau bija atzīmēts, saskaņā ar “dzīva piedzimuša likumu” augļa nonāvēšana “*in utero*” nav slepkavība, ne visas Amerikas tiesas piekrīt šādai nostādnei, kaut gan līdz šim brīdim nav panākta vienota nostāja jautājumā par to, vai kriminālsodāma būtu vienīgi dzīvotspējīga cilvēka augļa nonāvēšana, vai arī atbildība būtu attiecināma uz visiem augļa iznīcināšanas gadījumiem.

Dienvidkarolīnas Augstākā tiesa piemēro štata krimināltiesību aktus, kas paredz atbildību par slepkavības izdarīšanu arī attiecībā uz augli, ja vien ir pierādīts, ka tas bijis dzīvotspējīgs laikā, kad tikušas ievainotas viņu mātes, pamatojot to ar tiesai piešķirtām tiesībām un vienlaikus arī pienākumu attīstīt paražu tiesības tā, lai tās pēc iespējas labāk atbilstu sabiedrības interesēm. Vienlaikus arī vairākas Kalifornijas tiesas ir izdarījušas nepieciešamos grozījumus krimināllikumos, lai vainīgās personas būtu saucamas pie kriminālatbildības par augļa slepkavību. Kalifornijas Augstākā tiesa norādīja, ka uzbrukumu sievietei grūtniecības stāvoklī, lai pretlikumīgi, bez viņas piekrišanas nonāvētu viņas nedzimušo bērnu, var uzskatīt par slepkavību.³⁷ Pensilvānijas pavalsts statūtu kopsavilkuma 18.nodaļā ir noteikta atbildība par augļa iznīcināšanu. Likumdevējs šo rīcību dēvē par nedzimuša bērna nonāvēšanu un paredz par to tādu pašu sodu kā par slepkavību.³⁸ Pēdējos gados daudzas tiesas ir apspriedušas jautājumu, vai auglis būtu jāuzskata par personu gadījumos, kad viņa nāve iestājusies kriminālsodāma ceļu satiksmes negadījuma laikā. Masačūsetsas Augstākā tiesa lietā *Commonwealth v. Cass* nosprieda, ka dzīvotspējīgs auglis ir “persona”, kaut arī tas attiecas uz nākotni, tāpēc tas var būt par slepkavības upuri transporta negadījumos.³⁹ Visradikālākais no krimināltiesību aktiem, kas reglamentē atbildību par augļa prettiesisku iznīcināšanu, ir pieņemts

Minesotas štatā. Tas definē augli kā personu pēc tālākejošas koncepcijas viedokļa – neatkarīgi no tā, cik ilgi pirms uzbrukuma sieviete ir bijusi grūta.⁴⁰

Kā jau iepriekš minēts, arī vairākos Austrālijas štatos, lai nodrošinātu dzīvotspējīgu augļu un bērnu aizsardzību dzemdību laikā, līdzīgi Anglijas tiesībām ir paredzēta arī kriminālatbildība par augļa iznīcināšanu.⁴¹

Kā šis jautājums risinās vēl citu valstu krimināllikumos?

Tā, piemēram, *Polijas Republikas kriminālkodeksā* personas atbildība par grūtniecības pārtraukšanu tiek diferencēta atkarībā no tā, vai tā ir izdarīta ar sievietes piekrišanu vai bez tās. Kriminālatbildība abos gadījumos tiek pastiprināta, ja nodarījums izdarīts laikā, kad auglis jau sasniedzis spēju patstāvīgi dzīvot ārpus mātes organisma, tas ir, bijis dzīvotspējīgs.⁴²

Igaunijas kriminālkodeksa 120.panta trešajā daļā pastiprināta atbildība par grūtniecības pārtraukšanu pēc grūtnieces gribas virs divdesmit vienas grūtniecības nedēļas, ko izdarījusi persona, kurai pēc likuma nav tiesību pārtraukt grūtniecību.⁴³

Spānijas kriminālkodeksā ir izveidota patstāvīga daļa, kurā paredzēta atbildība par bojājumu nodarīšanu cilvēka auglim, diferencējot atbildību atkarībā no tā, vai persona jebkādā veidā nodara bojājumus vai traumu cilvēka auglim vai nopietnu kaitējumu tā normālai attīstībai, vai arī izraisa tam nopietnu fizisku vai psihisku trūkumu tīši vai rupjas neuzmanības rezultātā. Sieviete grūtniece par bojājumu nodarīšanu auglim aiz rupjas neuzmanības netiek sodīta.⁴⁴

Arī Vācijas krimināltiesību teorijā tiek diskutēts jautājums par nepieciešamību sadaļā, kurā paredzēta atbildība par noziegumiem pret dzīvību, radīt patstāvīgu nodaļu, kas reglamentētu atbildību par topošās dzīvības noziedzīgu apdraudējumu, tādējādi nedzimušu cilvēka dzīvību padarot par interesi, kas aizsargājama ar krimināllikumu.⁴⁵

Jāpiezīmē, ka likumdevējs jau šodien Vācijā deklarē nedzimuša bērna tiesības uz dzīvību; tas izriet no kriminālkodeksa 218.a un 219.paragrāfa. Saskaņā ar likumu abortu Vācijā drīkst izdarīt pēc grūtnieces prasības pirmajās divpadsmit grūtniecības nedēļās, turklāt grūtniecei ne vēlāk kā trīs dienas pirms operācijas bijis jāapmeklē speciāls konsultāciju centrs, kura mērķis ir aizsargāt nedzimuša bērna dzīvību un iedvesmot sievieti saglabāt grūtniecību. Konsultantiem ir pienākums izskaidrot grūtniecei, ka nedzimušajam bērnam jebkurā grūtniecības periodā ir savas tiesības uz dzīvību un tādēļ grūtniecības pārtraukšana tiesiskā sabiedrībā ir pieļaujama tikai ārkārtas situācijā, kad bērna iznēsāšana rada sievietei tādas grūtības, kuru smagums pārsniedz aborta kaitējumu. Atbildība par kriminālo abortu paredzēta nodaļā par noziedzīgiem nodarījumiem pret personas dzīvību.⁴⁶

Pašas grūtnieces atbildība par grūtniecības pārtraukšanu noteikta, piemēram, *Japānas, Vācijas, Šveices kriminālkodeksos*. Savukārt *Dānijas kriminālkodeksa* 251.paragrāfā paredzēta sievietes atbildība, ja viņa dzemdību laikā nepiedodamā veidā pakļauj savu bērnu nopietnām briesmām. Sods var tikt samazināts vai atcelts, ja bērns palicis dzīvs bez kādu bojājumu nodarīšanas.⁴⁷

Tādējādi iepriekšminētais ļauj secināt, ka krimināltiesību doktrīnā un krimināltiesību normās atsevišķi būtu jārisina šādi jautājumi: atbildība par **jaundzimuša** (dzimstoša un tikko piedzimuša) **bērna slepkavību** (*infanticidus*); **dzīvotnespējīga augļa nodzīšana jeb aborts**, ko pie likumā paredzētajiem apstākļiem soda neatkarīgi no nodzītā augļa

nāves iestāšanās; un **dzīvotspējīga augļa nomirdināšana** (*foeticidis*), ja vien šo augļa nodzīšanu vai nomirdināšanu nerada bažas par mātes veselību, dažreiz arī dzīvību; šādos gadījumos jāzaudē (nepieciešamības stāvoklis) mazāk svarīgais – mātes miesās esošā augļa dzīvība.⁴⁸

Kādi apsvērumi minami šāda apgalvojuma sakarā?

Auglis, kamēr viņš atrodas mātes miesās, nav uzsācis patstāvīgu dzīvi un nevar tikt atzīts par sabiedrības locekli, cilvēku šā vārda precīzā nozīmē, taču viņa eksistenci sargā likums un viņš līdz noteiktai pakāpei tiek atzīts pat par civiltiesību subjektu, piemēram, var novēlēt mantu vēl nedzimušam bērnam. Protams, nedzimuša dzīvības apdraudējums atšķiras no cilvēka dzīvības apdraudējuma. Viņš ir *foeticidium*, nevis *homicidium*. Šāda apdraudējuma īpatnības nosaka arī tas apstāklis, ka tas parasti saistīts ar briesmām pašas mātes dzīvībai un veselībai. Auglis jāaizsargā atbilstoši sabiedriskajiem uzskatiem, taču tajā pašā laikā jāņem vērā, vai augli apdraudējusi pati grūtniece vai cita persona, vai auglis ticis apdraudēts ar grūtnieces piekrišanu vai bez tās, un kādas sekas tas radījis.

Par augļa nomirdināšanas galveno tiešo objektu ir atzīstama cilvēka augļa dzīvība (jau ieņemts, bet vēl nedzimis), bet gadījumos, kad tas tiek izdarīts bez sievietes piekrišanas, arī viņas dzīvība un veselība. Norobežojot augļa nodzīšanu un augļa nomirdināšanu, vērā ņemama augļa attīstības pakāpe un viņa dzīvotspēja ārpus mātes miesām. Neapšaubāmi, auglim nodarījuma laikā jāpiemīt dzīvībai, jo nomirdināt var tikai kaut ko dzīvu. Mēģinājums iznīcināt augli sievietei, kura, kā izrādās, nav bijusi grūtniece vai arī kuras auglis nomira agrāk, nebūs augļa, bet tikai sievietes veselības apdraudējums. Sodāma tikai tīša augļa nomirdināšana.⁴⁹

Autore piedāvā šādu konkrētu risinājumu.

Patlaban *KL* esošajā 135.pantā saglabāt atbildību par tādu grūtniecības pārtraukšanu, kas vērtējama kā aborts jeb augļa nodzīšana, t.i., grūtniecības pārtraukšana laikā, kad auglis vēl nav dzīvotspējīgs. Saskaņā ar šo pantu par noziedzīgā nodarījuma subjektu būtu atzīstama jebkura pieskaitāma un kriminālatbildības vecumu sasniegusi persona, taču atbildība tiktu diferencēta atkarībā no tās statusa un citiem noziedzīgā nodarījuma sastāvu raksturojošiem apstākļiem.

Šajā sakarā tiek piedāvāta šāda *KL* 135.panta redakcija:

“135.pants. Aborta neatļauta izdarīšana.

- (1) Par augļa nodzīšanu, ko grūtniecei izdarījusi persona, kurai ir tiesības izdarīt abortu, ārpus ārstniecības iestādes stacionārās nodaļas vai stacionāras ārstniecības iestādes, vai arī ārstniecības iestādē, bet bez tiesiska pamata;
- (2) Par augļa nodzīšanu, ja to izdarījusi persona, kurai nav tiesību izdarīt abortu;
- (3) Par augļa nodzīšanu grūtniecei antisanitāros apstākļos vai aborta izdarīšanu atkārtoti;
- (4) Par aborta izdarīšanu pret grūtnieces gribu vai, ja augļa neatļauta nodzīšana izraisījusi sievietes nāvi vai citas smagas sekas.“

Piedāvātajā redakcijā pašas grūtnieces atbildība par abortu (dzīvotspējīga augļa nodzīšanu) ietverta panta otrajā daļā, jo grūtniece tāpat ir persona, kurai likums nav piešķīris tiesības izdarīt abortu. Viņa ir saucama pie atbildības par pašu grūtniecības pārtraukšanas faktu, ko izdarījusi neatļauti, nesaistot atbildību ar citām pantā norādītajām kvalificējošām pazīmēm un ar kaitējuma nodarīšanu savai veselībai. To, ka noziedzīgo

nodarījumu izdarījusi grūtniece, tiesa saskaņā ar *KL* 47.panta pirmās daļas 9.punktu ņemtu vērā kā atbildību mīkstinošu apstākli pie soda noteikšanas.

Tāpat tiek piedāvāts papildināt *Krimināllikumu* ar jaunu normu, kurā būtu paredzēta jebkuras personas atbildība par bojājumu nodarīšanu auglim un dzīvotspējīga augļa nomirdināšanu, šādā redakcijā:

“(1) Par jebkādā veidā nodarītu bojājumu vai traumu cilvēka auglim, kas izraisa nopietnu kaitējumu tā normālai attīstībai vai nopietnu fizisku vai psihisku trūkumu;

(2) Par dzīvotspējīga augļa nomirdināšanu.“

Pieņemot šo priekšlikumu, likumdevējs nodrošinātu ne tikai dzimstoša un jaundzimuša bērna dzīvības krimināltiesisku aizsardzību, bet **sargātu arī nedzimušu dzīvību no jebkāda apdraudējuma**, kā tas deklarēts *Seksuālās un reproduktīvās veselības likuma* 1.pantā.

Šajā rakstā ieskicētā ar cilvēka dzīvības aizsardzību saistītā problēma ir tikai neliela daļa no to jautājumu loka, kuri risināmi krimināltiesību doktrīnā pašreizējā laika posmā. Paliek vēl virkne citu ne mazāk svarīgu un diskutablu jautājumu, no kuru pareizas izpratnes ir atkarīga krimināltiesību normu pareiza izpratne un piemērošana tiesu praksē.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

1. Aborts // Latviešu konversācijas vārdnīca. 1.sēj. – Rīga: A.Gulbja apgādā, 1927. – 1928.
2. Auglis // Populārā medicīnas enciklopēdija. 3.izdevums. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju izdevniecība, 1987.
3. Āboliņš J. Māte un bērns. – Rīga: Elpa, 1993.
4. Bergmane A., Andrejeva A., Orleāna V. Normālā dzemdniecība. – Rīga: Zvaigzne, 1987.
5. Deņkovskis A., Žitkovs A., Kalmikovs K., Matiševs A. Tiesu medicīna (rokasgrāmata ārstiem). – Rīga: Zvaigzne, 1981.
6. Judins A. Par aborta krimināltiesisko aspektu // Latvijas Vēstnesis. – 2001. – 4. un 11.dec.
7. Liholaja V. Kriminālatbildība Latvijā un Spānijā. Spānijas kriminālkodekss. – Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2002.
8. Mācību materiāls māsām un vecmātēm. 6.grāmata. Fizioloģija un anatomija/ no angļu val. tulk. E.Krūze un A.Kaminskis. – Copenhagen: World Health Organization. Regional Office to Europe, 1996.
9. Mācību programma dzemdniecībā Latvijā. – International Relief Teams, 1999. – Okt.
10. Medicīniskās aprūpes rokasgrāmata/ no angļu val. tulk. S.Baudere, J.Ozola, J.Druvietis, D.Štāle, L.Ķīse, I.Daniļāne, G.Preimane. – Rīga: SIA “J.L.V.”, 2001.
11. Mincs P. Krimināltiesības. Sevišķā daļa. – Rīga: Latvijas Universitāte, 1939.
12. Wessels J. Straftaten gegen dasLeben. Starfrechts. Besonder Teil–1. – Heidelberg: C.F.Muller Juristischer Verlag, 1983.
13. Criminal Law 2002–2003. Fifth Edition. Edited by J.H.Dennis. – London: Sweet&Maxwell, 2002.
14. Holin Howard. Australian Criminal Law. – The Law book Company LTD, 1965.
15. Reed A. and Seago P. Criminal Law. – Sweet&Maxwell: A Thomson Company, 2001.
16. Steinbock B. Life before birth. The moral and legal status of embryous and fetuses. – NY Oxford: Oxford University Press, 1966.

17. Беляев Н.А., Шаргородский М.Д. Курс советского уголовного права. Т.3. Особенная часть. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973.
18. Бородин С.В. Преступления против жизни. – Москва: Юристъ, 2000.
19. Гришаев П.И. Советское уголовное право. Особенная часть. – Москва: Наука, 1988.
20. Гродзинский М.Н. Преступления против личности. – Москва: [б.и.], 1924.
21. Загородников Н.И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву. – Москва: Юридическая литература, 1961.

Summary

The analysis carried out lets us to conclude that Latvia's Criminal Law does not regulated the liability for unborn child destruction.

Law is providing now the liability for the infant murder who is born or begins to expel from its mother. Intentional destruction of the foetus before cannot amount to murder. It may constitute the specific offence of unlawful abortion or child destruction which will be statutory based upon the following provisions:

- 1) until the time while the foetus does not achieve an existence independent of its mother, intentional destruction of it in womb may constitute the unlawful abortion;
- 2) when the foetus comes achieve an existence independent of its mother, intentional injuring foetus or its destruction may constitute the child destruction.

The subject of unlawful abortation and foetus destruction could be any person (including the former pregnant women) which is responsible and has reached the age pf 14 years.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

¹ Очерки по физиологии плода и новорожденного. – Москва:[б.и.], 1966. – С.100.

² Тур А.Ф. Физиология и патология новорожденных детей. Издание 4. – Ленинград:[б.и.], 1967. – С.58.

³ Bergmane A., Andrejeva A., Orleāne M. *Normālā dzemdniecība*. – Rīga: Zvaigzne, 1987. – 157.lpp.

⁴ Deņkovskis A., Žitkovs A., Kalmikovs A., Matiševs A. *Tiesu medicīna (rokasgrāmata ārstiem)*. – Rīga: Zvaigzne, 1981. – 319.lpp.

⁵ Таганцев Н.С. *О преступлениях против жизни по русскому уголовному праву*. – Санкт-Петербург: [б.и.], 1870. – С.24, 28.

⁶ Гродзинский М.М. Преступления против личности. – Москва: [б.и.], 1924. – С.33.

⁷ Гришаев П.И. Советское уголовное право. Особенная часть. – Москва: Юридическая литература, 1988. – С.143.

⁸ Красиков А.Н. *Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России*. – Саратов: [б.и.], 1996. – С.9–10.

- ⁹ Mincs P. Krimināltiesības. Sevišķā daļa. – Rīga: Latvijas Universitāte, 1939. – 205.lpp.
- ¹⁰ Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья. – Москва: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – С.59; Беляев Н.А., Шаргородский М.Д. Курс советского уголовного права. Особенная часть. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973. – Т.3, с.480.
- ¹¹ Курс уголовного права в 6 томах /Под редакцией Пионтковского А.А. и др. Т.5. – Москва: Юридическая литература, 1971, с.22.
- ¹² Бородин С.В. Преступления против жизни. – Москва: Юристъ, 2000. – С.174.–175.
- ¹³ Лукичев О.В. Детоубийство: уголовно–правовая и криминологическая характеристика. – Санкт–Петербург: Юридический центр Пресс, 2000. – С.32.
- ¹⁴ Шаратов Р. К вопросу о начале уголовно–правовой охраны жизни человека // Уголовное право. 1999 – №4. – С.33.
- ¹⁵ Кондрашова Т.В. Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности. – Екатеринбург:[б.и.], 2000. – С.12–13.
- ¹⁶ Уголовный кодекс Индии. – Москва: Прогресс, 1958. – С.151.
- ¹⁷ Wessels J. Straftaten gegen das Leben. Strafrechts–Besonderes Teil–1. – Heidelberg: C.F.Muller Juristischer Verlag, 1983. – S.2.
- ¹⁸ Ibid.
- ¹⁹ Reed A. and Seago P. Criminal Law. – Sweet&Maxwell: A.Thomson Company, 2001. – P.345.
- ²⁰ Примерный уголовный кодекс (США). – Москва: Прогресс, 1969. – С.124.
- ²¹ Holin Howard. Australian Criminal Law. – The law book company LTD, 1965. – P.25.
- ²² Auglis / Populārā medicīnas enciklopēdija. 3.izdevums. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju izdevniecība, 1985. – 79.lpp.; Bergmane A., Andrejeva A., Orleāne M. Normālā dzemdniecība. – Rīga: Zvaigzne, 1987. – 66.lpp.; Āboliņš J. Māte un bērns. – Rīga: Elpa, 1993. – 84.lpp.
- ²³ Mācību materiāls māsām un vecmātēm. 7.grāmata: Veselīgi vecāki / No angļu val. tulk. I.Savicka. – Copenhagen: World Health Organization. Regional Office to Europe, 1996. – 40.–42.lpp.
- ²⁴ Загородников Н.И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву. – Москва: Юридическая литература, 1961. – С.36.
- ²⁵ Judins A. Par aborta krimināltiesisko aspektu // Latvijas Vēstnesis. – 2001. – 4. un 11.dec. – Nr. 231. un 232.
- ²⁶ LR Saeimas 2002. 31.janvāra Seksuālās un reproduktīvās veselības likums // Latvijas Vēstnesis. – 2002. – 19.febr. – Nr.27.
- ²⁷ Aborts / Latvijas konversācijas vārdnīca. – Rīga: A.Gulbja apgāds, 1927.–1928. – 14.lpp.
- ²⁸ Mācību programma dzemdniecībā Latvijā. – International Relief Teams, 1999.g. – Okt. – 26.lpp.
- ²⁹ Mācību materiāls māsām un vecmātēm: 6.grāmata. Fizioloģija un anatomija / no angļu val. tulk. E. Krūze un M.Kaminskis. – Copenhagen: World Health Organization. Regional Office to Europe, 1996. – P.61.
- ³⁰ Medicīniskās aprūpes rokasgrāmata / no angļu val. tulk. S. Baudere, J. Ozola, J. Druvietis, D. Štāle, L. Ķīse, I. Danilāne, G. Preimane. – Rīga: SIA "J.L.V.", 2001. – 957.–958.lpp.
- ³¹ Соквк sk.: Mincs P. Krimināltiesības. Севи́щнѣ дана. – Roga: Latvijas Universitāte, 1939. – 215.lpp.; Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья. – Москва: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – С.412–425.
- ³² 1903.gada 22.marta Sodū likumi. Tulkojums ar paskaidrojumiem par Sodū likumu piemērošanu Latvijā. – Rīga: Tieslietu ministrijas neoficiālais izdevums, 1923.

- ³³ Таганцев Н.С. Уголовное уложение 22 марта 1903 года. – Санкт–Петербург : [б.и.], 1904. – С.465.
- ³⁴ Mincs P. Krimināltiesības. Sevišķā daļa. – Rīga: Latvijas Universitāte, 1939. – 218.lpp.
- ³⁵ Criminal Law 2002–2003. Fifth Edition /Edited by I.H.Dennis. – London: Sweet&Maxwell, 002. – P.11.
- ³⁶ Ibid. – S. 12.
- ³⁷ Steinbock B. Life before birth. The moral and legal status of embryos and fetuses. – NY Oxford: Oxford University Press, 1966. – P.105–108.
- ³⁸ Pennsylvania Consolidated Statutes <http://members.aol.com/StatutesPA/18Cp.32.html>.
- ³⁹ Steinbock B. Life before birth. The moral and legal status of embryos and fetuses. – Oxford: Oxford University Press, 1966. – P.108.
- ⁴⁰ Ibid. – P.110.
- ⁴¹ Howard C. Australian Criminal Law. – The law book company LTD, 1965. – P.25.
- ⁴² Уголовный кодекс Республики Польша. – Минск: Тесей, 1998. – С.58–59.
- ⁴³ Уголовный кодекс (Эстонская Республика). Правовые акты Эстонии. – 1999. – 11 июня. – № 29.
- ⁴⁴ Liholaja V. Kriminālatbildība Latvijā un Spānijā. Spānijas kriminālkodekss. – Rīga: Latvijas Vēstnesis, 2002. – 32.–33.lpp.
- ⁴⁵ Серебренникова А.В. Основные черты уголовного кодекса ФРГ. – Москва: Диалог–МГУ, 1999. – С.68.
- ⁴⁶ Серебренникова А.В. Основные черты Уголовного кодекса ФРГ. – Москва: Диалог–МГУ, 1999. – С.203–204.
- ⁴⁷ Уголовный кодекс Дании. – Москва: [б.и.], 2001. – С.140.
- ⁴⁸ Mincs P. Krimināltiesības. Sevišķā daļa. – Rīga: Latvijas Universitāte, 1939. – 215.lpp.
- ⁴⁹ Фойницкий И.Я. Курс уголовного права. Часть особенная. Посягательства личныя и имущественныя. – Санкт–Петербург : [б.и.], 1907. – С.20.

Cēloņsakarības jēdziens krimināltiesībās saistībā ar tā vēsturisko attīstību

Evija Vīnkalna

LU Juridiskās fakultātes Krimināltiesisko zinātņu katedras asistente,
tālr. 7034552

Cēloņsakarības būtības izzināšanas, pareizas izpratnes meklējumi ir bijusi aktuāla problēma jau gadsimtiem ilgi. Dažādos avotos ir rodami skaidrojumi jēdzieniem “cēloņsakarība”, “cēlonis”, “sekas”. Šobrīd cēloņsakarības būtības izzināšanas problēma nav rimusi, tā ir aktuāla, cēloņsakarības jēdziena skaidrojums joprojām nav nepārprotami skaidrs. Arī tiesu prakses kļūdas nereti ir saistītas tieši ar cēloņsakarības būtības nepārzināšanu. Tādējādi svarīgi noskaidrot pamatbūtību, ieskicējot cēloņsakarības jēdziena skaidrojuma pirmsākumus un tā atspoguļojumu mūsdienu krimināltiesību teorijā.

Raksturvārdi: cēloņsakarība, cēlonis, krimināltiesības, noziedzīgs nodarījums, sekas.

Cēloņsakarības problēmas izzināšana nenoliedzami ir viens no aktuālākajiem, būtiskākajiem jautājumiem krimināltiesību teorijā. Cēloņsakarības būtības noskaidrošana savā ziņā ir unikāla, jo ir prasījusi pētnieku uzmanību jau gadsimtu garumā, pie tam šis jautājums, pirmkārt, ir nozīmīgs filozofijā un dabaszinātnēs, kur radies cēloņsakarības jēdziena formulējums, otrkārt, cēloņsakarības problēmas apzināšana ir nozīmīga arī citās tiesību zinātņu nozarēs.

To, ka cēloņsakarības pareiza izpratne mūsdienās ir aktuāls un nopietni risināms jautājums, norāda vienkāršs un neapstrīdams fakts – tiesu praksē joprojām tiek pieļautas kļūdas, kas tieši atspoguļojas kļūdainā noziedzīgu nodarījumu kvalifikācijas noteikšanā; iemesls – neprecīza cēloņsakarības izpratne.¹

Līdz ar to aktuāls ir jautājums – kas pilnveidojams teorijā, lai attiecīgi arī praksē tiktu atvieglota cēloņsakarības noteikšana.

Raksta būtība ir izzināt, kā cēloņsakarība tika skaidrota, definēta vēsturiski un kā tā tiek izprasta šodien, jo, risinot jebkuru problēmu, vispirms ir izzināma tās pamatnozīme un saturs.

Ja vēlamies izzināt esamību kā tādu, jānoskaidro būtība, jāizzina pirmsākumi un būtību cēloņi. Ja ir zināmi atsevišķu lietu pirmsākumi, būs zināmi pirmsākumi visam (kopumā).²

Pārfrāzējot – zinot pašu cēloņsakarības jēdzienu, zināsim šī jēdziena būtību krimināltiesībās.

Cēloņsakarība nav tikai un vienīgi krimināltiesisks jēdziens. Cēloņsakarības jēdziens krimināltiesībās nav nošķirams no vispārējās cēloņsakarības jēdziena izpratnes. Cēloņsakarības izpratne krimināltiesībās jāskata kopsakarībā ar cēlonības izpratni filozofijā, tātad – pamatā jādarbojas tiem pašiem likumiem. Nekādas citas cēloņsakarības izpratnes bez tās, kura izveidota dabaszinātnēs un filozofijā, nepastāv.

Cēloņsakarība var izpausties dažādās matērijas kustības formās, taču vienmēr un visur izvirza tādu atkarību, kad viena parādība (cēlonis) neizbēgami rada citu parādību (sekas).³

Civilizācijas pamatā ir dabas izjūta, uztvere, kas balstīta uz zinātnisko cēlonības principu.⁴

Visu nosacījumu kopumu, kas nepieciešams un pietiekams, lai realizētu (īstenotu) atbilstošās izmaiņas konkrētajās parādībās, mijiedarbojoties ar citām parādībām, filozofijā pieņemts dēvēt par pamatiem (bāzi, pamatni), nevis par cēloņiem. Katras sekas savā ziņā rada cēlonis kā faktors, kas aktīvi darbojas, un visu nepieciešamo un pietiekamo nosacījumu kopums.⁵

Jau Senajā Grieķijā filozofiskā doma nonāca pie atziņas, ka “*ex nihilo nihil fit*” (no nekā nekas nevar rasties).⁶

Runājot par cēloņsakarību, ir izšķirami divi jēdzieni, kuri ir noskaidrojami – cēlonis un sekas.

Tapšana ir saistīta ar cēloni. Cēlonis ir tas, no kura izriet izmaiņas. Izmaiņas savukārt saistītas ar gala rezultātu.⁷

Ar cēloni, atsaucoties uz Džonu Stjuartu Millu, jāsaprot viss iepriekšējais, pēc kura pastāvīgi iestājas zināma parādība. Bet, tā kā pirms katras parādības norisinās vesela virkne citu parādību, rodas jautājums, – kurš no šīs virknes posmiem uzskatāms par izšķirošu (*causa efficiens*)?⁸

Cēloņa noteikšanai krimināltiesībās svarīga ir tikai cilvēka piedalīšanās, – kā viens no iepriekšējiem apstākļiem, kuri grozījuši notikumu gaitu, tas ir – radījuši pārmaiņas ārējā dabā, kurām no tiesiskā viedokļa var būt cēloņa loma. Izvirzot cilvēka darbību notikumu centrā, citi spēki tiek uzskatīti tikai kā klātnākušie.⁹

Vienu no pašiem skaidrākajiem cēloņa definējumiem izteicis Galilejs, uzskatot, ka cēlonis, kas darbojies, ir nepieciešams un pietiekams nosacījums kaut kā izpausmei.

Taču arī šī definīcija nav pilnīga, jo, pirmkārt, satur bezgalīgu skaitu faktoru, kas kā cēloni var ietvert jebkuru lietu vai notikumu, kuri kaut kādā pakāpē var ietekmēt rezultātu. Otrkārt, Galileja definīciju nevar atzīt par pilnīgi pareizu, jo to var piemērot iespējamiem un citiem procesiem.¹⁰

Attiecībā uz jautājumu – vai ir iespējams nošķirt cēloņsakarības izpratni krimināltiesībās no vispārējās cēlonības izpratnes, šobrīd mēs varam skaidri un vienošķirīgi pateikt – nē, jo vienmēr ir jādarbojas vieniem un tiem pašiem likumiem.

Bet ne vienmēr vēstures gaitā atbilde uz šo jautājumu bija tik nešaubīga.

Tā, piemēram, Trēgers (*Träger*) uzskatīja, ka filozofija viena pati nav spējīga sniegt jebkādas paskaidrojumus par cēloņsakarību tiesību jomā. Pēc Trēgera domām, cēloņsakarības izpratne tiesībās nozīmēja tikai tās noteikšanu konkrētos gadījumos – juristam bija jāzina, kas jāsaprot ar likuma vārdiem par nāves sagādāšanu, miesas bojājumu nodarīšanu, kaitējuma radīšanu u.c. Būtībā bez jebkādas saiknes ar to, kā tiek risināts jautājums par cēloņsakarību filozofijā.¹¹ Trēgers izstrādāja tīri ideālistisku koncepciju cēloņsakarības izpratnei tiesībās.

Taču viņš nav vienīgais šāda viedokļa atbalstītājs – arī daudzi citi juristi, piemēram, Maurahs (*Maurach*) cēloņsakarības jautājumu tiesībās iztīrēja neatkarīgi no tās traktējuma filozofijā.¹²

Jautājums par cēloņsakarību ir viens no tiem, kur izvērstas atbildes meklējumi izpaukušies dažādos filozofijas virzienos – materiālismā un ideālismā.

Jebkuram materiālistam cēloņsakarība ir objektīva saikne, kura eksistē ārpus mūsu apziņas. No ideālistiskā pasaules skatījuma – cēloņsakarība ir subjektīva kategorija, kura eksistē tikai subjekta apziņā (subjektīvais ideālisms), vai arī objektīva kategorija, kura radusies objektīvi eksistējošajā saprātā, loģikā, idejā (objektīvais ideālisms) .

Ideālistiskā cēloņsakarības mācība filozofijā veidota, balstoties uz Kanta vai Jūma viedokli.

Saskaņā ar Jūma mācību, cēloņsakarība ir tikai mūsu apziņas pieradums uzskatīt, ka aiz konkrētās parādības parasti seko cita noteikta parādība.

Jūms nenoliedza, ka cēloņsakarības ideju cilvēks aizgūst un pārņem no pieredzes. “Cēloņu idejai un pieredzei ir savi avoti, kuri mūs māca, kas tie tādi ir – noteikti objekti visos iepriekšējos gadījumos bija patstāvīgi saistīti viens ar otru.”¹³

Jūmam cēloņsakarība ir subjektīva kategorija. Tā eksistē vērojošā subjekta apziņā un balstās uz pieradumu – viena objekta pastāvēšanu sasaistīt ar otra pastāvēšanu.

Kants atšķirībā no Jūma neizvērs cēloņsakarības jēdzienu, ņemot vērā pieredzi, bet norāda, ka tā eksistē cilvēka apziņā un ir mūsu saprāta radīts jēdziens. Pēc Kanta mācības – iekšējā pasaule pastāv kā neatkarīga kategorija – neizzināma, autonoma. Kanta skatījumā daba izzināma kopumā. No šejienes radusies arī zināmā Kanta ideālistiskās filozofijas nostāja: “.. saprāts neņem, nesmeļ savus likumus no dabas, bet sniedz tos viņai.”¹⁴

Vēsturiski cēloņsakarības problēmas izzināšanas, izpratnes pirmsākumi ir meklējami jau Dēmokrita un Platona izteiktajās atziņās, cenšoties noskaidrot cēloņa jēdzienisko saturu.

Dēmokrits nešaubīdamies postulēja, ka pasaulē viss notiek atbilstoši iekšējai nepieciešamībai, kas izpaužas kā noteikta cēloņsakarība.¹⁵

Bet pirmo sistematizēto ieguldījumu cēlonības satura noskaidrošanā deva Aristotelis, paplašinot un izkārtojot Platona idejas šajā jautājumā.

Saskaņā ar Aristoteļa mācību par cēlonību ir saskatāmi un ir nepieciešami četri veidu cēloņi:

- 1) formālais – kurš eksistē idejā, iekšienē vai konkrētas lietas īpašībās;
- 2) materiālais – dod pasīvo ietilpību;
- 3) darbojošais – iekšējās nepieciešamības nosacījums;
- 4) beigu – tas mērķis, uz kuru viss tiecās un kuram viss tika pakārtots.¹⁶

Attiecinot uz krimināltiesībām, cēloņsakarības īpašā, svarīgā loma noziedzīgu nodarījumu pareizas kvalifikācijas noteikšanā tika saskatīta jau 14.–15.gadsimtā, attiecīgi attīstot arī teorētisko bāzi šajā jautājumā.

Viduslaikos cēloņsakarības problēmai tika pievērsta uzmanība sakarā ar tās noteikšanu nodarījumos, kas tika vērsti pret personas dzīvību un veselību, saistībā ar nepieciešamību ierobežot nāves soda piemērošanu. Atzīstot personu par vainīgu slepkavības izdarīšanā, sods par šāda nozieguma izdarīšanu tajā laikā bija nāves sods. Tādēļ tik ārkārtīgi svarīgi bija noteikt saistību starp cēloni un sekām.¹⁷

Cēloņsakarības problēmai krimināltiesībās ārvalstīs ir veltītas monogrāfijas, zinātniskie raksti, mācību grāmatas, taču mūsu krimināltiesību teorijā šis jautājums nav pietiekami plaši detalizēti un izvērsti pētīts. Tādēļ, analizējot cēloņsakarības problēmu, pārsvarā ir jāatsaucas uz ārvalstu pētnieku izteiktajām atziņām un izstrādātajām koncepcijām.

Cēloņsakarības problēmas risināšanai ir izstrādātas dažādas teorijas un koncepcijas, kuru saturs aptverošā veidā tiek arī izvērsti un kritiski izanalizēti krimināltiesību teorijā.

Kā jau minēts – dažādo cēloņsakarības teoriju un koncepciju pamatā ir dažādā cēloņsakarības izpratne no materiālisma un ideālisma pozīcijām.

Mūsu krimināltiesību teorijā cēloņsakarības problēma tiek risināta, balstoties uz sabiedrības procesu objektīvās patiesības izzināšanas un attīstības bāzes. Pamatā – materiālistiskā pasaules uztvere.

Cēloņsakarībai piemīt šādas pazīmes:

- 1) objektivitāte;
- 2) vispārīgums;
- 3) universalitāte;
- 4) nebeidzamība;
- 5) plūdums laikā un telpā;
- 6) nepieciešamība un likumība.¹⁸

Nedaudz par katru pazīmi:

- 1) objektivitāte – izpaužas tajā apstākļi, ka cēloņsakarība ir objektīva kategorija, kura eksistē ārpus mūsu apziņas;
- 2) vispārīgums – bez izņēmuma visas parādības, kuras notiek dabā un sabiedrībā, ir savstarpēji saistītas, bezcēloņu parādības neeksistē un nevar eksistēt, turklāt viena parādība likumsakarīgi izsauc citu parādību;
- 3) universalitāte – saiknes starp parādībām ir neskaitāmi daudzveidīgas – pēc izpausmes veida, pēc sava satura un savām spējām u.c.;
- 4) nebeidzamība – cēloņsakarība, tāpat kā matērija, ir mūžīga un bezgalīga, un tajā notiekošās parādības ir savstarpēji saistītas bezgalīgā ķēdē, kur iepriekšējais posms satur cēloni, bet nākamais – sekas;
- 5) plūdums laikā un telpā, kur viena parādība (cēlonis) laikā ir seku priekšgājējs;
- 6) nepieciešamība un likumība – no cēloņsakarības kategorijas pozīcijas par cēloni tiek atzītas tās parādības, kuras ar likumīgu nepieciešamību rada citas parādības, kuras prezumē sekas, un nejauša saikne (jeb sakarība) nav atzīstama par cēloņsakarību.¹⁹

Tā kā visas parādības atrodas savstarpējā universālā saiknē, tad ir svarīgi noteikt un pazīt tieši to parādību, kura uzskatāma par seku cēloni, kura nepieciešami un likumsakarīgi radīja sekas, kuras noteikti ir iestājušās vai ir iespējamās.²⁰

Tātad cēlonis ir dziļāka sakarība – būtība, kas ar nepieciešamību vajadzīgos apstākļos rada sekas.²¹

Sasaistot teoriju un praksi, noliedzami viens no būtiskākajiem un problemātiskākajiem jautājumiem ir nebūtisko priekšnoteikumu nošķiršana no patiesā cēloņa.

Tā, piemēram, personu grupa ir nodarījusi smagus miesas bojājumus personai T., no kuriem iestājusies tās nāve. Taču nāves sekas cietušajam iestājušās 14 stundas pēc vainīgo personu darbības (sitieniem ar koka latu pa cietušā ķermeni, arī pa galvu, spērieniem ar kājām pa cietušā ķermeni) pabeigšanas brīža – tas ir, cēloņa. Teorētiski šajā laika posmā bija iespējams saņemt medicīnisko palīdzību, taču, – vai tādēļ mēs noliegsim, ka personu darbības nav tiešā cēloniskā sakarā ar nāves sekām, ja personu pretlikumīgās, aktīvās darbības bija vienīgais reālais cēlonis cietušā nāvei?²²

Saskaņā ar cēloņsakarības kategoriju un tās mūsdienu izpratni, cēloņsakarības būtība krimināltiesībās prezumē šādus aspektus:

- 1) cēloņsakarība ir objektīva un tā, kā zināms, ir materiālo noziedzīgu nodarījumu sastāvu objektīvās puses pazīme. Tā kā mūs interesējošā saikne ir saikne starp konkrētu darbību (vai bezdarbību) un sekām, tad tā ir tikai daļa no vispārīgās objektīvās saiknes starp parādībām, priekšmetiem, parādībām dabā un sabiedrībā, un tā ir izdalāma, izolējama no vispārīgās saiknes (sakarības);
- 2) darbība (bezdarbība), kas uzskatāma par cēloni, vienmēr rada citu parādību – sekas;
- 3) darbība (bezdarbība), kas var būt cēlonis, ietver sevī nepieciešamos priekšnoteikumus, bez kuriem konkrētās sekas neiestājas un nevar iestāties.

Tā kā darbībai (bezdarbībai) piemīt tādi priekšnosacījumi, tad, iespējams, tā arī ir meklētais cēlonis. Cēlonis no priekšnosacījuma atšķiras ar to, ka cēlonis, no vienas puses, vienmēr ir priekšnosacījums, bet priekšnosacījums ne vienmēr būs cēlonis. No otras puses, – cēlonis nepieciešami rada sekas, bet priekšnosacījumi tās nerada, tie ietver tikai apstākļus, kuri tā vai citādi ietekmē vai var ietekmēt seku iestāšanos. Svarīgi nodalīt cēloni no tādiem priekšnosacījumiem, kuri var būt kļūdaini pielīdzināti cēlonim;

- 4) tā kā cēloņsakarība starp darbību (vai bezdarbību) un sekām ir nepieciešama un likumsakarīga, tad darbība (bezdarbība) kļūst par cēloni tad, kad ietver sevī nepieciešamos, izlemjošos, galvenos iestājušos seku priekšnosacījumus. Tādēļ atzīt darbību (bezdarbību) par cēloni iespējams tikai tad, kad, no vienas puses, ir nepieciešamie iestājušos seku priekšnosacījumi – tas ir, tādi, pie kuru neesamības sekas nebūtu iestājušās, un, no otras puses – tieši tie un ne citi nepieciešamie priekšnoteikumi likumsakarīgi radījuši konkrēto seku iestāšanos.²³ Īstenība ir jāatšķir no nejausā, kuram piemīt eksistence, arī no klātesamības un citām noteiksmēm.²⁴

Jāatzīmē, ka nejausu sakarību (saikni) nevar atzīt par cēloņsakarību.

Lai noteiktu cēloņsakarību starp darbību (bezdarbību) un sekām, ir nepieciešams izziņāt, noteikt šādus apstākļus:

- 1) vai darbība (bezdarbība), kas izraisījusi sekas, ir bīstama, kaitīga un pretlikumīga;
- 2) vai konkrētā darbība (bezdarbība) novedusi pie sekām, kuras iestājušās;
- 3) vai konkrētā darbība (bezdarbība) radījusi nemateriālu seku iestāšanos kā obligātu pabeigta noziedzīga nodarījuma sastāva objektīvās puses pazīmi, vai arī jebkuras sekas, kas nav iestājušās nepabeigtos noziedzīgos nodarījumos;
- 4) ja iestājušās vairākas sekas – vai darbība (bezdarbība) ir katru seku cēlonis, vai tikai vienu seku cēlonis, kurš pats kļuva par citu seku cēloni, vairāk attālinātu no darbības (bezdarbības).

Ir zināms, ka cēloņsakarība krimināltiesībās ir materiālo noziedzīgo nodarījumu objektīvās puses pazīme un tā ir tāda objektīvā saikne starp darbību vai bezdarbību un to radītajām laika ziņā sekojošām kaitīgajām sekām, kur darbība vai bezdarbība sagatavo un nosaka seku reālu iestāšanās iespēju un kur darbība vai bezdarbība ir galvenais noteicošais faktors, kas neizbēgami radījis kaitīgās sekas.²⁵

Tādējādi krimināltiesībās tiek realizēts nosacījums, ka persona par noziedzīga nodarījuma izdarīšanu atbild vienīgi tajos gadījumos, kad pastāv cēloņsakarība starp prettiesisko darbību vai bezdarbību un tām sekām, kas iestājušās šīs darbības vai bezdarbības rezultātā.

Pie tam, lai krimināltiesībās kaitīgo darbību vai bezdarbību varētu atzīt par iestājušos kaitīgo seku cēloni, ir pieņemts uzskatīt, ka, pirmkārt, darbībai vai bezdarbībai laika ziņā jānotiek pirms kaitīgajām sekām, jo tikai tad darbība vai bezdarbība var kļūt par faktoru, kas rada reālu iespēju iestāties kaitīgajām sekām.²⁶ Cēloņsakarība kā sakarība, kas izriet no lietu un parādību izcelšanās, vispirms izpaužas secības kārtībā – *post hoc*. Cēlonis nekad nevar rasties pēc parādības, un sekas nevar rasties pirms cēloņa. Katrā cēloņsakarībā ir secības kārtība. Un tikai tā secības kārtība ir cēloņsakarība, kur starp cēloni un sekām pastāv vienība, kur cēlonis pats (tā matērija un enerģija) pāriet sekās, kur cēlonis ar savu virzību rada sekas.²⁷

Otrkārt, lai darbību vai bezdarbību varētu atzīt par iestājušos seku cēloni, jākonstatē arī apstākļi, ka kaitīgās sekas, kas iestājušās, ir tieši šīs darbības vai bezdarbības rezultāts. Tātad šai darbībai vai bezdarbībai jābūt galvenajam faktoram, kas izraisījis kaitīgās sekas.

Treškārt, darbību vai bezdarbību par seku cēloni ir pamats atzīt tikai tad, ja iestājušās kaitīgās sekas ir bijušas neizbēgamas. Par neizbēgamām sekas var uzskatīt tikai tad, ja tās noteiktā laikā, vietā un apstākļos nenovēršami izraisījusi noteikta darbība vai bezdarbība.

Tātad cēloņsakarība ir bijusi visu minēto apstākļu nepieciešamība.²⁸

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

1. Bušs Dz. *Dēmokrita atomisma idejas. / Domas par antīko filozofiju*. – Rīga: Avots, 1990.
2. Hēgelis G. V. F. *Filozofijas zinātņu enciklopēdija*. – Rīga: Zvaigzne, 1981.
3. Karpovics. N. *Materiālistiskās dialektikas galvenās kategorijas*. – Rīga: Zvaigzne, 1970.
4. Krastiņš U. *Noziedzīgs nodarījums*. – Rīga: TNA, 2000.
5. Mincs P. *Krimināltiesību kurss*. Vispārējā daļa. – Rīga: Autora izdevums, 1934.
6. Tauriņš G. *Vēstures filozofija*. – Rīga: Latvijas Republikas Nacionālā aizsardzības akadēmija, 1996.
7. Träger. *Der Kausalbegriff im Straf-und Zivilrecht*. – Berlin, 1929.
8. Гаухман Л.Д. *Квалификация преступлений: закон, теория, практика*. – Москва: АО Центр ЮрИнфоР, 2001.
9. *Курс уголовного право*. Общая часть. Том 1. Под ред. Кузнецовой. Н. Ф., Тяжковой И. М. – Москва: Зерцало, 1999.
10. Малинин В.Б. *Причинная связь в уголовном праве*. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2000.

11. Пионтковский А.А. *Учение о преступлении*. – Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1961.
12. Юм. *Трактат о человеческой природе*, кн. I. – Юрьев, 1906.

IZMANTOTĀ TIESU PRAKSE

1. Kurzemes apgabaltiesas arhīvs, 2001, lieta Nr. K02 – 100/01.
2. Latvijas Republikas Apelācijas instances nolēmumu apkopojums krimināllietās, 1999. – 2000. gads. – R.: Tiesu namu aģentūra, 2000, lieta Nr.PAK-342, lieta Nr. K – 57/3, lieta Nr. PAK – 229.
3. Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Senāta Krimināllietu departamenta lēmumi. 2001. – Rīga: Latvijas Tiesnešu mācību centrs, 2002, lieta Nr. SKK –257.

Summary

It is necessary to stress that interconnection of causes in criminal law is not self-sufficient; it is not settled apart from universal understanding of interconnection of causes. The nature of interconnection of causes in criminal law is based on the same rules as it is in philosophy and natural sciences. Therefore, finding out the concept of causality in those sciences, it will be intelligible also in criminal law.

There were opponents to such an approach historically, but they still have no logical and valid explanation, because understanding of the nature of causality has to be unified in all the sciences.

Interconnection of causes was explained differently from the point of view of materialism and idealism. It is necessary to formulate unitary definition on the base of material understanding of world.

Because all the phenomena are closely connected, it is necessary in criminal law to part non-essential preconditions from real causes. It is also necessary to point out that cause does not appear after act (failure to act), and consequences cannot appear before cause

These considerations have great practical value because finding out of real cause is the base for correct qualification of criminal offence frequently.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

¹ Sk., piem.: lieta Nr.PAK-342, lieta Nr. K-57/3, lieta Nr. PAK-229, *Latvijas Republikas apelācijas instances nolēmumu apkopojums krimināllietās*, 1999. – 2000. gads. – R.: Tiesu namu aģentūra, 2000.

² Tauriņš G. *Vēstures filozofija*. – Rīga: Latvijas Republikas nacionālā Aizsardzības akadēmija, 1996. – 61.lpp.

³ Turpat. – 113.lpp.

- ⁴ Tauriņš G. *Vēstures filozofija* .. – 61.lpp.
- ⁵ Малинин В. Б. *Причинная связь в уголовном праве*. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2000. – С. 21.
- ⁶ Tauriņš G. *Vēstures filozofija* .. – 116.lpp.
- ⁷ Turpat. –116. lpp.
- ⁸ Mīncis P. *Krimināltiesību kurss*. Vispārējā daļa. – Rīga: Autora izdevums, 1934. – 107.lpp.
- ⁹ Mīncis P. *Krimināltiesību kurss* .. – 107.lpp.
- ¹⁰ Малинин В. Б. *Причинная связь в уголовном праве* .. – С. 8.
- ¹¹ Träger. *Der Kausalbegriff im Straf – und Zivilrecht*. – Berlin, 1929. – S.2. Пионтковский А. А. *Учение о преступлении*. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1961. – С.185.
- ¹² Пионтковский А. А. *Учение о преступлении* .. – С..185.
- ¹³ Юм. *Трактат о человеческой природе*, кн. I. – Юрьев, 1906. – С. 85. Пионтковский А. А. *Учение о преступлении* .. – С. 183.
- ¹⁴ Пионтковский А. А. *Учение о преступлении* .. – С. 183.
- ¹⁵ Bušs Dz. *Dēmokrita atomisma idejas / Domas par antiķo filozofiju*. – Rīga: Avots, 1990. – 54.lpp.
- ¹⁶ *Курс уголовного право*. Общая часть. Том 1 /Под ред. Кузнецовой. Н. Ф., Тяжковой И. М. –Москва: Зерцало, 1999. – С. 238.
- ¹⁷ Малинин В. Б. *Причинная связь в уголовном праве* .. – С. 27.
- ¹⁸ Гаухман Л. Д. *Квалификация преступлений: закон, теория, практика*. – Москва: АО “Центр ЮрИнфоР”, 2001. – С. 114.
- ¹⁹ Ibid. – С. 114. *Курс уголовное право* .. – С. 238.
- ²⁰ Гаухман Л. Д. *Квалификация преступлений* .. – С. 156-157.
- ²¹ Karpovics. E. *Materiālistiskās dialektikas galvenās kategorijas*. – Rīga: Zvaigzne, 1970. – 96.lpp.
- ²² Lieta Nr. SKK – 257. *Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Senāta Krimināllietu departamenta lēmumi*. 2001. – Rīga: Latvijas Tiesnešu mācību centrs, 2002. – 167.-169. lpp., lieta Nr. K02 – 100/01, 2001. – Kurzemes apgabaltiesas arhīvs.
- ²³ Гаухман Л Д. *Квалификация преступлений* .. – С. 116.
- ²⁴ Hēgelis G. V. F. *Filozofijas zinātņu enciklopēdija*. – Rīga: Zvaigzne, 1981. – 27. lpp.
- ²⁵ Малинин В. Б. *Причинная связь в уголовном праве* .. – С. 27.
- ²⁶ Krastiņš U. *Noziedzīgs nodarījums*. – Rīga: TNA, 2000. – 69.lpp.
- ²⁷ Karpovics E. *Materiālistiskās dialektikas galvenās kategorijas* .. – 85.lpp.
- ²⁸ Krastiņš U. *Noziedzīgs nodarījums* .. – 69.lpp.

Viktimoloģiskie pētījumi Latgalē

Jana Zīle

Latvijas Policijas akadēmijas
Krimināltiesisko zinātņu katedras docente,
e-pasts: jzile@court.gov.lv

Publikācijā aprakstītā pētījuma gaitā aptaujāti Latgales iedzīvotāji, lai izpētītu noziedzības izplatību šajā Latvijas reģionā, mēģinātu novērtēt iedzīvotāju drošības problēmas, kā arī iedzīvotāju attieksmi pret policijas darbu. Šī aptauja sniedz alternatīvu informāciju par noziedzības izplatības līmeni Latgalē, tā ļauj spriest par valdošajām noziedzības tendencēm, kā arī iegūt citu informāciju par dažādiem jautājumiem, kas saistīti ar noziedzību.

Pētījums veikts 2001.gadā, un respondenti aptaujāti par noziegumiem, kas pret viņiem izdarīti attiecīgos laika periodos, lai iegūtos datus varētu salīdzināt ar aptauju rezultātiem, kas iegūti Latvijā 1996., 1998., 2000.gadā.

Raksturvārdi: cietušais, viktimoloģiskie pētījumi, latentā noziedzība, vispārējā profilakse, statistikas rādītāji.

Noziedzīgajos nodarījumos cietušo aizsardzības un sabiedrības drošības stāvokli ikvienā valstī atspoguļo gan kriminālās statistikas dati, gan arī dažādi izvēles pētījumu rezultāti. Jāatzīst, ka oficiālā valsts iestāžu informācija, kura ataino noziedzības stāvokli, tā tendences, struktūru un tiesību aizsardzības iestāžu darbību noziedzīgo nodarījumu atklāšanā, ne vienmēr precīzi atspoguļo reālos kriminogēnos procesus valstī.

Pēc viktimoloģisko pētījumu rezultātiem ir secināts, ka statistiskās atskaites formās tiek fiksēts no 5 līdz 10% no reāli izdarītajiem noziedzīgajiem nodarījumiem. Latvijas tiesībaizsardzības iestāžu statistika neatbilst patieso cietušo stāvokli. Ziņas par cietušajiem varam iegūt tikai izlases pētījumos, jo statistiskās atskaites formās par tiem nav informācijas. Tādēļ valstī nepieciešams ieviest speciālu noziedzīgajos nodarījumos cietušo reģistru, kurš sniegtu ziņas par to dzimumu, vecumu, izglītību, nodarbošanos, nodarījuma raksturu, attiecībām ar vainīgo utt., – līdzīgi kā tas ir par noziedzīgajos nodarījumos vainojamo personu.

Daudz pilnīgāku un precīzāku ieskatu noziedzības jomā pasaulē un Latvijā sniedz izvēles pētījumi, kuros respondenti izsaka savu viedokli par noziedzīgo nodarījumu izplatības pakāpi, par konkrētiem nodarījumiem u.tml. Tomēr arī šajos pētījumos izteiktais viedoklis ir individuāls un zināmā mērā subjektīvs. Minēto pētījumu attīstības vēsture ir visai nesena.

Sistemātiski viktimizācijas pētījumi ASV notiek kopš 1972.gada. Par svarīgāko uzskata ik gadus veikto pētījumu – “Nacionālais mājāsaimniecību apskats”.

Eiropas valstīs regulāri pētījumi sākās 80. gadu vidū. Starptautiskās darba grupas “UNICRI” koordinē aptaujas darbu un apkopo pasaules valstu līmenī iegūtos rezultātus.

Starptautiskā noziegumu upuru aptauja ir visaptverošākā programma pilnīgi standartizētas aptaujas realizēšanai dažādās valstīs. Pirmā aptauja notika 1989.gadā, otrā – 1992.gadā, bet trešā – 1996.gadā. Kopš 2000.gada notiek aptaujas 4.posms.

Aptauja ir notikusi vairāk nekā 50 rūpnieciski attīstītajās valstīs kopš 1989.gada, ir notikušas arī pilsētu aptaujas un aptaujas 18 pārejas posma valstīs, arī Latvijā.

Iemesls, kāpēc vispār tika izveidota šāda aptauja, ir citu noziedzības līmeņa novērtēšanas līdzekļu neadekvātums katrā konkrētā valstī. Policijā reģistrēto noziedzīgo nodarījumu skaits ir apšaubāms to definēšanas, reģistrēšanas un uzskaites procedūru dēļ. Tā kā policija par nodarījumiem uzzina no cietušo ziņojumiem, reģistrētais noziedzības līmenis ir atkarīgs no cietušo ziņošanas. Otrs iemesls ir alternatīvu datu trūkums par noziedzību.¹

Izlasses kopums šādām aptaujām parasti ir 1000-2000 respondentu, kuri tiek aptaujāti vai nu pa telefonu, vai personīgās intervijās. Aptaujā nevar iegūt absolūto cietušo skaitu valstī, bet tā sniedz unikālu salīdzinošu informāciju.

Aptaujas anketā ir jautājumi par izvēlētiem noziedzīgiem nodarījumiem, un respondentiem jāatbild uz jautājumiem, vai tie noteiktajā laika periodā no tiem ir cietuši. Vēl tiek jautāts, vai par viktimizāciju ziņoja policijai, kāpēc neziņoja, jautājumi par respondentu sociālo, demogrāfisko, ekonomisko situāciju, kā arī citi jautājumi.

Latvijā šāda aptauja pēc vienotas standartizētas anketas veikta trīs reizes – 1996., 1998. un 2000. gadā. Pēdējā aptauja notikusi pēc vairāk izstrādātas anketas, kurā iekļauts plašs jautājumu loks. Pirms tam tika veikts “pilotpētījums”. Jāteic: aptaujās iegūtie rezultāti krasi atšķiras no oficiālās statistikas. Visas aptaujas veicis un koordinējis Latvijas Tieslietu ministrijas Kriminoloģisko pētījumu centrs. Arī pārējās Baltijas valstīs – Lietuvā un Igaunijā – notikušas šādas aptaujas.

Lai novērtētu reālo situāciju, publikācijā tiks izmantoti Latvijas Tieslietu ministrijas Kriminoloģisko pētījumu centra apkopotie dati par viktimoloģisko situāciju Latvijā un citās Baltijas valstīs. Lai noskaidrotu noziedzības tendences Latgalē un Latvijā, ir lietderīgi salīdzināt rezultātus. Tie salīdzināti pēc aptauju datiem Latvijā 1996., 1998. un 2000.gadā un līdz 1997.gadam, 1998. un 2000.gadā Latgalē.

2000.gada dati rāda, ka visvairāk Latvijā iedzīvotāji cietuši automašīnu zādzību dēļ (34,1%), krāpšanas (29,1%), un personisko mantu zādzību dēļ (28,8%). Ja salīdzinām ar 1998.gadā iegūtajiem datiem situācija bija līdzīga: personisko mantu zādzību dēļ cietuši 25,9%, automašīnu zādzību dēļ – 14,8%, – ielaušanās mēģinājumu dēļ cietuši 12,4%. Vēl jāmin zādzības ar ielaušanos (10,3%).

Šādi dati arī bija prognozējami, jo arī pēc oficiālās statistikas pārsvarā tiek reģistrēti mantiska rakstura noziedzīgie nodarījumi.

2000.gadā autozādzībās cietušo īpatsvars ir bijis 8,20%. 1998.gadā tāds bijis 11,2%.

1998.gadā tikai 6,4% aptaujāto ir cietuši velosipēdu zādzības gadījumā, bet no velosipēdu īpašniekiem cietuši 16,7%, kas ir ievērojami lielāks rādītājs. 2000.gadā šis rādītājs palielinās un sasniedz 24,10%.

2000.gadā salīdzinājumā ar 1996. un 1998. gadu iedzīvotāji vairāk cieš automašīnu zādzību dēļ (+8,0%), autovandālisma dēļ (+2,10%), personisko mantu zādzību dēļ (+2,9%).

Interesants ir jautājums par cietušo reakciju pēc noziedzīgā nodarījuma un par to, cik bieži tiek ziņots policijai. Tas arī ir viens no svarīgākajiem šāda tipa pētījumu rādītājiem, jo parāda latentās noziedzības apmērus un tendences. Bez tam ir iespējams noteikt, cik liela katra nodarījuma veidam ir tā respondentu daļa, kura par viktimizāciju neziņo. 2000.gada aptaujas dati rāda, ka visvairāk ir ziņots par autozādzībām (83,3%), nākamais nodarījumu veids ir zādzības ar ielaušanos (72,4%). Jāsecina, ka cietušie ziņo par nodarījumiem tad, kad šis notikums viņiem ir nozīmīgs vai bijis nopietns. Par pārējiem nodarījumiem ziņošanas līmenis ir zemāks, piemēram, par laupīšanu ziņojuši vairs tikai 36,3%.

Neapšaubāmi, ka noziedzības rādītāji atkarīgi no vairākiem faktoriem – ekonomiskiem, sociāliem u. c.

Latgale ir savdabīgs Latvijas reģions ne tikai tā specifiskā ģeogrāfiskā izvietojuma pēc, bet arī nacionālā sastāva dēļ, jo pārsvarā šeit dzīvo cittautieši. Bez tam Latgales reģionam raksturīgs arī smags ekonomiskais stāvoklis. Eiropas Padomes ekspertu vērtējumā Latgale ir visatpalikušākais reģions Eiropas valstu vidū.

Tieši šie apstākļi kļuva par pamatu pētījumam, kura gaitā aptaujāti Latgales reģiona iedzīvotāji, lai tajā pētītu noziedzības izplatību, mēģinātu novērtēt iedzīvotāju drošības problēmas, policijas darbu. Šī aptauja nodrošina ar alternatīvu informāciju par noziedzības izplatības līmeni Latgalē, ļauj spriest par valdošajām noziedzības attīstības tendencēm, kā arī ļauj iegūt vēl daudzas cita veida informācijas par dažādiem, ar noziedzību saistītiem jautājumiem. Pētījums veikts 2001.gadā. Respondenti aptaujāti par noziedzīgajiem nodarījumiem, kas pret viņiem vērsti tādos laika periodos, lai tos varētu salīdzināt ar aptauju rezultātiem, kas iegūti valstī 1996., 1998. un 2000.gadā. Pavisam pētījumā aptaujāti 1000 respondenti no Daugavpils, Balvu, Ludzas, Preiļu, Krāslavas, Rēzeknes rajoniem un pilsētām, kas aptver vai visas Latgales apdzīvotās vietas.

Ikviens pētījums ietver arī pētāmā reģiona raksturojumu. Ņemot vērā pētījuma periodu no 1997. līdz 2000.gadam, arī statistiskie rādītāji minēti par norādīto laiku. Tas palīdz izveidot attiecīgo ainu, raksturot apstākļus, kādos veidojusies noziedzība.

Pašlaik Latgale aptver sešus administratīvos rajonus un divas lielās pilsētas. Reģionālās plānošanas mērķim pašvaldības izveidojušas plānošanas reģionu, kurā bez minētajiem Latgales rajoniem iekļauta arī Jēkabpils. Latgales plānošanas reģions aptver Balvu, Daugavpils, Jēkabpils, Krāslavas, Ludzas, Preiļu, Rēzeknes rajonus un divas republikas nozīmes pilsētas – Daugavpili un Rēzekni. Pastāvīgo iedzīvotāju skaits reģionā 2000.gadā ir 386243, t.i., 15,2 % no valsts pastāvīgo iedzīvotāju skaita. Latgales reģiona teritorija ir 17548 km² – 27% no visas Latvijas kopplatības.²

Latgales reģionā iedzīvotāju skaits minētajā periodā ir samazinājies par 6,7%, kas kopumā liecina, ka iedzīvotāju skaita samazināšanās tendence pēdējos gados Latgalē ir mazāk izteikta, nekā vidēji Latvijā.

Salīdzinājumā ar pārējo Latvijas teritoriju Latgalei raksturīgi visai zemi noziedzības rādītāji. Pētījumu rezultātā apzināti noziedzīgajos nodarījumos cietušie līdz 1997., 1998. un 2000.gadam, kad Latvijā veiktas cietušo aptaujas. Šajos periodos Latvijā ir šādi noziedzības skaitliskie rādītāji: 1997.gadā reģistrēti 36865 noziedzīgie nodarījumi, 1998.gadā – 36374 noziedzīgie nodarījumi, 2000.gadā 50199 noziedzīgie nodarījumi. Latgalē attiecīgajos periodos veidojas šāda aina: 1997.gadā reģistrēti 4270 noziedzīgie nodarījumi, 1998.gadā – 3570 noziedzīgie nodarījumi, bet 2000.gadā – 7254 noziedzīgie

nodarījumi, kas attiecīgi veido 11,5 %, 9,8% un 14,4 % no kopējā noziedzīgo nodarījumu skaita minētajos laika posmos valstī kopumā (noziedzības rādītājos iekļautas pētāmās apdzīvotās vietas).³

1. tabula

Reģistrētie noziedzīgie nodarījumi Latgalē

Reģions	1997.g.	1998.g.	2000.g.
Daugavpils pils. un raj.	1670	1876	2949
Rēzeknes un raj.	950	903	1949
Balvu raj.	412	356	625
Krāslavas raj.	368	372	491
Ludzas raj.	444	471	631
Preiļu raj.	446	495	609
Latgalē	4270	3570	7254
Latvijā	36865	36374	50199

Lai gan reģistrēto noziedzīgo nodarījumu skaits ir visai zems, Latgales dažādās apdzīvotās vietās joprojām ir augsts noziedzības līmenis, kas noteikts uz 10000 iedzīvotājiem. Minētajā laika posmā Latvijā tas ir no 148,7 līdz 180,2, bet Latgalē – vidēji no 111,1 līdz 183,1. (2.tabula) Diezgan augsts procents respondentu ir apliecinājuši, ka jūtas nedroši, un tas liecina, ka viņi varētu būt pakļauti viktimizācijai. 37,5% respondentu atbildējuši, ka, atrodoties sabiedrībā, jūtas nedroši, un 4,4% minējuši, ka nedrošības pakāpe ir ļoti augsta. ⁴

2. tabula

Noziedzības līmenis Latvijā un Latgalē (uz 10 000 iedzīvotāju)

Reģions	1997.g.	1998.g.	2000.g.
Daugavpils un raj.	103.0	117.2	187.8
Rēzeknes un raj.	114.4	108.7	237.6
Balvu raj.	132.9	114.8	208.3
Krāslavas raj.	96.8	100.5	136.3
Ludzas raj.	113.8	123.9	180.2
Preiļu raj.	106.1	120.7	148.5
Latgale (vidēji)	111.1	114.3	183.1
Latvija	148.7	147.9	180.2

Iedzīvotāju viktimizācija Latvijā un Latgalē arī nav viendabīga. No aptaujāto vidus līdz 1997.gadam noziedzīgajos nodarījumos cietuši 41,8% respondentu, 1998.gadā – 24,4%, bet 2000.gadā – 33,7% respondentu.

Pārsvarā noziedzīgie nodarījumi notikuši Latgales pilsētās. Tā, piemēram, līdz 1997.gadam 30,2% noziedzīgo nodarījumu izdarīti pilsētās, bet lauku rajonos – tikai 11% gadījumu; 1998.gadā – 17% noziedzīgo nodarījumu pilsētā un 7,5% – laukos, bet 2000.gadā – 24% pilsētā un 10,3% – lauku rajonos.

Nemot vērā aptaujā iegūtos datus, visbīstamākā kriminogēnā situācija veidojas Latgales apdzīvoto vietu ielās. Respondenti atzinuši, ka tieši tur visbiežāk notiek pret viņiem vērstie noziedzīgie nodarījumi, kā nākamā nodarījuma izdarīšanas vieta minēs

dzīvoklis, tad kāpņu telpa. Aptuveni vienāds respondentu skaits norādījis, ka noziedzīgais nodarījums noticis parkos un transportā.

Galvenokārt respondenti noziedzīgajos nodarījumos cietuši tieši nakts stundās, bet arī dienā un vakarā.

Aptauju rezultātā noskaidrotais cietušo īpatsvars dažāda veida noziedzīgajos nodarījumos attainots diagrammās.

3. tabulā salīdzinājumam minēti dati, kas iegūti līdzīgās aptaujās, kas notikušas valstī un ko koordinējis Latvijas Kriminoloģisko pētījumu centrs.

3. tabula

Cietušo īpatsvars dažāda veida noziedzīgajos nodarījumos % no aptaujāto vidus

Nodarījuma veids	Latvijā			Latgalē		
	1996	1998	2000	Līdz 1997	1998	2000
Zādzības no automašīnām	24.8%	31.1%	39.1%	14%	13,3%	22%
Velosipēda zādzības	20.6%	16.8%	24.1%	16%	13.3%	7%
Laupīšana	5.9%	8.5%	8.5%	5%	3.5%	3%
Motociklu (mopēdu) zādzība	11.6%	9.7%	16.1%	2%	2%	7%
Seksuāla rakstura uzbrukums	3.4%	3.2%	1.4%	4%	7%	4 %
Draudi	7.1%	13.9%	8.4%	8%	7.8%	9%
Krāpšana	28.5%	46.1%	29.1%	5%	4.3%	4%
Cita veida noziedzīgie nodarījumi	-	-	-	14%	14.1%	14%
Personisko mantu zādzība	23.8%	25.9%	28.8%	26%	27%	30.1%

Minētais pētījums liecina par noziedzības vispārējām tendencēm valstī, t.i., ka pārsvarā respondenti cieš mantiska rakstura noziedzīgajos nodarījumos.

Tomēr Latgales reģionā ir augstāka viktimizācija tādos nodarījumos kā personisko mantu zādzības (23,8% līdz 1997.gadam, 25,9% – 1998.gadā un 30,1% no aptaujāto respondentu skaita 2000.gadā). Interesanti, ka diezgan neliels ir krāpšanās cietušo respondentu skaits (vidēji tikai 4% no aptaujāto skaita.). Par respondentu zemo materiālo stāvokli Latgalē varētu liecināt, piemēram, tāds fakts, ka salīdzinājumā ar valsti kopumā samērā neliels ir cietušo īpatsvars Latgalē tādā nodarījumā kā velosipēdu zādzības un zādzības no automašīnām.

Aptaujas gaitā tika skaidrots arī respondentu viedoklis par to, vai policija kontrolē situāciju un kāpēc par notikušo netika ziņots.

Respondentu atbildes vēlreiz apliecina faktu, ka mūsu valsts iedzīvotāji, arī Latgalē, neuzticas policijai dažādu iemeslu dēļ. Tikai 13% no aptaujātajiem uzskata, ka policija kontrolē situāciju pietiekami, bet 36,6% – ka nepilnīgi, un 37,4% uzskata, ka nepietiekami.

23,6% no aptaujātajiem uzskata, ka policija nespēj palīdzēt, 11,9 % vispār neuzticas policijai. 71,8% nav apmierināti ar policijas darbu. Pārsvarā galvenais neapmierinātības iemesls ir saistīts ar to, ka policijas darbinieki nav spējuši atrast vainīgo (43 %), 35,9% nav apmierināti, jo netika noskaidrots vainīgais. Diezgan augsts aptaujāto procents norādījis, ka policijas darbinieki reaģējuši uz notikušo novēloti (11,6%).

Lai gan Latgales iedzīvotāji ar policijas darbu kopumā ir neapmierināti, jāatzīst, ka cietušie tomēr palīdzību vēlas rast tieši minētajā tiesībsardzības iestādē. Tādu, kas griezušies pēc palīdzības policijā, ir bijis 51,9% no respondentu vidus.

Pretrunīgi ir dati par to, vai notikusi izmeklēšana. 55,3% atbildējuši, ka, lai gan par pārkāpumu ziņots, izmeklēšana tomēr nav notikusi.

Neapšaubāmi, minētie pētījumi ir nozīmīgi, jo sniedz pilnīgāku ainu par noziedzību vispār, it īpaši par latento. Iedzīvotāju drošības problēma ikvienā valstī ir aktuāla, jo no šī rādītāja atkarīga arī iedzīvotāju attieksme pret valsti kopumā.

Domājams, ka informācija, ko iegūstam, veicot viktimoloģiskos pētījumus, tikai vēlreiz apliecina to veikšanas sistemātisku nepieciešamību. Bez tam, lai iegūto informāciju varētu salīdzināt ar oficiālo statistiku, valstī nepieciešams izveidot statistikas bāzi par noziedzīgajos nodarījumos cietušajiem, kas savukārt balstītos uz vispārējo informāciju par reģistrētajiem noziedzīgajiem nodarījumiem. Šim nolūkam izstrādājamas attiecīgas statistiskās atskaites formas, ar kurām jānodrošina tiesībsardzības iestādes.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

1. *Noziedzības stāvoklis Latvijā: noziegumu upuru aptaujas rezultāti*. – Rīga: LR Tieslietu ministrijas Kriminoloģisko pētījumu centrs, 1996.
2. *Noziedzības stāvoklis Latvijā: noziegumu upuru aptaujas rezultāti*. – Rīga: LR Tieslietu ministrijas Kriminoloģisko pētījumu centrs, 1998.
3. *Noziedzības stāvoklis Latvijā: noziegumu upuru aptaujas rezultāti*. – Rīga: LR Tieslietu ministrijas Kriminoloģisko pētījumu centrs, 2000.
4. *Latvijas reģioni skaitļos 2001: statistikas gadagrāmata*. – Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde, 2002.
5. *Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Informatīvi analītiskais biļetens par noziedzības stāvokli Latvijas Republikā 1991.-2001.gadā*. – Rīga: LR IEM Štāba organizatoriskā un metodiskā darba pārvalde, 2002.
6. *Criminal Victimization in Countries in Transition*. – UNICRI, Publication No.61. – Rome, 1998.
7. *The International Crime Victims Survey in Countries in Transition*. National Reports. – UNICRI, Publication No.62. – Rome, 1998.
8. *Victims of Crime in Developing World*. – UNICRI, Publication No.57. – Rome, 1998.

Summary

In this paper the author analyses problems of crime victims. The paper's author scrutinizes results of survey in Latvia and Latgale, too.

There are many thousands crimes registered in Latvia every year. Just in 2001 there have been registered 51082 crimes. Biggest part of crime endangers persons as well as interests of private property, and it does mean, that the biggest part of criminal offences is with two parts – offender from one side and victims from another one. The problem is crime victims condition in our society and Latgale, too.

In clause the research which has been carried out(spent) in the Latgale, one of regions of Latvia is described. The research is inverted on criminality in this region. The basic research problem is the estimation of a problem of safety of the population and work of police. The interrogation enables to receive the alternative information on criminality in the Latgale, about the tendencies of development of criminality, to receive of a various sort other information connected to criminality. The interrogation was carried out(spent) in 2001 and the respondents are interrogated about a crime concerning them in such periods, that the data needed to be compared to the data received in interrogations made in Latvia in 1996, 1998, 2000. 1000 respondents from the majority of the occupied items of the Latgale have taken part in research.

Is conclusive, that in the publication the reflected results of researches are necessary as they give more complete picture of criminality in general, its especially latent part. The problem of safety of the population in each state is very important, as the attitude of the population to the state as a whole depends also on this parameter. The information, which is received from researches once again confirms necessity of their regular realization. That the received results needed to be compared to statistics, which would be based on the general (common) information on criminality. For this purpose it is necessary to develop the special statistical forms for law-enforcement bodies.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

-
- ¹ Noziedzības un cietušo stāvokļa raksturošanai Latvijā un citās Baltijas valstīs izmantoti materiāli 1) *Noziedzības stāvoklis Latvijā: noziegumu upuru aptaujas rezultāti*. – Rīga: LR Tieslietu ministrijas Kriminoloģisko pētījumu centrs, 1996. 2) *Noziedzības stāvoklis Latvijā: noziegumu upuru aptaujas rezultāti*. – Rīga: LR Tieslietu ministrijas Kriminoloģisko pētījumu centrs, 1998. 3) *Noziedzības stāvoklis Latvijā: noziegumu upuru aptaujas rezultāti*. – Rīga: LR Tieslietu ministrijas Kriminoloģisko pētījumu centrs, 2000. 4) *Criminal Victimization in Countries in Transition*, – *UNICRI*, Publication No.61. – Rome, 1998. 5) *The International Crime Victims Survey in Countries in Transition. National Reports*, – *UNICRI*, Publication No.62. – Rome. 1998. 6) *Victims of Crime in Developing World*. – *UNICRI*, Publication No.57. – Rome, 1998.
 - ² *Latvijas reģioni skaitļos 2001: Statistikas gadagrāmata*. – Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde, 2002.
 - ³ *Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Informatīvi analītiskais biļetens par noziedzības stāvokli Latvijas Republikā 1991.-2001.gadā*. – Rīga: LR IEM Štāba organizatoriskā un metodiskā darba pārvalde, 2002.
 - ⁴ Turpat.

Administratīvais akts – tiesību akts ar nobeiguma raksturu. Starplēmums un galīgais lēmums

Jaurīte Briede

LU Juridiskās fakultātes Valststiesību katedras lektore,
e–pasts: briede@lu.lv, tālr. 7020359

Rakstā aplūkotas problēmas, kas rodas sakarā ar administratīvā akta kā galīgā lēmuma nošķiršanu no starplēmumiem, informatīvām vēstulēm un iekšējiem aktiem. Jautājumam nav tikai teorētiska nozīme, praktiski tas ir jautājums par to, vai attiecīgo lēmumu var pārsūdzēt tiesā. Latvijas tiesu prakse attiecībā uz to, vai starplēmumu var pārsūdzēt tiesā, nav viendabīga. Dažos gadījumos tas uzskatīts par administratīvo aktu, citos – tas vispār nav uzskatīts par lēmumu. Rakstā aplūkoti un analizēti gadījumi no tiesu prakses un meklēti problēmu risinājumi.

Raksturvārdi: administratīvais akts, galīgais lēmums, starplēmums, informatīva vēstule, tiesiskās sekas.

Atbilstoši administratīvā akta definīcijai, kas dota gan administratīvo aktu procesa noteikumu¹ 5. punktā, gan Administratīvā procesa likuma² 1. panta trešajā daļā, administratīvais akts ir tiesību akts, kas nodibina, groza, konstatē vai izbeidz konkrētas tiesiskās attiecības publisko tiesību jomā. Citiem vārdiem, tiesiskās sekas ir administratīvā akta priekšmets.

Tomēr iepriekšminētajām pazīmēm daļēji atbilst arī lēmumi, kas tiek pieņemti procesa gaitā, nenoslēdzot procesu, – process turpinās, un procesa beigās tiek pieņemts cits – galīgais lēmums. Piemēram, Konkurences padome pieņem lēmumu, ar kuru konstatē, ka uzņēmums atrodas dominējošā stāvoklī un ir to ļaunprātīgi izmantojis. Pēc vairākiem mēnešiem Konkurences padome pieņem lēmumu uzlikt šim uzņēmumam naudas sodu par iepriekšējā lēmumā norādīto Konkurences likuma pārkāpumu.

Rodas jautājums: vai lēmums, kuram tajā pašā lietā seko vēl cits lēmums, uzskatāms par administratīvo aktu vai par tādu uzskatāms tikai pēdējais pieņemtais lēmums. Jautājumam nav tikai teorētiska nozīme. Praktiski tas ir jautājums par to, vai tiesā pārsūdzams katrs atsevišķais vai tikai pēdējais lēmums. Atbilde uz šiem jautājumiem tiks meklēta, analizējot un salīdzinot Latvijas, Igaunijas, Vācijas un Eiropas Savienības tiesu praksi un juridisko literatūru. Lai nošķirtu lēmumu, kas tiek pieņemts procesa gaitā, procesam turpinoties, un lēmumu, kas procesā tiek pieņemts kā pēdējais, pirmais tiks saukts par *starplēmumu*, bet otrais – par *galīgo lēmumu*.

Kā jau teikts sākumā, administratīvais akts tiesiskās attiecības nodibina, groza, konstatē vai izbeidz. Administratīvais akts ir arī atteikums nodibināt, grozīt, konstatēt vai izbeigt tiesiskās attiecības.³ Visos šajos gadījumos pirms galīgā lēmuma pieņemšanas iespējama arī starplēmumu pieņemšana.

Tiesiskās attiecības pozitīva administratīvā akta rezultātā tiek *nodibinātas*, piešķirot personai kādas tiesības vai uzliekot kādu pienākumu. Piemēram, atbilstoši noteikumu *Par ierēdņu disciplinārsodiem*⁴ 8. panta trešajai daļai iestādes vadītājs uzliek ierēdnim disciplinārsodu. Tas ir pēdējais lēmums disciplinārlietas izmeklēšanas procesā un viennozīmīgi atzīstams par administratīvo aktu. Taču šajā procesā tiek pieņemti vai var tikt pieņemti vairāki starplēmumi, piemēram, lēmums par lietas ierosināšanu, lēmums par disciplinārlietas termiņa pagarināšanu, rīkojums par ierēdņa atstādināšanu no amata pildīšanas u.tml.

Tiesiskās attiecības tiek *grozītas*, mainot kādu iepriekš ar administratīvo aktu nodibinātu tiesisko situāciju. Sākotnējā administratīvā akta grozīšana ir jauns administratīvais akts. Piemēram, ierēdnim sākotnēji uzliktais sods tiek mīkstināts. Lai pieņemtu šādu galīgo lēmumu, arī nepieciešami starplēmumi: atkarībā no tā, kāds ir pamats soda mīkstināšanai, iespējams lēmums par apstrīdēšanas procesa ierosināšanu vai lēmums par procesa uzsākšanu no jauna pēc iestādes vai adresāta iniciatīvas. Tas, ka šāds starplēmums var arī nebūt rakstiski noformēts, nemaina tā juridisko dabu.

Tiesiskās attiecības tiek *izbeigtas*, atņemot personai kādas tiesības vai atbrīvojot viņu no kāda pienākuma. Tas, ka administratīvo aktu atceļ ar jaunu administratīvo aktu, īpaši atrunāts Administratīvā procesa likuma 83. panta (2) daļā. Piemēram, atbilstoši *Valsts civildienesta likuma*⁵ 41. panta d) punktam valsts civildienesta attiecības ar ierēdni izbeidzas sakarā ar viņa neatbilstību ieņemamam amatam. Tātad, lai pieņemtu galīgo lēmumu – civildienesta attiecību izbeigšanu, pirms tam nepieciešams starplēmums – neatbilstības konstatēšana.

Tiesiskās attiecības ar administratīvo aktu tiek *konstatētas*, ja ar to tiek noteikts personas vai lietas publiski tiesisks stāvoklis. Konstatējošie administratīvie akti “informē” savus adresātus par tiesisko situāciju. Tādēļ varētu teikt, ka tiem nav regulējošas iedarbības un ka tie ir nevis administratīvie akti, bet tikai iestādes paziņojumi. Tomēr tas tā nav, jo konstatējošie administratīvie akti, kas nosaka tiesisko situāciju, ir saistoši, tātad tie ir izdoti, lai apliecinātu tiesiskās sekas gan iestādēm, gan adresātiem.⁶ Ar konstatējošu administratīvo aktu tiesiskās attiecības iegūst valstisku nostiprinājumu.⁷

Tā, piemēram, *Veterinārmedicīnas likuma*⁸ 51. pantā noteikts, ka veterinārais dienests veic veterināro ekspertīzi. Šādas ekspertīzes rezultātā tiek izdots konstatējošs administratīvais akts, kas valsts vārdā apliecina, ka, piemēram, konkrētas zemnieku saimniecības cūkgaļas produkcija atbilst noteiktajām prasībām un ir realizējama tirgū. Lai pieņemtu galīgo lēmumu, tiek pieņemti starplēmumi – vairāku atsevišķu pārbaužu rezultāti.

Kā redzams, bieži vien, lai pieņemtu galīgo lēmumu, nepieciešami daudzi starplēmumi. Parasti ar starplēmumiem tiesiskās attiecības tiek konstatētas. Tomēr šiem lēmumiem nav nobeiguma rakstura.

Starplēmumu juridiskā daba Latvijas juridiskajā literatūra nav aplūkota. Tiesu prakse šajā jautājumā nav viennozīmīga. Dažos gadījumos starplēmums uzskatīts par administratīvo aktu, savukārt citos tajā vispār netiek saskatīts lēmuma raksturs.

Pirmo gadījumu raksturo Latvijas tiesu praksē administratīvo jautājumu jomā aktualitāti ieguvušie Konkurences padomes viens otram sekojošie lēmumi, no kuriem ar pirmo tiek konstatēts, ka no tirgus dalībniekiem kāds izdarījis Konkurences likuma

pārkāpumu, savukārt ar otro, kas parasti seko vairākus mēnešu pēc pirmā lēmuma, tiek uzlikts ievērojams sods par pirmajā lēmumā minētā pārkāpuma izdarīšanu.

Tā, piemēram, Konkurences padome 1998. gada 10. decembrī konstatēja, ka SIA “Dautkom”, atrodoties dominējošā stāvoklī, ļaunprātīgi to izmantojusi (pirmais lēmums). Vairāk kā pēc četriem mēnešiem – 1999. gada 28. aprīlī Konkurences padome uzlika par pienākumu SIA “Dautkom” pievadīt noteiktu programmu četrās stacijās (otrais lēmums).

Pēc 28. aprīļa lēmuma saņemšanas SIA “Dautkom” griezās tiesā ar sūdzību gan par 10. decembra, gan 28. aprīļa lēmumu. Tomēr gan Rīgas apgabaltiesa, gan Augstākās tiesas Senāts nosprieda, ka 10. decembra lēmums nav bijis pārsūdzēts likumā noteiktā termiņā un ir stājies spēkā.⁹ Senāts arī norādīja, ka SIA “Dautkom” atbilstoši Latvijas Civilprocesa kodeksam un Konkurences likumam šo Konkurences padomes lēmumu varēja pārsūdzēt mēneša laikā, ja uzskatīja, ka ir aizskartas tās tiesības.¹⁰ Tālab pirmais lēmums tiesā pārbaudīts netika.

Kaut arī 28. aprīļa lēmums ir balstīts uz 10. decembra lēmumu un lielā mērā no tā izriet, tiesa ir uzskatījusi tos par atsevišķiem administratīvajiem aktiem. Līdzīgi secinājumi izdarīti arī vairākās citās ar Konkurences padomes lēmumiem saistītās lietās.¹¹

Otru gadījumu, kad starplēmums netiek uzskatīts par atsevišķu aktu, raksturo nākamais piemērs no tiesu prakses.

Veicot iekraušanas darbus ostā, uz SIA “Rīgas Kuģniecības kompānija” motorkuģa notika nelaimes gadījums. Par notikušo nelaimes gadījumu Valsts darba inspekcija sastādīja aktu (pirmais konstatējošais starplēmums). Arī par speciālo izmeklēšanu tika sastādīts akts (otrais konstatējošais starplēmums). Pēc neilga laika inspekcija izdeva rīkojumu, ar kuru SIA “Rīgas Kuģniecības kompānija” direktoram A.E. uzlika par pienākumu izpildīt noteiktas prasības darba aizsardzībai (galīgais lēmums).

Par šo lēmumu SIA “Rīgas Kuģniecības kompānija” iesniedza sūdzību, kurā lūdza atbildību par nelaimes gadījumu uzlikt SIA “Spēja” un a/s “Krēmeri”. Inspekcija sūdzību neapmierināja.

SIA “Rīgas Kuģniecības kompānija” griezās tiesā ar sūdzību par Valsts darba inspekcijas amatpersonu rīcību, cita starpā lūdzot izdarīt iepriekšminētajos starplēmumos grozījumus un kā vienu no attiecīgā nelaimes gadījuma cēloņiem noteikt darba drošības noteikumu neievērošanu no SIA “Spēja” un a/s “Krēmeri” puses.

Atšķirībā no iepriekšminētajiem spriedumiem Konkurences padomes lietās Augstākās tiesas Senāts šajā lietā atzina, ka nelaimes gadījuma akts un nelaimes gadījuma speciālās izmeklēšanas akts Latvijas CPK 24 “A” nodaļas normās paredzētajā kārtībā nav pārsūdzams. Tālab tiesvedība šajā daļā tika izbeigta.¹²

Abos minētajos gadījumos pirms galīgā lēmuma pieņemšanas tika izdoti lēmumi, ar kuriem konstatēja tiesiskās attiecības un kuri ietekmēja galīgā lēmuma pieņemšanu: pirmajā gadījumā tā bija konstatācija par pārkāpuma esamību, otrajā – par nelaimes gadījuma cēloņiem. Pirmajā gadījumā tiesa šo lēmumu atzina par atsevišķi pārsūdzamu lēmumu (tātad – administratīvo aktu), otrajā – par nepārsūdzamu aktu.

Lai parādītu, ka iepriekšminētie Augstākās tiesas secinājumi uzskatāmi par juridiski nekorektiem, tiks izmantota salīdzinošā pētīšanas metode, aplūkojot līdzīgu problēmu risinājumu Igaunijā, Vācijā un Eiropas Savienības tiesas praksē, noskaidrojot šo risinājumu vispārīgos principus un aplūkojot minētos gadījumus šo principu kontekstā.

Šķiet, ka vienīgā valsts, kuras administratīvā procesa likumā atrunāti starplēmumi un to apstrīdēšana, ir Igaunija. Igaunijas 2001. gada 6. jūnija Administratīvā procesa likuma 52. pantā noteikts, ka pirms galīgā lēmuma pieņemšanas iestāde var 1) pieņemt daļēju lēmumu (daļējs administratīvais akts) un 2) konstatēt apstākļus tādā veidā, ka šis konstatējums ir saistošs attiecībā uz galīgo lēmumu (sagatavojošs¹³ administratīvais akts). Savukārt likuma 72. pantā noteikts, ka aktus, kas pieņemti administratīvā procesa gaitā, apstrīd kopā ar administratīvo aktu. Atsevišķi no administratīvā akta ir apstrīdama kavēšanās, bezdarbība, atteikums atstādināt amatpersonu,¹⁴ lēmums par procesa uzsākšanu no jauna un citi likumos paredzētie akti.¹⁵

Atbilstoši vācu administratīvo tiesību zinātnieku vidē valdošajam uzskatam administratīvais akts ir tāds tiesiski saistošs gribas izteikums, kas rada tiesiskās sekas un ietekmē dzīvi. Akti, kas satur nepabeigtu regulējumu, nav administratīvie akti.¹⁶

Šim viedoklim pievienojas arī Vācijas Federālā Konstitucionālā tiesa. Tā, piemēram, lietā par psihiatrisko medicīnisko atzinumu, uz kura pamata personai tika atņemtas autovadīšanas tiesības, tika izvirzīts pamatjautājums: vai par administratīvo aktu var uzskatīt arī šo atzinumu vai tikai galīgo lēmumu, ar kuru atņemtas tiesības. Tiesa secināja, ka atzinums nerada tiesiskas sekas, bet ir tikai sava veida pierādījums galīgā lēmuma pieņemšanai. Tādējādi tiesa secināja, ka administratīvais akts ir tikai attiecīgā procesa galīgais lēmums. Lēmumi, kas tiek pieņemti galīgā lēmuma sagatavošanas procesā, nav administratīvie akti.¹⁷

Vācijas juridiskajā literatūrā tos sauc arī par sagatavojošiem (*vorberreitend*) lēmumiem. Šādu lēmumu pārsūdzēšana nav pieļaujama.¹⁸ Literatūrā gan tiek runāts par neatkarīgajiem (*unabhängige*) un atkarīgajiem (*abhängige*) jeb papildu (*akzessorische*) administratīvajiem aktiem. Tiek norādīts, ka izņēmuma kārtā administratīvais akts var būt atkarīgs no kāda cita administratīvā akta vai var papildināt kādu citu aktu.¹⁹ Taču tādos gadījumos pirmajam administratīvajam aktam ir nobeiguma raksturs. Piemēram, lēmums par piespiedu izpildi ir atkarīgs no izpildāmā administratīvā akta pastāvēšanas. Tā kā izpilde iespējama tikai tad, kad administratīvais akts ir kļuvis neapstrīdams, abi akti ir patstāvīgi lēmumi un ir patstāvīgi pārsūdzami tiesā.

Arī Eiropas tiesa (*Court of Justice*) ir uzdevusi jautājumus, vai starplēmumi ir administratīvie akti. Tas ir darīts lietās, kad tiesai nācās analizēt, vai starplēmumi un citi lēmuma sagatavošanas pasākumi var tikt apstrīdēti tiesā. *Henricot* lietā Eiropas tiesa noteica, ka lēmums ir attiecīgā *procesa kulminācija* un iestādes gribas (attiecīgā nolūka) nepārprotama izpausme.²⁰

Tomēr Eiropas tiesa ir norādījusi: gadījumā, kad ir grūti novilkt robežu starp administratīvajiem aktiem un citiem tiesību instrumentiem, kas nav saistoši, ir jāizšķiras par labu indivīdam (fiziskai vai juridiskai personai), lai tas varētu maksimāli aizstāvēt savas tiesības.²¹

Tāpēc arī tiesiskā stāvokļa konstatēšana procesa gaitā dažos gadījumos ir atzīta par administratīvo aktu. Tā, piemēram, Eiropas Savienības Komisija secināja, ka kāda cementa ražošanas rūpnīca ir pārkāpusi konkurences tiesību normas, un paziņoja to rūpnīcai. Komisija uzskatīja šo paziņojumu tikai par informāciju, nevis administratīvo aktu, tomēr tiesa šajā gadījumā uzskatīja, ka šādu informāciju var kvalificēt kā lēmumu: kaut arī informācija pati par sevi nerada nekādas tiesības un pienākumus, tā potenciāli rada tiesiskās sekas nākotnē un tāpēc ir uzskatāma par administratīvo aktu.²² Tomēr tas

tika darīts nevis tāpēc, lai ierobežotu adresāta tiesības pārsūdzēt galīgo lēmumu, bet gan tāpēc, ka adresāts jau laicīgi gribēja sākt aizstāvēt savas aizskartās tiesības.

Lai indivīds varētu labāk aizstāvēt savas tiesības, Eiropas Tiesa ir noteikusi, ka arī atsevišķas procesuālas stadijas un pat pagaidu lēmumi var tikt uzskatīti par administratīvo aktu un var tikt pārsūdzēti. Tiesa katrā atsevišķā gadījumā vērtē to, kāda ir attiecīgā lēmuma ietekme uz ārpusi, tas ir, attiecīgās tiesiskās sekas. Tiesa neatzīst attiecīgo aktu par administratīvo aktu tādos gadījumos, ja tam nav ārējo tiesisko seku. Tā, piemēram, par administratīvo aktu netika uzskatīts lēmums par konkurences pārkāpuma procesa ierosināšanu, jo šis lēmums pēc būtības neietekmēja pušu tiesisko stāvokli un neaizkāra to intereses.²³

No iepriekšteiktā jāsecina, ka tikai izņēmuma gadījumos, ja tas nepieciešams procesa dalībnieku tiesību aizstāvībai, par administratīvo aktu var uzskatīt arī lēmumu, kas tiek pieņemts procesa gaitā arī tad, ja tam nav nobeiguma rakstura. Parasti par administratīvo aktu uzskatāms tikai pēdējais lēmums, kas pieņemts attiecīgajā procesā.

Administratīvais akts vienmēr tiek izdots ar kādu mērķi. It īpaši tas attiecas uz nelabvēlīgiem aktiem. Tas izriet arī no Administratīvā procesa likuma 12. pantā nostiprinātā demokrātiskās iekārtas principa: iestāde un tiesa, piemērojot tiesību normas, apsver, vai personai nelabvēlīgs administratīvais akts nepieciešams demokrātiskā sabiedrībā, lai sasniegtu kādu leģitīmo mērķi, arī lai aizstāvētu citu personu tiesības.

Kaut kāda regulēšana pati par sevi nav administratīvais akts.²⁴ Tālab, lai noskaidrotu, vai attiecīgais lēmums ir galīgs lēmums vai tikai starplēmums, jānoskaidro, vai attiecīgajā procesā ir sasniegts mērķis, kura dēļ attiecīgais process ir uzsākts.

Šādā veidā pārbaudot iepriekšminēto piemēru ar Konkurences padomes lēmumu, jāņem vērā, ka attiecīgā stāvokļa konstatācija atbilstoši Konkurences likumam²⁵ nav likuma un līdz ar to Konkurences padomes darbības mērķis. Tās mērķis atbilstoši likuma 2. pantam ir novērst šo pārkāpumu un sodīt vainīgos. Konstatējums par dominējošā stāvokļa pastāvēšanu un tā ļaunprātīgu izmantošanu atšķirībā no lēmuma par pienākuma vai soda uzlikšanu adresātam tiešas sekas vēl nerada. Tālab jāsecina, ka ar konstatējumu vien attiecīgā procesa mērķis vēl nav sasniegts. Tāpēc starplēmums par konstatāciju nav uzskatāms par administratīvo aktu un tiesā nav pārsūdzams atsevišķi.

Jāatzīmē, ka vairākos Latvijas normatīvos aktos skaidri norādīts, ka pārsūdzams ir tikai galīgais lēmums. Piemēram, *Obligātā militārā dienesta likuma*²⁶ 18. pantā noteikts, ka iesaucamo veselības stāvokļa novērtēšanu, profesionāli psiholoģisko testēšanu un viņu iesaukšanu dienestā veic Militārā dienesta iesaukšanas centrs. Atbilstoši šā likuma 19. pantam Militārā dienesta iesaukšanas centra vadītājs pēc tam, kad izskatīti priekšlikumi par iesaucamā izmantošanu aktīvajā dienestā, attiecībā uz katru iesaucamo pieņem vienu no lēmumiem, arī – iesaukt vai neiesaukt aktīvajā dienestā, ieskaitīt rezervē vai noņemt no uzskaites. Likuma 20. pantā noteikts, ka iepriekšminētos lēmumus ieinteresētā persona var pārsūdzēt kontroles komisijai, bet kontroles komisijas lēmumu – tiesā. Tātad, kaut arī procesā tiek pieņemti dažādi starplēmumi (piemēram, konstatējošie lēmumi par veselības un psiholoģisko stāvokli), pārsūdzēt var tikai galīgo lēmumu.

Starplēmumu atsevišķi var pārsūdzēt tikai tad, ja tas būtiski ietekmē personas tiesības vai intereses un rada tiešas sekas. Par administratīvo aktu uzskatāma, piemēram, valsts preventīvo pasākumu lietošana arī pirms galīgā lēmuma pieņemšanas. Tā, piemēram, *Būvniecības likuma*²⁷ 30.pantā noteikts, ka, ja būvniecība neatbilst būvprojektam,

būvinspektors liek nekavējoši pārtraukt būvdarbus, līdz pašvaldība pieņem lēmumu par būves nojaukšanu vai iespēju turpināt būvniecību. Pašvaldības lēmumu var pārsūdzēt tiesā. Galīgais lēmums šajā lietā ir pašvaldības lēmums par būves nojaukšanu vai celtniecības turpināšanu, taču arī būvinspektora lēmums var būt pakļauts tiesas kontrolei, pat negaidot galīgo lēmumu. Tas uzskatāms par atsevišķu administratīvo aktu, jo rada nozīmīgas tiesiskās sekas – adresātam tiek uzlikts pienākums pārtraukt būvdarbus. Tātad daži starplēmumi izņēmuma kārtā atzīstami par administratīvo aktu.²⁸

Vācijā šāds izņēmums ir tad, ja pats starplēmums satur tiesisko attiecību regulāciju.²⁹ Piemēram, pat eksāmena novērtējums var tikt uzskatīts par administratīvo aktu, ja no attiecīgā novērtējuma (atzīmes) tieši atkarīga personas profesionālā karjera, tas ir, kad novērtējums pats par sevi rada adresātam tiesiskās sekas.³⁰

Parasti gan atsevišķa eksāmena novērtējums par administratīvo aktu uzskatīts netiek, taču par tādu tiek uzskatīta gala eksāmenu kopējā (vidējā) atzīme. Noteicošais kritērijs ir atzīmes tiesisko seku nozīmīgums: ja atsevišķa vidējās mācību iestādes gala pārbaudījumu atzīme ir juridiski nozīmīga, lai iestātos augstskolā,³¹ vai, piemēram, ja Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes maģistrantūras budžeta grupā daļa studentu tiek uzņemti, vērtējot viņu atzīmes, un katra vērtējamā atzīme var ietekmēt rezultātu, tātad būtiski ietekmēt tiesiskās sekas, to izņēmuma gadījumos var uzskatīt par atsevišķu administratīvo aktu jeb galīgā administratīvā akta pārbaudāmo daļu.³² Šādu administratīvo aktu pārbaude tiesā var notikt tikai tādā gadījumā, ja lēmuma pieņēmēji nav ievērojuši procesuālos priekšrakstus, lēmumu pieņēmuši, pamatojoties uz lietai neatbilstošiem apstākļiem, ir vadījušies no apsvērumiem, kas neattiecas uz lietu, nav ievērojuši vispārārtītus novērtēšanas kritērijus vai kā citādi rīkojušies patvaļīgi, kā arī, ja nav pamatojuši savu pieņemto lēmumu. Novērtējumu pēc būtības tiesa pārbaudīt nevar.³³

Kaut arī starplēmumi parasti nav administratīvie akti un šī iemesla dēļ tos nevar pārsūdzēt, pirms nav pieņemts galīgais lēmums, tas nenozīmē, ka pēc galīgā lēmuma – administratīvā akta izdošanas – starplēmumu tiesiskumu vairs nevar pārbaudīt. Ja kāds no procesā pieņemtajiem lēmumiem ir prettiesisks, tas rada arī attiecīgā procesa rezultāta – administratīvā akta prettiesiskumu.³⁴

Tiesa, pārbaudot valsts pārvaldes tiesiskumu, pilnībā var pārbaudīt apstākļus, kas ir pieņemtā lēmuma pamatā. Tiesai nav saistoši pārvaldes pieņemtie secinājumi par lietas faktiskajiem vai tiesiskajiem apstākļiem.³⁵

Tālab nevar piekrist Augstākās tiesas Senāta secinājumam, kas izriet no iepriekšminētā sprieduma SIA “Rīgas Kuģniecības kompānija” sūdzības lietā par Valsts darba inspekcijas amatpersonu rīcību. No sprieduma izrietēja, ka nelaiemes gadījuma akts un speciālās izmeklēšanas akts Latvijas civilprocesa kodeksa 24. “A” nodaļas³⁶ normās noteiktajā kārtībā nav pārsūdzams. No tā var secināt, ka, pēc Senāta domām, starplēmumi tiesā nav pārbaudāmi.

Abi spriedumā minētie akti veidoja galīgā lēmuma pamatu un, kaut arī uzskatāmi nevis par administratīvajiem aktiem, bet par starplēmumiem, apstrīdot un pārsūdzot galīgo lēmumu, SIA “Rīgas Kuģniecības kompānija” varēja prasīt arī starplēmumu tiesiskuma pārbaudi.

Jāatzīmē, ka spriedumā Administratīvo aktu procesa noteikumi vispār nav pieminēti. Iespējams, ka, apskatot attiecīgo lēmumu administratīvā procesa kontekstā, Senāts būtu lēmis citādi.

Saistībā ar administratīvo aktu kā galīgo lēmumu tiesu praksē konstatējama vēl viena problēma – par galīgo lēmumu tiek uzskatīts iekšējais lēmums un informācija adresātam par šo rīkojumu.

Tā, piemēram, Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūras (turpmāk tekstā VSAA) filiāle 2001. gada 19. jūnijā piešķīra personai B.D. slimības pabalstu. B.D. nepiekrita aprēķinātajai summai un apstrīdēja šo lēmumu VSAA. Tā ar 6. jūlija vēstuli informēja B.D., ka pabalsta apmērs tiks pārrēķināts un starpība izmaksāta, un atvainojās par pieļauto kļūdu. Vēstulē arī tika norādīts, ka lēmumu izsūtīs filiāle un ka VSAA lēmumu var pārsūdzēt tiesā. 10. jūlijā VSAA filiāle pieņēma jaunu lēmumu, kuram B.D. atkal nepiekrita, tādēļ griezās VSAA ar vēl vienu sūdzību. VSAA 27. augustā atbildēja ar paskaidrojumu, kā ir aprēķināts piešķirtais pabalsts. Šajā vēstulē atšķirībā no iepriekšējām nebija norādītas pārsūdzības iespējas. B.D. 11. septembrī, iekļaujoties mēneša laikā no paskaidrojuma saņemšanas brīža, griezās ar sūdzību tiesā. Pirmās instances tiesa sūdzību apmierināja, taču gan Rīgas apgabaltiesa, gan Augstākās tiesas Senāts *inter alia* norādīja, ka sūdzības iesniedzējs 6. jūlija lēmumu pārsūdzējis tiesā tikai 11. septembrī, tādējādi nokavējot likumā noteikto viena mēneša termiņu šī lēmuma pārsūdzēšanai.³⁷

Tādējādi no tiesas un Senāta spriedumiem izriet, ka par galīgo lēmumu tiek uzskatīta VSAA informējošā vēstule, kurā bija atzīts, ka ir pieļauta kļūda, un solīts, ka kļūda tiks labota. Grūti iedomāties, kāda varētu būt iespējamā prasība tiesā, ja tiktu pārsūdzēta šī vēstule. Maz ticams, ka persona varētu prasīt šī lēmuma atcelšanu vai grozīšanu, jo ar to netika noteikts, kāda konkrētā pabalsta summa viņai tiks aprēķināta. To B.D. varēja uzzināt tikai, saņemot jauno – 10. jūlija lēmumu. Kā jau minēts iepriekš, tiesisko attiecību grozīšana ir jauns administratīvais akts. Tas nozīmē, ka sākas arī jauns apstrīdēšanas un pārsūdzēšanas process. Savukārt minētajai vēstulei bija tikai informējošs raksturs, kas neradīja personai konkrētas tiesiskās sekas. Vēstule gan bija saistīta arī ar VSAA kā augstākās institūcijas iekšējo rīkojumu filiālei pārrēķināt piešķirto pabalstu, taču iekšējais lēmums nav uzskatāms par administratīvo aktu un nav pārsūdzams tiesā.³⁸

Secinājumi

Latvijas tiesu prakse attiecībā uz starplēmumu juridisko dabu nav viendabīga. Dažkārt starplēmums tiek uzskatīts par administratīvo aktu, bet citos gadījumos tas vispār nav atzīts par tiesā pārbaudāmu lēmumu. Atbilstoši citu valstu teorētiskajām atziņām un tiesu praksei par administratīvo aktu parasti tiek uzskatīts tikai tāds tiesību akts, kuram ir nobeiguma raksturs. Tikai tad, ja tas rada tiešas nelabvēlīgas sekas kādam no procesa dalībniekiem, starplēmumu var uzskatīt par atsevišķi apstrīdamu un pārsūdzamu lēmumu. Tomēr parasti starplēmumu tiesiskumu tiesā pārbauda tikai, pārbaudot galīgā lēmuma tiesiskumu. Turklāt tiesai, pārbaudot administratīvā akta tiesiskumu, nav saistoši iestādes procesa gaitā izdarītie secinājumi un pieņemtie starplēmumi. Tiesai jāpārbauda ne tikai administratīvā akta materiālais tiesiskums, bet arī procesuālā darbība, arī starplēmumu pieņemšanas tiesiskums. Lēmumi, kuriem ir informatīvs raksturs un kuri nerada tiešas sekas tā adresātam, nav administratīvie akti un tiesā nav pārsūdzami.

LITERATŪRA

1. Dišlers K. *Ievads administratīvo tiesību zinātnē*. – Rīga: TNA, 2002.
2. Häfelin U., Müller G. *Grundriss des Allgemeinen Verwaltungsrechts*. 3. Aufl. – Zürich: Schulthess Polygraphischer Verlag, 1998.
3. Paine F.J. *Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības*. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002.
4. Richter I. Schuppert G.F. *Casebook Verwaltungsrecht*. – München: C.H.Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1995.
5. Schmidt A. *Verwaltungsrecht AT I*. 8. Aufl. – Münster: Verlag: Alpmann un Schmidt Juristische Lehrgänge Verlagsgesellschaft mbH & Co, 2000.
6. Suckow H. *Allgemeines Verwaltungsrecht und Verwaltungsrechtsschutz: Grundriss für die Ausbildung und Fortbildung*. – Köln: Kolhammer, 1997.
7. Schwarze J. *European Administrative Law*. – London: Sweet and Maxwell, 1992.
8. Vildbergs H.J., Krasts V. *Salīdzinošās administratīvās tiesības: lietas un risinājumi*. – Rīga: Latvijas Universitāte, 2002.

NORMATĪVIE TIESĪBU AKTI

1. Administratīvā procesa likums: LR likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 2001. – 14. nov. – Nr.164.
2. Būvniecības likums: LR likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 1995. – 30. aug. – Nr.131.
3. Konkurences likums: LR likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 2001. – 23. okt. – Nr.151.
4. Obligātā militārā dienesta likums: LR likums, // *Latvijas Vēstnesis*. – 1997. – 27.febr. – Nr. 60.
5. Valsts civildienesta likums: LR likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 2000. – 22. sept. – Nr.331/333.
6. Veterinārmedicīnas likums: LV likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 2001. – 16. maijā. – Nr.75.
7. Administratīvo aktu procesa noteikumi: Ministru kabineta noteikumi Nr.154 // *Latvijas Vēstnesis*. – 1995. – 4. jūl. – Nr.100.
8. Par ierēdņu disciplinārsodiem: Ministru kabineta noteikumi Nr.158 // *Latvijas Vēstnesis*. – 1994. – 30. aug. – Nr.101.
9. Igaunijas Administratīvā procesa likuma tulkojums angļu valodā. – *Riigi Teataja*, 2001. – 58, 354.

JURIDISKĀS PRAKSES MATERIĀLI

1. Lieta Nr. SKC-146. Grām.: *Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Senāta Civillietu departamenta spriedumi un lēmumi 2000*. – Rīga: Latvijas Tiesnešu mācību centrs, 2001. – 692.–696.lpp.
2. Lieta Nr. SKC-181. Grām.: *Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Senāta Civillietu departamenta spriedumi un lēmumi 2000*. – Rīga: Latvijas Tiesnešu mācību centrs, 2001, 804.–809.lpp.
3. Augstākās tiesas Senāta 23.10.2002. spriedums lietā Nr. SKC-610, 2002, npublicēts.
4. Rīgas apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 31.05.2002. spriedums lietā C 29561801 CA 2727/3, npublicēts.
5. Rīgas apgabaltiesas Civillietu kolēģijas 05.05.1999. spriedums lietā Nr. C-1727/2, npublicēts.

6. Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūras Rīgas pilsētas Latgales filiāles 19. 06.2001. lēmums Nr. 5511.
7. Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūras Rīgas pilsētas Latgales filiāles 10.07.2001. lēmums Nr. 6213.
8. Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūras Apdrošināšanas uzraudzības daļas 06.07.2001. vēstule Nr. 09/4163.
9. Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūras Apdrošināšanas uzraudzības daļas 27.08.2001. vēstule Nr. 09/5121.

Summary

The paper refers to problems arising from how to distinguish an administrative act from preparatory decisions, informative letters and internal acts. The problem has not only theoretical importance, practically it is a question whether particular decision is under control of the court. Very often before a final decision there are several pre-decisions. The practice of courts of Latvia regarding judicial review of pre-decisions is various. In some cases courts consider pre-decision as an administrative act, in another – it is not recognised as decision at all. The paper contains analysis of particular cases regarding above-mentioned. Courts of Germany and the European Court of Justice usually recognise administrative act only as final decision. Pre-decision is recognised as administrative act only in cases where it is necessary for protection of rights of the individual. Internal decisions of public authorities as well as informative letters are not recognised as administrative acts too.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Administratīvo aktu procesa noteikumi: Ministru kabineta noteikumi Nr.154 // *Latvijas Vēstnesis*. – 1995. – 4. jūl. – Nr. 100.
- ² Administratīvā procesa likums: LR likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 2001. – 14. nov. – Nr.164.
- ³ Tādā gadījumā runā par negatīvajiem administratīvajiem aktiem. Sk.: Dišlers K. *Ievads administratīvo tiesību zinātnē*. – Rīga: TNA, 2002. – 232. lpp.
- ⁴ Par ierēdņu disciplinārsodiem: Ministru kabineta noteikumi Nr.158 // *Latvijas Vēstnesis*. – 1994. – 30. aug. – Nr.101.
- ⁵ Valsts civildienesta likums: LR likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 2000. – 22. sept. – Nr.331/333.
- ⁶ Paine F.J. *Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības*. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002. – 134. lpp.
- ⁷ Häfelin U., Müller G. *Grundriss des Allgemeinen Verwaltungsrechts*. 3. Aufl. – Zürich: Schulthess Polygraphischer Verlag, 1998. – S. 177.
- ⁸ Veterinārmedicīnas likums: LV likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 2001. – 16. maijā. – Nr. 75.
- ⁹ Administratīvā procesa likumā to apzīmē ar terminu *neapstrīdams administratīvais akts* (sk. Administratīvā procesa likuma 87. un 88. pantu). Vācijas juridiskajā terminoloģijā to dēvē par pastāvīgā spēkā esamību (sk., piemēram: Paine F.J. *Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības*. – Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2002. – 217. lpp.)

- ¹⁰ Lieta Nr. SKC–181. Grām.: *Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Senāta Civillietu departamenta spriedumi un lēmumi 2000.* – Rīga: Latvijas Tiesnešu mācību centrs, 2001. – 804.–809.lpp.
- ¹¹ Sk. piemēram: Rīgas apgabaltiesas Civillietu kolēģijas spriedums lietā Nr. C–1727/2. Šajā lietā Konkurences padome 1999. gada 6. janvārī secināja, ka SIA “Baltic Sugar Company” ir ļaunprātīgi izmantojusi dominējošo stāvokli, bet 5. maijā bija uzlikta soda nauda. Tiesa vērtēja tikai 5. maija lēmuma procesuālos aspektus, bet nevērtēja materiālo tiesību argumentus, kas izrietēja no 6. janvāra lēmuma.
- ¹² Lieta Nr. SKC–146. Grām.: *Latvijas Republikas Augstākās Tiesas Senāta Civillietu departamenta spriedumi un lēmumi 2000.* – Rīga: Latvijas Tiesnešu mācību centrs, 2001. – 692.–696.lpp.
- ¹³ Angļu valodā “preliminary”.
- ¹⁴ Atbilstoši likuma 10. pantam no piedalīšanās procesā var atstatīt amatpersonas, par kuru objektivitāti dažādu iemeslu dēļ ir radušās vai var rasties šaubas.
- ¹⁵ Igaunijas Administratīvā procesa likuma tulkojums angļu valodā. – *Riigi Teataja*, 2001. – 58, 354.
- ¹⁶ Sk., piemēram: Paine F.J. *Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības* .. – 111.–112. lpp.
- ¹⁷ Richter I., Schuppert G.F. *Casebook Verwaltungsrecht.* – München: C.H.Beck’sche Verlagsbuchhandlung, 1995. – S. 131.
- ¹⁸ Schmidt A. *Verwaltungsrecht AT* 1. 8. Aufl. – Münster: Verlag: Alpmann un Schmidt Juristische Lehrgänge Verlagsgesellschaft mbH & Co, 2000. – S.74.
- ¹⁹ Paine F.J. *Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības* .. – 143. lpp.
- ²⁰ Schwarze J. *European Administrative Law.* – London: Sweet and Maxwell, 1992. – P. 961.
- ²¹ *Ibid.*, p. 960.
- ²² *Ibid.*, pp. 958.–960.
- ²³ *Ibid.*
- ²⁴ Paine F.J. *Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības* .. – 111. lpp.
- ²⁵ Konkurences likums: LR likums // *Latvijas Vēstnesis.* – 2001. – 23. okt. – Nr. 151.
- ²⁶ Obligātā militārā dienesta likums: LR likums // *Latvijas Vēstnesis.* – 1997. – 27. febr. – Nr. 60.
- ²⁷ Būvniecības likums: LR likums // *Latvijas Vēstnesis.* – 1995. – 30. aug. – Nr.131.
- ²⁸ Sk. arī: Vildbergs H.J., Krasts V. *Salīdzinošās administratīvās tiesības: lietas un risinājumi.* – Rīga: Latvijas Universitāte, 2002. – 77. lpp.
- ²⁹ Suckow H. *Allgemeines Verwaltungsrecht und Verwaltungsrechtsschutz: Grundriss für die Ausbildung und Fortbildung.* – Köln: Kolhammer, 1997. – S. 39.
- ³⁰ Richter I., Schuppert G.F. *Casebook Verwaltungsrecht* .. – S. 133.–134.
- ³¹ *Ibid.*
- ³² Sk.: Paine F.J. *Vācijas vispārīgās administratīvās tiesības* .. – 113. lpp.
- ³³ Sal.: turpat, 68.–69. lpp.
- ³⁴ Sk. piemēram: turpat, 190.–196. lpp.
- ³⁵ Turpat, 67. lpp.
- ³⁶ Nosaka administratīvā akta un faktiskās rīcības pārsūdzēšanas kārtību tiesā.
- ³⁷ VSAA Rīgas pilsētas Latgales filiāles 19. 06.2001. lēmums Nr. 5511 un 10.07.2001. lēmums Nr. 6213; VSAA Apdrošināšanas uzraudzības daļas 06.07.2001. vēstule Nr. 09/4163 un 27.08.2001. vēstule Nr. 09/5121; Rīgas Apgabaltiesas Civillietu tiesas kolēģijas 31.05.2002. spriedums lietā C 29561801 CA 2727/3; Augstākās tiesas Senāta 23.10.2002. spriedums lietā Nr. SKC–610, 2002.
- ³⁸ Sk.: administratīvā akta definīcijas otro teikumu.

Padomju darba tiesību transformācija neatkarīgajā Latvijā

Jānis Lazdiņš

LU Juridiskās fakultātes

Tiesību teorijas un vēstures katedras asoc. profesors

e-pasts: Janis.Lazdins@lu.lv, tālr. 7034597

Publikācija veltīta Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas (LPSR) Darba likuma kodeksa (DLK), no 1992. gada 17. marta – Latvijas Republikas (LR) darba tiesību, transformācijas problemātikas analīzei pēc LR neatkarības atjaunošanas *de facto*. Pētījuma mērķis ir izvērtēt DLK attīstības galvenās tendences pēc komunistiskā okupācijas režīma krišanas līdz 2002. gada 1. jūnijam, kad stājās spēkā Latvijas Darba likums.

Raksta ietvaros autors ir nācis pie secinājuma, ka papildinājumi un grozījumi DLK nav vērtējami viennozīmīgi. No vienas puses, tie stimulēja pāreju uz jaunām darba tiesiskām attiecībām atbilstoši tirgus ekonomikas prasībām, no otras puses, sašaurināja darbinieku tiesību saturu.

Raksturvārdi: darba tiesības, vēsture.

Ievads

2002. gada 1. jūnijā spēkā stājās Latvijas Darba likums (turpmāk tekstā –DL)¹. Vienlaicīgi spēku zaudēja 1972. gada 14. aprīlī ar likumu apstiprinātais Latvijas PSR Darba likuma kodekss (turpmāk tekstā – LPSR DLK)² ar grozījumiem un papildinājumiem, kas tika izdarīti pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas *de facto* 1990.–1991. gadā. Līdz ar to ir noslēdzies zināms posms neatkarīgās Latvijas Republikas (turpmāk tekstā – LR) darba tiesisko attiecību attīstībā.

Atteikšanās no padomju darba tiesībām notika pakāpeniski. Tam bija savi psiholoģiskie, praktiskie un vēsturiskie aspekti.

Cilvēki psiholoģiski bija pieraduši pie padomju laika darba attiecībām. Politiski LR pilsoņi asi nosodīja Latvijas okupāciju. Tomēr darba tiesiskās attiecības reti kad tika pakļautas nopietnai kritikai. Protams, neoficiāli PSRS pastāvēja aizliegumi “neuzticamiem” pilsoņiem (par tādiem uzskatīja personas, kuras kritizēja padomju iekārtu, aicināja neatzīt Baltijas valstu okupāciju vai arī kurām bija tikai “buržuāziska” izcelsme utt.) ieņemt atsevišķus amatus vai strādāt noteiktās specialitātēs (pēc tradīcijas tie bija amatī vai specialitātes, kas saistījās ar diplomātisko dienestu, ārējiem ekonomiskajiem sakariem, jūrniecību u.tml.). Pēc neatkarības atjaunošanas šie ierobežojumi zuda.

Praktiski LPSR DLK iekļautās normas apmierināja tās sociāli ekonomiskās attiecības, kas bija izveidojušās XX gadsimta astoņdesmito gadu beigās. Tāpēc darba tiesību tūlītēja maiņa pēc neatkarības atjaunošanas nebija nepieciešama.

Vēsturiski līdz padomju okupācijai 1940. gadā vasarā LR nebija izstrādāts vienots darba likums, un tāpēc tikai pēc neatkarības atjaunošanas atsevišķos gadījumos bija iespējams balstīties uz pirmskara pieredzi, piemēram, atjaunojot LR 1939. gada 28. aprīļa likumu “Par darba inspekciju” spēkā esamību.³ Neapšaubāmi, tas apgrūtināja darbu pie jauna darba likuma izstrādes.

Publikācijas mērķis ir izvērtēt LPSR DLK attīstības tendences pēc komunistiskā okupācijas režīma krišanas līdz 2002. gada 1. jūnijam, kad stājās spēkā DL. Par nozīmīgākajiem izpētes virzieniem autors uzskata darba kolektīva un arodorganizācijas tiesiskā statusa analīzi, darba līguma noslēgšanas tiesiskās kārtības problēmas un darbinieka tiesības darbu savienot ar mācībām.

Ar LPSR DLK cieši saistīti bija arī daudzi citi normatīvie tiesību akti, piemēram, “Darba devēju organizāciju un to apvienību likums”⁴, likums “Par darba aizsardzību”⁵, nolikums “Par darba strīda komisiju”⁶ u. c. Tomēr to analīze nav šī pētījuma objekts.

1. Vispārīgā daļa

1991. gada 21. augustā LR Augstākā Padome (turpmāk tekstā – AP) pieņēma likumu “Par Latvijas Republikas valstisko statusu”.⁷ Formāli 21. augustu var uzskatīt par zināmu atskaites punktu nacionālajai likumdošanai. Tomēr suverēnās Latvijas tiesību jaunrade sākās nedaudz agrāk – ar LR AP 1990. gada 4. maija deklarācijas “Par LR neatkarības atjaunošanu” pieņemšanu.⁸ Līdz 1991. gada 21. augustam tāpēc jau bija pieņemta virkne normatīvo tiesību aktu, kas iezīmēja pakāpenisku pāreju uz tirgus ekonomikas attiecībām, piemēram, likums “Par uzņēmējdarbību”⁹, likums “Par zemes reformu Latvijas Republikas lauku apvidos”¹⁰, likums “Par akciju sabiedrībām”¹¹ u. c. Sociāli ekonomisko attiecību maiņa prasīja pilnveidot arī bijušās padomju Latvijas darba tiesības.

Jau 1990. gada 10. decembrī no LPSR DLK tika svītrots jēdziens “darba kolektīvs”.¹² Turpmāk administrācija kopīgi ar arodkomiteju bez darba kolektīva viedokļa noskaidrošanas varēja izdarīt grozījumus un papildinājumus kolektīvajā līgumā, atļaut no darba pensijas vecumu sasniegušas personas, vadošos darbiniekus un apstiprināt darba kārtības noteikumus. Darba kolektīva pārstāvji zaudēja iespēju piedalīties strādnieku un kalpotāju prēmēšanai paredzēto līdzekļu sadalē. Tika izslēgts arī 231. un 233. pants, kas uzlika par pienākumu uzņēmuma, iestāžu vai organizācijas administrācijai garantēt strādnieku un kalpotāju tiesības piedalīties uzņēmuma, iestādes vai organizācijas pārvaldīšanā, kā arī iesniegt priekšlikumus par uzņēmuma, iestādes vai organizācijas darba uzlabošanu un sociālo, kultūras un sadzīves vajadzību apmierināšanu.

No vienas puses, atteikšanās no sociālistiskās darba kolektīva izpratnes bija pamatota, jo ir maz ticams, ka darba kolektīva pārstāvji piekristu ekonomiski pamatotu, bet cilvēciski grūti akceptējamu nepopulāru lēmumu pieņemšanai, piemēram, uzņēmumu, iestāžu vai organizāciju likvidēšanu, strādnieku vai kalpotāju atļaišanu, algu iesaldēšanu vai samazināšanu u.tml. No otras puses, uzņēmumu, iestāžu un organizāciju vadītāji faktiski ieguva nekontrolētu tiesību rīkoties ar viņiem uzticētām saimnieciskās darbības nodrošināšanai paredzētām vērtībām. Par to, ka bijušo valsts uzņēmumu, iestāžu un organizāciju administrācija ne vienmēr rīkojās godprātīgi, liecina tautā radusies privati-

zācijas procesa nodēvēšana par “prihvatizāciju” [jēdziens prihvatizācija radies no krievu valodas vārda – *npux6amumb*. Latviešu valodā publikācijas kontekstā “prihvatizācija” būtu tulkojama kā formāli atļauta, bet būtībā nelikumīga piesavināšanās – *autora piebilde*].

1991. gada 26. martā no LPSR DLK tika svītrotas normas, kas regulēja kolektīvo līgumu, un tika pieņemts jauns likums “Par darba koplīgumiem”.¹³ Padomju laika kolektīvā līguma normas satura ziņā bija savu laiku pārdzīvojušas un nepieņemamas uz demokrātiskām pārmaiņām orientētai valstij. Tas bija tāpēc, ka:

- 1) tika pārspīlēta arodbiedrības komitejas nozīme kolektīvā līguma noslēgšanā, jo tikai arodbiedrības komitejai vienīgai tika piešķirta ekskluzīva tiesība pārstāvēt uzņēmumā vai organizācijā nodarbinātos strādniekus un kalpotājus, pie tam šādā veidā noslēgts kolektīvais līgums tika attiecināts “uz visiem uzņēmuma vai organizācijas strādniekiem un kalpotājiem neatkarīgi no tā, vai viņi [bija] arodbiedrības biedri”.¹⁴ Arī padomju tiesu prakse ar PSRS un LPSR Augstāko Tiesu plēnumu lēmumiem sargāja arodbiedrību tiesības¹⁵;
- 2) netika ievērota cilvēka brīva biedrošanās tiesība, jo nebija tiesības deleģēt pārstāvjus kolektīvā līguma noslēgšanai, kas nepārstāvētu arodbiedrību.

Tā kā netika ievērota viena no cilvēka pamattiesībām, uz demokrātiskām pārmaiņām orientētai valstij šāds tiesiskais regulējums vairs nebija pieņemams, un likumdevējam nācās izstrādāt jaunu normatīvo tiesību aktu. Vēsturiski Latvijā 1940. gada 24. aprīlī jau bija pieņemts likums “Par darba koplīgumiem”¹⁶, un tas atviegloja darbu pie jaunā likuma izstrādes.

Jaunais likums “Par darba koplīgumiem” paredzēja arodbiedrību lomas ievērojamu samazināšanu, pieļaujot, ka darba koplīgumu puse varēja būt ne tikai darbinieku arodorganizācija, bet arī darbinieku pilnvaroti pārstāvji. Arodorganizācijas nozīme no šī brīža turpināja sašaurināties visus deviņdesmitos gadus. Daudzējādā ziņā tas bija saprotams, jo padomju laikā atrašanās arodbiedrības biedru “rindās” tika uzverts kā pienākums, jo kura daudzi steigza atbrīvoties vienlaicīgi ar komunistu varas krišanu valstī. Ar likumu un citu normatīvo tiesību aktu starpniecību šo procesu visādi stimulēja arī LR AP demokrātiski noskaņotais deputātu vairākums. Pēdējās desmitgades notikumi rāda, ka tā bija kļūda. Ierobežojot valsts atbalstītu arodorganizāciju tiesības, tika izjaukts līdzsvara princips starp darba devējiem un darbiniekiem par labu pirmajiem, kas kļuva par neierobežotiem noteicējiem cilvēku pieņemšanā vai atlaišanā no darba, atalgojuma jautājumos, virsstundu darba noteikšanā utt.

Īpaši jāakcentē 1992. gada 17. marta likums “Par grozījumiem un papildinājumiem LPSR DLK” (turpmāk tekstā – 1992. gada 17. marta likums), kas kļuva par zināmu robežšķirtni tālākā darba tiesību attīstībā.¹⁷ Pirmkārt, tika formāli sarauta Latvijas darba tiesību saikne ar bijušās padomju impērijas darba tiesībām, otrkārt, tika pārņemta virkne Eiropā pazīstamu darba tiesību jēdzienu un, treškārt, mainīta izpratne par darba tiesību saturu.

LPSR DLK tika pārdēvēts par Latvijas darba likuma kodeksu (turpmāk tekstā – Latvijas DLK). Visos Latvijas DLK pantos tika izslēgti vārdi “PSR Savienība un Latvijas PSR”, tika izslēgti vai izteikti citā redakcijā visi pirmās nodaļas (Vispārīgās nodaļas) panti un svītrotā komunistiskās ideoloģijas garā sarakstītā sociālistisko tiesību principu saturošā preambula.¹⁸

Pavisam LPSR DLK Vispārīgajā nodaļā bija septiņi panti. Grozījumos un papildinājumos tika deklarēts, ka izslēgts ir tikai viens – 3. pants (“Kolhozu un citu kooperatīvo organizāciju biedru darba regulēšana”), bet pārējie panti (“Latvijas PSR darba likuma kodeksa uzdevumi” (1. p.), “PSR Savienības un Latvijas PSR darba likumdošana” (4. p.), “PSR Savienības un Latvijas PSR kompetences norobežošana savienoto republiku darba likumdošanas pamatos paredzētos jautājumos” (5. p.) un “Citu savienoto republiku darba likumdošanas piemērošana Latvijas PSR teritorijā” (6. p.)) izteikti citā redakcijā un Vispārīgā daļa papildināta ar vienu – 8. pantu (“Darba koplīguma puses un tā noslēgšana”). Reāli tikai divi panti (“Strādnieku un kalpotāju galvenās darba tiesības un pienākumi” (2.p.) un “Strādnieku un kalpotāju stāvokli pasliktinošu darba līgumu noteikumu spēkā neesamība” (7. p.) tika izteikti citā redakcijā, jo pārējo piecu pantu saturs bija nesavienojams ar brīvas un demokrātiskas valsts tiesību izpratni, un tie tika rakstīti no jauna.

Visos pantos tika aizstāti arī vārdi “strādnieki un kalpotāji” ar vārdu **“darbinieki”**, vārdi “uzņēmuma, iestādes vai organizācijas administrācija” ar vārdiem **“darba devējs”**, vārdi “uzņēmuma, iestādes vai organizācijas arodkomiteja” ar vārdiem **“darbinieku aroda organizācija vai darbinieku aroda organizācijas attiecīgās institūcijas”**, vārdi **“Tautas deputātu padomes”** ar vārdu **“pašvaldības”**, vārdi “kolektīvais līgums” ar vārdu **“darba koplīgums”** un vārdi “darba disciplīna” ar vārdiem **“darba kārtība”**. Tika papildināti arī vārdu kopa “darba grāmatiņa” ar vārdiem **“darba līguma grāmatiņa”**, liekot tos iekavās.

Jēdziens “kalpotāji” gan tika saglabāts 20. pantā 1. daļā: “Vienā un tajā pašā darbā uzņēmumā aizliegts par kalpotājiem strādāt kopā personām, kas savā starpā ir tuvi radnieki vai arī laulātā radnieki (vecāki, laulātais, brāļi, māsas, dēli, meitas, kā arī laulātā brāļi, māsas, vecāki un bērni), ja viņi kopējā darbā tieši pakļauti viens otram vai tieši kontrolē viens otru.” Ar kalpotājiem tika domātas amatpersonas. Šī panta izpratne tika vēlāk dota 1994. gada 21. aprīļa likumā “Par valsts civildienestu”¹⁹ un 1995. gada 21. septembra “Korupcijas novēršanas likumā”.²⁰

Latvijai kā demokrātiskai valstij bija jāgarantē līdztiesības princips darba tiesiskās attiecībās. Līdztiesības princips tika iekļauts Latvijas DLK 1. panta jaunajā redakcijā:

“Latvijas Republikā fiziskām personām darba tiesiskajās attiecībās nodrošināta līdztiesība neatkarīgi no izcelsmes, sociālā un mantiskā stāvokļa, rases un nacionālās piederības, kā arī attieksmes pret reliģiju.

Latvijas Republikā sievietei un vīrietim nodrošinātas vienlīdzīgas tiesības uz darbu, darba samaksu, atpūtu, sociālo nodrošināšanu un sociālo aizsardzību.”

Līdztiesība nebija svešs jēdziens arī padomju tiesībām. Pat vairāk – tieši padomju tiesības bija tās, kas pirmo reizi Latvijā sievietei un vīrietim solīja līdztiesību:

“Saskaņā ar PSRS Konstitūciju un Latvijas PSR konstitūciju pilsoņiem darba tiesiskās attiecībās nodrošināta līdztiesība neatkarīgi no tautības un rases. Sieviete Padomju Savienībā piešķirtas vienlīdzīgas tiesības ar vīrieti uz darbu, darba samaksu, atpūtu un sociālo nodrošināšanu (LPSR DLK preambulas devītā daļa).”

Pretstatā tam, piemēram, Latvijas 1937. gada 28. janvārī pieņemtā Civillikumā ģimenes tiesiskās attiecībās tēvam joprojām tika garantēts pēdējais vārds strīda gadījumā:

“Līdz pilngadības sasniegšanai bērni atrodas vecāku varā. Laulības laikā abi vecāki izlieto šo varu kopīgi. Ja laulāto starpā izceļas domstarpības, izšķirošā balss pieder vīram (177. p.).”²¹

Protams, ir diskutējams, vai padomju valsts konstitucionāli garantētā tiesība nodrošināja reālu dzimumu līdztiesību, kā tas izriet no pozitīvajām tiesībām, vai arī tā bija tikai politiska rakstura deklarācija ideoloģiskos nolūkos, lai “pierādītu” sociālistiskās nometnes pārākumu pār “kapitālistisko” pasauli.

Padomju tiesības bija sociālistiskās tiesību skolas atziņu piemērošana praksē. Pēc Oktobra apvērsuma Krievijā [1917. gada 25. oktobris pēc vecā stila – *autora piebilde*], kad sāka veidoties padomju tiesības, lielā mērā eksistēja sievietes un vīriešu nevienlīdzība. Padomju valsts jau no pirmajām savas pastāvēšanas dienām deklarēja, ka sieviete blakus vīrietim ir līdzvērtīga persona. Lai ilustratīvāk to parādītu, padomju likumdevējs neaprobežojās tikai ar vārdu kopu – “.. pilsoņiem darba tiesiskās attiecībās nodrošināta līdztiesība ..”, bet arī akcentēja, ka “Sievietei Padomju Savienībā piešķirtas vienlīdzīgas tiesības ar vīrieti ..”. Faktiski tika atkārtota viena un tā pati doma divas reizes, tikai atšķirīgā formulējumā. Kā redzam, 1992. gada 17. marta likums turpināja šo tradīciju.

Pieaugot cilvēktiesību izpratnei un nozīmei LR, notika arī atteikšanās no liekvārdības darba tiesisko attiecību regulēšanā. Pozitīvo tiesību līmenī to fiksēja 1996. gada 14. marta grozījumi Latvijas DLK²² (turpmāk tekstā – 1996. gada 14. marta likums).

1. pants tagad tika izteikts šādi:

“Latvijas Republikā fiziskajām personām darba tiesiskajās attiecībās nodrošināta līdztiesība neatkarīgi no rases, ādas krāsas, dzimuma, vecuma, reliģiskās, politiskās vai citas pārliecības, nacionālās vai sociālās izcelšanās un mantiskā stāvokļa.” 1. pantā iekļautās garantijas tika papildinātas ar 15. pantā jaunā redakcijā ierakstīto aizliegumu noteikt tiešus vai netiešus diskriminējošus ierobežojumus vai priekšrocības, pieņemot darbā:

“Pieņemot darbā, nav pieļaujama nekāda tieša vai netieša tiesību ierobežošana, kā arī tiešu vai netiešu priekšrocību noteikšana atkarībā no rases, ādas krāsas, dzimuma, vecuma, reliģiskās, politiskās vai citas pārliecības, nacionālās vai sociālās izcelšanās un mantiskā stāvokļa, izņemot tos ierobežojumus un priekšrocības, ko nosaka likumi un citi normatīvie akti.”

Latvijas DLK 2. pants jaunajā redakcijā vairs neparedzēja pilsoņa tiesību uz darbu. Tas nebija pretrunā ar starptautiskajām tiesībām, jo tiesības uz valsts garantētu darba vietu demokrātiskā pasaulē netiek atzītas par cilvēktiesībām.

1977. gada 7. oktobrī pieņemtās PSRS konstitūcijas 40. panta I daļa:

“PSRS pilsoņiem ir tiesības uz darbu – proti, tiesības dabūt garantētu darbu ar samaksu, kas atbilst darba daudzumam un labumam un nav mazāka par valsts noteikto minimumu, – ieskaitot tiesības izraudzīties profesiju, nodarbošanos un darbu atbilstoši savam aicinājumam, spējām, profesionālajai sagatavotībai un izglītībai un ievērojot sabiedrības vajadzības.”²³

PSRS konstitūcijas 40. panta I daļas norma identiski bija pārņemta arī 1978. gada 18. aprīļa LPSR konstitūcijas 38. panta I daļā.²⁴ Arī 1940. gada 25. augusta LPSR konstitūcijas 12. pants visumā skanīgi [ar laiku padomju sabiedrībā izceltais teksts arī pēc 1978. gada LPSR konstitūcijas stāšanās spēkā, kur vairs neatrodam tik simboliskā formā izteiktas tiesību normas, kļuva par padomju tautas neatņemamu folkloras sastāvdaļu – *autora piebilde*] garantēja padomju pilsoņiem tiesību uz darbu: “Darbs Latvijas Padomju Sociālistiskā Republikā ir katra darba spējīga pilsoņa pienākums un goda lieta pēc principa: “**Kas nestrādā, tam nebūs ēst.**”

Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā tiek realizēts sociālisma princips: “**No katra pēc viņa spējām, katram – pēc viņa darba.**”²⁵

Padomju tiesībām uz darbu, protams, bija deklaratīvs raksturs, kas ideoloģiskos nolūkos tika pretstatīts t.s. “kapitālistisko” valstu pastāvošajai bezdarba problēmai. Tam tika pakārtota PSRS ekonomikas politika – ievērojama roku darba saglabāšana ražošanā, ar attīstītajām valstīm salīdzinoši zems darba atalgojums, bieži neracionāls darbaspēka izvietojums utt. Arī Latvija pēc neatkarības atjaunošanas *de facto* vairs nespēja nodrošināt

visiem saviem pilsoņiem un pastāvīgajiem iedzīvotājiem garantētas darba vietas. Formāli tas bija regress darba tiesiskās attiecībās. Faktiski tā bija iespēja atteikties no ekstensīvās saimniekošanas sistēmas.

Tiesība uz darba samaksu, kas nav mazāka par valsts noteikto minimumu, tiesību uz atpūtu saskaņā ar likumiem par darbadienas un darba ierobežošanu, ikgadējie apmaksātie atvaļinājumi utt. nebija nekas jauns. Jauna doma tika ielikta 4., 5. un 6. pantā. Ja LPSR DLK minētie panti regulēja LPSR un PSRS kompetenci darba tiesību jomā, nosauca kopējos LPSR un PSRS darba tiesību avotus un norādīja citu savienoto republiku darba likumdošanas piemērošanu Latvijas PSR teritorijā, tad saskaņā ar 1992. gada 17. marta likumu formāli tika radītas neatkarīgas Latvijas valsts darba tiesības.

Latvijas DLK 4. pants deklarēja, ka LR darba attiecības regulē Latvijas DLK u.c. normatīvie akti. Ārvalstu pilsoņu darba tiesiskās attiecības turpmāk noteica saskaņā ar LR likumiem un starptautiskiem līgumiem (6. p.). Ievērojot to, ka valstī bija izveidotas un tālāk pilnveidojās tirgus ekonomikas attiecības, DLK norādīja, ka LR darba likumdošanas akti attiecas uz visiem darbiniekiem un darba devējiem neatkarīgi no to statusa un īpašuma formas, ja darba attiecības dibinātas uz darba līguma pamata (5. p.).

2. Darba līgums

Padomju darba tiesību īpatnība bija tāda, ka darba līgumu varēja noslēgt gan rakstveidā, gan mutvārdos (LPSR DLK, 18. p.). Rakstveida līgums bija obligāts tikai trīs gadījumos:

- 1) ja strādniekus un kalpotājus darbā pieņēma organizētas komplektēšanas kārtībā;
- 2) ja noslēdza darba līgumu par darba Galējo Ziemeļu rajonos un tiem pielīdzinātos apvidos;
- 3) citos PSR Savienības un Latvijas PSR likumdošanā paredzētos gadījumos.

Par pierādījumu mutvārdos noslēgta darba līguma esamībai padomju laikos uzskatīja faktisko atļauju strādāt. 1992. gada 17. marta likums noteica, ka turpmāk par darba līgumu ir uzskatāma tikai rakstveida vienošanās starp darbinieku un darba devēju.

Pilnīga atteikšanās no padomju laika kārtības darba attiecību nodibināšanā notika saskaņā ar 1993. gada 6. aprīļa likumu "Par grozījumiem un papildinājumiem Latvijas DLK" (turpmāk tekstā – 1993. gada 6. aprīļa likums).²⁶ Tagad pieņemšana darbā notika, noslēdzot rakstveida darba līgumu. Darba līgumu bija jāsastāda divos eksemplāros, ko kuriem viens glabājās pie darba devēja, otrs – pie darbinieka. Darba devējs darba līgumu bija tiesīgs slēgt ar LR pilsoņiem un pastāvīgajiem iedzīvotājiem. Ar ārvalstnieku vai bezpavalstnieku, kas nebija LR pastāvīgie iedzīvotāji, darba līgumu varēja noslēgt tikai tad, ja viņam bija uzturēšanās atļauja, kas deva tiesību strādāt (19. p.). Līdz ar to tika atcelta padomju laika kārtība, kad pieņemšana darbā notika uz pavēles (rīkojuma) pamata, kas bija jāpaziņo darbiniekam pret parakstu.

1993. gada 6. aprīļa likums gan nenoteica, ka rakstveida darba līgumi būtu jānoslēdz arī ar darbiniekiem, kas bija pieņemti darbā pirms šī likuma stāšanās spēkā. Līdz ar to izveidojās paradoksāla situācija, ka darbinieks, kas pieņemts darbā līdz 1993. gada 6. aprīlim un joprojām strādāja pie tā paša darba devēja, bija darba tiesiskās attiecībās, kas bija nodibinātas uz mutvārdu vienošanās pamata. Tikai saskaņā ar jauno DL, kas

stājas spēkā 2002. gada 1. jūnijā, darba līgumi ir noformējami rakstveidā neatkarīgi no darba līguma noslēgšanas brīža. Pārejas laika noteikumos gan tika iestrādāta zināma atkāpe, kas pieļāva, ka “darba līgumi, kas noslēgti pirms šā likuma [DL – *autora piebilde*] spēkā stāšanās dienas un neatbilst šā likuma 40. panta noteikumiem²⁷, sešu mēnešu laikā, skaitot no likuma spēkā stāšanās dienas, noformējami atbilstoši 40. panta noteikumiem” (8. pkt.). Tas nozīmē, ka līdz 2002. gada 30. novembrim darba tiesiskās attiecības starp darba devēju un darbinieku varēja regulēt ne tikai rakstveida, bet arī mutvārdu darba līgums.

1992. gada 17. marta likuma redakcijā 14. pants atļāva darbiniekam slēgt darba līgumu ar vairākiem darba devējiem, ja tas nebija pretrunā ar likumiem, darba koplīgumu un pušu vienošanos. Tas nozīmēja, ka darbinieks varēja stāties darbā pie vairākiem darba devējiem – pie viena no tiem darbiniekam bija darba grāmatiņa, nodokļu grāmatiņa un darba līgums un darbinieks skaitījās pamatdarbā, pie cita – darba līgums un nodokļu karte.

DL vairs neparedz tādu jēdzienu kā darba grāmatiņa. Darba grāmatiņas gan nebija padomju tiesību izdomājums. Jēdziens parādās XIX gadsimtā saistībā ar Krievijas impērijas Rūpniecības likumu.²⁸ Saskaņā ar Rūpniecības likumu darba grāmatiņa (*“расчетная книжка”* – precīzs tulkojums gan būtu norēķinu grāmatiņa) pildīja aptuveni tās pašas funkcijas, ko mūsu dienās nodokļu grāmatiņas vai nodokļu kartes (nodokļu kartes vairs nav paredzētas saskaņā ar 2000. gada 30. novembra grozījumiem likumā “Par iedzīvotāju ienākuma nodokli”,²⁹ LR Ministru kabineta (turpmāk tekstā – MK) noteikumos Nr. 222 “Kārtība, kādā izsniedzama algas nodokļa grāmatiņa”³⁰ un LR MK noteikumos Nr. 223 grozījumi MK 1996. gada 9. jūlija noteikumos Nr. 253 “Noteikumi par iedzīvotāju ienākuma nodokļa administrēšanas funkcijām³¹) un darba līgums.

Atklāts paliek jautājums: vai, atsakoties no darba grāmatiņām, arī izpratne par pamatdarbu tiek izskausta no darba tiesiskām attiecībām. Autors uzskata, ka izpratne par “pamatdarbu” tiek saglabāta. Lai gan darbiniekam ir tiesība slēgt darba līgumu ar vairākiem darba devējiem (DL, 91. p.), tikai vienā no darba vietām būs nodokļu grāmatiņa un varēs saņemt normatīvajos tiesību aktos paredzētos nodokļu atvieglojumus.

1992. gada 17. marta likums no 16. panta 2. punkta svītvoja nosacījumu, ka maksimālais terminētā līguma termiņš nevar pārsniegt trīs gadus. Citiem vārdiem, likumdevējs, ievērojot pušu gribas autonomiju, nevēlējās uz noteiktu laiku noslēgtus līgumus ierobežot ar zināmu laiku. No vienas puses, šāds normējums atbilda tirgus ekonomikas prasībām, no otras puses, darbinieka tiesības vislabāk aizstāv tieši uz nenoteiktu termiņu noslēgtas darba līguma attiecības. Neterminēta darba līguma laušanai pēc darba devēja iniciatīvas ir nepieciešams likumīgs pamats. Pretēji tam – terminēta darba līguma gadījumā tikai termiņa notecējums un vienu mēnesi iepriekš izteiktais brīdinājums par darba attiecību pārtraukšanu ar darbinieku.

1996. gada 14. marta likums iezīmēja mehānismu, kā terminētu līgumu varēja pārvērst beztermiņa līgumā:

“Pēc darbinieka pieprasījuma par darba līgumu uz nenoteiktu laiku uzskatāms darba līgums uz noteiktu laiku, ja šis ir pēc kārtas trešais darba līgums uz noteiktu laiku, ko attiecīgais darbinieks noslēdzis ar vienu un to pašu darba devēju, – bet tikai tad, ja laika posmā no dienas, kad noslēgts pirmais līgums uz noteiktu laiku, līdz šā līguma noslēgšanas dienai darba tiesiskās attiecības starp minētajām personām nav bijušas pārtrauktas ilgāk kā 30 dienas pēc kārtas” (16. p. 2. d.).

16. panta 2. daļas nosacījums ievērojami uzlaboja darbinieka darba tiesisko aizsardzību, jo pasargāja darbinieku no neskaitāmu terminētu darba līgumu slēgšanas un garantēja lielāku drošības sajūtu par darba vietas saglabāšanu. Tomēr panta jaunajā redakcijā bija viens “bet”: terminēta līguma pārslēgšana par bezterminētu līgumu notika tikai “pēc darbinieka pieprasījuma”. Ja darbinieks to nepieprasīja, tad darba devējs arī turpmāk varēja slēgt neskaitāmus terminētus darba līgumus.

1992. gada 17. marta likums ievērojami paplašināja darba devēja un sašaurināja darbinieka tiesības pārbaudes laika noteikšanā, pieņemot darbā. Ja pirms tam pārbaudi varēja noteikt, tikai pusēm vienojoties, tad pēc grozījumu un papildinājumu stāšanās spēkā to vienpersoniski izlēma darba devējs.

Pārbaudes laiku turpmāk nevarēja noteikt tikai personām, kas bija jaunākas par 18 gadiem. Savukārt jaunie speciālisti, kas bija beiguši profesionāli tehniskās mācību iestādes, augstākās vai vidējās speciālās mācību iestādes, šādu tiesību zaudēja. Kaut arī netieši, likumdevējs bija apstrīdējis valsts izsniegto profesionālās izglītības diplomu kvalitāti atbilstoši darba tirgus prasībām.

Pārbaudes laika regulējums nepiedzīvoja nozīmīgus grozījumus. Pēc LPSR DLK pārbaudes laiks nedrīkstēja pārsniegt trīs mēnešus un tikai, saskaņojot to ar attiecīgo arodkomiteju, sešus mēnešus (23. p.). Pārbaudes laiku gan varēja noteikt tikai, kā jau tika minēts, abpusēji vienojoties. 1992. gada 17. marta likums aprobežojās ar trīs mēnešu pārbaudes termiņu. Tomēr vairs neparedzēja darbinieka iespēju nepieņemt pārbaudes laika noteikšanai.

Darbinieka tiesību sašaurināšana vērojama arī 1993. gada 6. aprīļa likuma 26. panta redakcijā, kas noteica, ka par būtisku darba līguma nosacījumu grozīšanu (darba samaksas sistēmu un apmēru, atvieglojumu un darba režīma grozīšanu, nepilna darba laika un profesiju apvienošanas noteikšanu vai atcelšanu, kategoriju un amatu nosaukumu mainīšanu un citu būtisku darba apstākļu grozīšanu) darbiniekam jāpaziņo ne vēlāk kā pirms viena mēneša iepriekšējo divu mēnešu vietā. Zināma kompensācija gan tika iestrādāta 28. pantā, kas paredzēja, ka darbinieku vairs nevarēja pārcelt citā darbā tajā pašā uzņēmumā uz visu dīkstāves laiku, bet tikai uz diviem mēnešiem. Tomēr aizlieguma svītrosana par kvalificētu darbinieku nostrādināšanu nekvalificētu darbu veikšanai ir nepamatota.

3. Darba līguma izbeigšana

1992. gada 17. marta likums samazināja darba līguma laušanas termiņu no diviem mēnešiem uz divām nedēļām. Tik īss laika sprādis diez vai bija optimāls jauna darbinieka piesaistīšanai pat tik spiedīgos bezdarba apstākļos, kādi bija izveidojušies deviņdesmito gadu pirmajā pusē. Tāpēc jau 1993. gada 6. aprīļa likums darba uzteikumu termiņu palielina līdz vienam mēnesim, pie tam šāda prasība tika izvirzīta gan darba devējam, gan darbiniekam. Likums vairs nešķiroja arī atlaišanas gadījumus svarīgu (attaisnojošu) iemeslu dēļ vai bez svarīgiem iemesliem un nenoteica atšķirīgus uzteikuma termiņus (attaisnojošu iemeslu dēļ LPSR DLK atļāva lauzt darba līgumu, par to paziņojot vienu mēnesi iepriekš, bet vispārējā kārtībā – divus mēnešus iepriekš (31. p.). Tas neapšaubāmi atviegloja 31. panta piemērošanu darba devējam.

Tajā pašā datumā 30. pantu papildināja ar 8. punktu, kas paredzēja jaunu darba līguma izbeigšanas pamatu. Turpmāk darba attiecības varēja izbeigt, ja, noslēdzot darba līgumu, tika konstatēti LR likuma pārkāpumi vai darba līguma neatbilstība likuma prasībām. 1993. gada 1. jūnija likums "Par papildinājumiem un grozījumiem Latvijas DLK" 37. panta 2. daļā noteica arī ievērojamu darba devēja mantiska rakstura atbildību par 30. panta 8. punkta pārkāpumu – atlīdzību darbiniekam ne mazāk kā viņa sešu mēnešu vidējās izpeļņas apmērā.³²

1993. gada 6. aprīļa likums darba devējam vienkāršoja darbinieka atlaišanu, izslēdzot no DLK 33. panta 4. punktu un izsakot 3. punktu jaunā redakcijā, kas paredzēja agrāk darbinieka atlaišanu tikai tad, ja strādnieks vai kalpotājs bez attaisnojošiem iemesliem sistemātiski neizpilda pienākumus, ko viņam uzlika darba līgums vai iekšējās darba kārtības noteikumi, un ja strādniekam vai kalpotājam agrāk uzlikti disciplinārsodi vai sabiedriskie sodi vai arī, ja darbs kavēts bez attaisnojošiem iemesliem (arī tad, ja darba dienas gaitā darbs kavēts ilgāk par trim stundām). Jaunā redakcijā 3. punkts tagad tika ierakstīts šādi:

".. ja darbinieks bez attaisnojošiem iemesliem neizpilda pienākumus, ko viņam uzliek darba līgums vai iekšējās kārtības noteikumi."

Kā redzam, norma jaunā redakcijā ļāva darba devējam darbinieku atlaist bez brīdinājuma, ja tas nepildīja viņam uzliktos pienākumus. Tādējādi tika atvieglota darbinieka atlaišana, jo netika prasīts vairs uzliktos pienākumu neizpildes sistemātiskums, kā arī pirms darba līguma laušanas darbinieks nebija disciplināri vai sabiedriski jāsoda. Šāds normatīvais regulējums neapšaubāmi bija izdevīgs darba devējam.

Latvijas DLK tika saglabāts nosacījums, ka nevar lauzt darba līgumu ar arodorganizācijas biedru bez attiecīgās arodorganizācijas institūcijas iepriekšējās piekrišanas (36. p.). Šāds noteikums bija pietiekami iedarbīgs padomju laikā, kad faktiski visiem strādniekiem un kalpotājiem bija jābūt arodbiedrības biedriem. Tomēr, attīstoties privātai komercdarbībai, šāds normatīvais regulējums bija nepietiekams. Darba devēju neuztrauca arodorganizācijas izveidošana. Pat vairāk, uzņēmējs ir ieinteresēts kavēt darbinieku apvienošanos šādā organizācijā, jo arodorganizācija var kļūt par traucēkli, lai atbrīvotos no nevēlamiem darbiniekiem. Darbinieki savukārt bailēs no darba vietas zaudēšanas neizmantoja tiesību apvienoties arodorganizācijā. Šajā situācijā bija nepieciešama valsts iejaukšanās. Tomēr tā izpalika. Tādējādi pilnībā īstenojās slavenais Aristoteļa tiesību princips – *suum cuique* (katram savu).³³

Pilnīgi pareizi kāds ir teicis, ka vēsture atkārtojas. Notikumi pagājušā gadsimta deviņdesmitajos gados un XIX gadsimta sākumā pēc Baltijas zemnieku brīvīšanas bija līdzīgi. Toreiz Krievijas impērija cerēja, ka zemnieki ar muižniekiem stāsies darba [kalpošanas vai dienēšanas attiecībās pēc tā laika terminoloģijas – *autora piebilde*] vai zemes nomas līguma attiecībās kā līdzvērtīgi partneri. Tas notika, jo nevarēja runāt par līdztiesību, kur vienam piederēja zeme, bet otram – tikai darbarokas.³⁴ Pārfrāzējot to atbilstoši mūsdienām, – nav iespējama līdztiesība tur, kur vienam pieder tiesība piedāvāt darbu, bet otram – tikai cerība tikt pieņemtam šajā darba vietā.

Atgriežoties pie arodorganizāciju nozīmes, acīmredzams ir tas, ka daudz par maz ir ar formālo, lai arī konstitucionāli garantēto, biedrošanās tiesību. Valstij bija jāuzliek pienākums darba devējam ne tikai stimulēt arodorganizācijas izveidi, bet arī pierādīt darbinieku nevēlēšanos tikt kolektīvi pārstāvētiem. Visticamāk, šāda pieeja ievērojami

ierobežotu darba devēja patvaļu, atlaižot no darba “liekus” cilvēkus, jo, izsakoties XIX gadsimta liberāļa Bruininga vārdiem, “.. tikai pozitīvās (rakstītās) tiesības piespiež nesaprātīgos un netaisnos ievērot dabiskās tiesības.”³⁵

Tā kā netika ievērots šis gudrības princips, tad laika posmā no 1990. līdz 2002. gadam strauji ir kritusies darbinieku tiesiskā aizsardzība un līdz ar to arī arodorganizācijas prestižs sabiedrībā.

4. Darba laiks

Vienlaikus ar padomju impērijas sabrukumu darba laika noteikšana pakāpeniski kļuva par “ekskluzīvu” darba devēja tiesību – galvenokārt privātajā sektorā.

Latvijas valsts 1990. gada 27. jūnijā, izdarot grozījumus LPSR DLK 45. pantā, par vienu stundu gan saīsināja darba nedēļu un padomju laika 41 stundas vietā noteica 40 stundu darba nedēļu.³⁶ Par vienu stundu saīsināja arī darba nedēļu darbiniekiem no 16 līdz 18 gadu vecumam – 36 stundu vietā tika noteikta 35 stundu darba nedēļa. Turklāt tika saglabāts noteikums, ka piecu vai sešu dienu darba nedēļu nosaka darba devējs kopīgi ar darbinieku arodorganizāciju vai darbinieku arodorganizācijas attiecīgu institūciju, ievērojot darba specifiku un saskaņojot to ar pašvaldību. Formāli var teikt, ka darba apstākļi LR uzlabojās. Faktiski situācija izveidojās diametrāli pretēja, jo, pirmkārt, ne visās darba vietās pastāvēja arodorganizācija, otrkārt, 1996. gada 14. marta likums “atņēma” pašvaldībām tiesības piedalīties darba laika noteikšanā un virsstundu darbam tika atcelti jebkuri ierobežojumi, ja par tādu neuzskata nosacījumu par nepieciešamību saņemt darbinieka rakstveida piekrišanu.

Latvijas DLK 59. pants gan vēl noteica, ka virsstundu darba ilgums katram darbiniekam nedrīkst pārsniegt četras stundas divās dienās pēc kārtas un 120 stundas gadā un darba devējam ir pienākums precīzi uzskaitīt katra darbinieka nostrādātās virsstundas. Tomēr bieži paši darbinieki bija ieinteresēti strādāt vairāk un ilgāk, lai vienkārši izdzīvotu, jo valsts noteiktā minimālā alga līdz šim nav spējusi nodrošināt reālu iztikas minimumu. Šādā gadījumā, pat pastāvot zināmai valsts kontrolei, cīņa pret virsstundu darbu ir salīdzināma ar cīņu pret vējdzirnāvam.

Beznosacījuma virsstundu darba ieviešanu Latvijā legalizēja 1993. gada 6. aprīļa likums, svītrojot 58. pantu, kas noteica apstākļus, kad bija pieļaujams virsstundu darbs. Darba ierobežojumu atcelšanu nevar vērtēt pozitīvi, un tāpēc ne vienmēr var atsaukties uz latviešu tautas teicienu: katrs pats ir savas laimes kalējs! Šajā ziņā autors uzskata, ka LPSR DLK ietvertais virsstundu darba ierobežojuma regulējums ievērojami labāk aizsargāja strādājošo intereses.

LPSR DLK 57. panta 1. daļa stingri noteica, ka virsstundu darbu parasti nepieļauj. Turpinājumā tika paskaidrots, ka virsstundu darbu var noteikt tikai izņēmuma gadījumos, pie tam tikai saskaņā ar spēkā esošo likumdošanu un arod biedrības piekrišanu. No šodienas redzesloka zūd it kā prasība pēc darbinieka piekrišanas. Tomēr 58. pants stingri noteica, kādos gadījumos ir atļauts noteikt virsstundu darbu: 1) ja veic darbus, kas nepieciešami valsts aizsardzībai; 2) lai novērstu vai likvidētu dabas katastrofas, avāriju ražošanā vai lai nekavējoties likvidētu to sekas; 3) ja veic sabiedriski nepieciešamus darbus ūdens apgādē, gāzes apgādē, apgaismošanā, kanalizācijā, apkurē, sanitārajā tīrīšanā, transportā un sakaros – lai novērstu nejaušus vai neparedzētus apstākļus, kas traucē to normālu funkcionēšanu; 4) ja nepieciešams pabeigt iesāktu

darbu, ko sakarā ar neparedzētu vai nejaušu aizkavēšanos ražošanas tehnisko apstākļu dēļ nav bijis iespējams pabeigt normālā skaita darba stundās, ja turklāt iesāktā darba pārtraukšana var būt par cēloni valsts vai sabiedriskās mantas bojājumiem vai bojāejai; 5) pagaidu darbos, lai remontētu vai atjaunotu mehānismus vai ierīces, ja to bojājumu dēļ jāpārtrauc darbs daudziem strādniekiem un kalpotājiem; 6) ja nav ieradies nomainītājs, lai turpinātu darbu, kas nav pārtraucams; turklāt administrācijai nekavējoties jārūpējas par nomaināmā aizstāšanu ar citu darbinieku; 7) neatliekamu iekraušanas un izkraušanas darbu, kā arī ar tiem saistītu transporta darbu veikšanai, lai novērstu vai likvidētu transporta līdzekļu dīkstāvi un kravas uzkrāšanos nosūtīšanas un galapunktos. Kā redzam, tad virsstundu darbs tika visumā stingri ierobežots.

Virsstundu darbā nedrīkstēja nodarbināt neatkarīgi no apstākļiem: 1) strādniekus un kalpotājus, kas jaunāki par astoņpadsmit gadiem; 2) grūtnieces, kā arī sievietes, kam ir bērni līdz divu gadu vecumam; 3) strādniekus un kalpotājus, kas, nepārtraucot darbu ražošanā, mācās vispārīgā izglītībā skolās un profesionāli tehniskajās mācību iestādēs, – mācību dienās; 4) citu kategoriju darbiniekus saskaņā ar likumdošanu. Turklāt sievietes, kurām bija bērni no divu līdz astoņu gadu vecumam, un invalīdus virsstundu darbā varēja iesaistīt tikai ar viņu piekrišanu, bet invalīdus tikai tad, ja tādi darbi nav pretrunā ar medicīniskajām rekomendācijām.

Ārvalstu pieredze virsstundu darba regulēšanas jautājumā ir dažāda. Tomēr var runāt par zināmām tendencēm. Viena – atteikšanās no fiksētā darba laika un pāreja uz t.s. summēto darba laiku, otra – virsstundu darbs tiek pieļauts ar darba inspekcijas vai arodorganizācijas piekrišanu (Itālija, Francija un Japāna) vai arī virsstunda darba attiecības tiek atrunātas darba koplīgumā (Francija, Vācija, Itālija, Dānija, Beļģija u.c.).³⁷ No tā var secināt, ka virsstundu darba noteikšanā uzsvars tiek likts uz kolektīvu, nevis individuālu darbinieka piekrišanu.

5. Atvieglojumi darbiniekiem, kas darbu savieno ar mācībām

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas lielā mērā mainījās Latvijas DLK sadaļa, kas regulēja darba tiesiskās attiecības darbiniekiem, kuri darbu savienoja ar mācībām. Šīs nodaļas pantu lielākā daļa tika vai nu izslēgti (no 16 pantiem 12 tika izslēgti), vai arī izteikti citā redakcijā.

Vislielākie zaudētāji pēc 1992. gada 17. marta likuma bija darbinieki, kuru apmācība (vakara un neklātienas augstskolu tipa mācība iestādēs, kā arī vidējās speciālās mācību iestādēs³⁸) nebija tieši saistīta ar ražošanu savā darba vietā. Līdz minimumam tika samazināta viņu iespēja saņemt apmaksātu mācību atvaļinājumu, jo darba devējs ieguva tiesību ne tikai izlemt – piešķirt vai nepiešķirt mācību atvaļinājumu ar vai bez darba algas saglabāšanas, bet arī izlemt – vai vispār piešķirt atvaļinājumu neatkarīgi no algas saglabāšanas. Tikai valsts eksāmenu kārtošana vai diplomprojekta (diplomdarba) sagatavošanai un aizstāvēšanai bija jāpiešķir mācību atvaļinājums, kas nedrīkstēja būt mazāks par 20 kalendārajām dienām. Tomēr arī šajā gadījumā likumdevējs bija paredzējis garantēt tikai valsts noteikto minimālo darba samaksu (201. p.). Citiem vārdiem – no šī brīža izglītībā bija kļuvusi par katra indivīda personisko lietu. Kā atkāpe no vispārīgās tendences samazināt darbinieka tiesības jāvērtē noteikums, ka specialitātēs, kurās nebija klātienas apmācības, sekmīgiem neklātienes nodaļas studentiem bija jāpiešķir apmaksāts mācību atvaļinājums (201. p. 1. d. pēdējais teikums). LPSR DLK paredzēja ievērojami lielākas privilēģijas, kas garantēja tiesību uz apmaksātu mācību atvaļinājumu ikgadējo sesiju

laikā, valsts eksāmenu kārtošanai un kā minimums divus mēnešu apmaksātu mācību atvaļinājumu diplomprojekta (diplomdarba) aizstāvēšanai.

LPSR DLK 202. pants noteica, ka studentiem, kas sekmīgi mācās vakara augstākās mācību iestādēs, laboratorijas darbu veikšanas laikā un ieskaišu un eksāmenu kārtošana laikā ik gadu piešķir atvaļinājumu: pirmajā un otrajā kursā – 20 kalendārās dienas, trešajā un nākamajosursos – 30 kalendārās dienas. Audzēkņiem, kas sekmīgi mācās vakara vidējās speciālajās mācību iestādēs, laboratorijas darbu veikšanas laikā un ieskaišu un eksāmenu kārtošana laikā ik gadu piešķir atvaļinājumu pirmajā un otrajā kursā – 10 kalendārās dienas, trešajā un nākamajosursos – 20 kalendārās dienas.

Studentiem un audzēkņiem, kas sekmīgi mācās neklātienē augstākajās vai vidējās speciālajās mācību iestādēs, laboratorijas darbu veikšanas laikā un ieskaišu un eksāmenu kārtošana laikā ik gadu piešķir atvaļinājumu pirmajā un otrajā kursā – 30 kalendārās dienas, trešajā un nākamajosursos – 40 kalendārās dienas.

Laboratorijas darbu veikšana, kā arī kursa ieskaišu un eksāmenu kārtošana laikā atvaļinājuma ilgumu, ievērojot specialitāti, var izņēmuma veidā grozīt noteiktajā kārtībā šo atvaļinājumu kopējā ilguma ietvaros visā mācību laikā.

Vakara un neklātienē augstāko un vidējo speciālo mācību iestāžu studentiem un audzēkņiem valsts eksāmenu kārtošana laikā piešķir 30 kalendārās dienas ilgu atvaļinājumu.

Vakara un neklātienē augstāko mācību iestāžu studentiem diplomprojektu (diplomdarba) sagatavošanai un aizstāvēšanai laikā piešķir četrus mēnešus ilgu atvaļinājumu un neklātienē vidējo speciālo mācību iestāžu audzēkņiem – 2 mēnešus ilgu atvaļinājumu.

Par atvaļinājuma laiku, kas piešķirts sakarā ar mācībām vakara vai neklātienē augstākajā vai vidējās speciālās mācību iestādēs, strādniekiem un kalpotājiem saglabājas darba alga, bet ne vairāk par noteikto minimumu.

Latvijas DLK tika svītroti arī noteikumi par darba laika saīsināšanu darbiniekiem, kas mācās vakara un neklātienē augstākajās un vidējās speciālajās mācību iestādēs, tiesība uz atvaļinājumu sakarā ar mācīšanos augstāko mācību iestāžu sagatavošanas nodaļās un tiesība uz atvaļinājumu sakarā ar iestājpārbaudījuma kārtošana augstākajās un vidējās speciālajās mācību iestādēs (līdzīgas tiesības baudīja arī personas, kas mācījās vispārīgā izglītībā skolās vai profesionāli tehniskajās mācību iestādēs).

Kā redzam, izglītības jomā pēc neatkarības atjaunošanas cilvēki, kas darbu savienoja ar mācībām, nonāca daudz neizdevīgākajā situācijā, nekā tas bija padomju laikā. Lai stimulētu privāto biznesu, ļoti iespējams, bija nepieciešams ierobežot darbinieku tiesības izglītības jomā. Tomēr attiecībā uz valsts un pašvaldību darbā nodarbinātiem šādas privilēģijas noteikti bija jāsaglabā. Vēl vairāk, ņemot vērā to, ka pašreiz valsts izmaksāto studentu stipendiju apjoms ir vairāk formāls nekā reāls, LPSR DLK iekļautās tiesības būtu bijis vēlams attiecināt arī dienas nodaļas studentiem.³⁹ Tas tomēr nav noticis. Līdz ar to var secināt: visu valdību deklarētais, ka viena no valsts politikas prioritātēm ir izglītība, nav izpildīts. Vēl vairāk, tieši izglītības jomā, raugoties no darba tiesību redzesloka, ir noticis ievērojams “uzbrukums” darba cilvēka izglītības iespējām.

Kopsavilkums

Papildinājumi un grozījumi LPSR DLK pēc LR neatkarības atjaunošanas *de facto* nav vērtējami viennozīmīgi. No vienas puses, tie stimulēja pāreju uz jaunām darba tiesiskām attiecībām atbilstoši tirgus ekonomikas prasībām, no otras puses, sašaurināja darbinieku tiesību saturu.

Valsts izvirzītā prasība deviņdesmito gadu sākumā pēc darba līgumu noformēšanas rakstveidā neapšaubāmi stimulēja darbinieku tiesisko aizsardzību. Tāpat pozitīvi ir vērtējami 1992. gada 17. martā izdarītie grozījumi un papildinājumi LPSR DLK, kas atbrīvoja DLK no padomju laika terminoloģijas, sarāva saikni ar bijušās PSRS u.c. savienoto republiku tiesību normām un par vienīgo darba tiesību avotu atzina LR likumdošanas aktus un starpvalstu līgumus.

1992. gada 17. marta grozījumi un papildinājumi LPSR DLK bija tik ievērojami, ka šis datums ir uzskatāms par neatkarīgās Latvijas darba likuma tapšanas dienu. Šajā dienā LPSR DLK tika pārdēvēts arī par Latvijas DLK.

No otras puses, 1992. gada 17. martā tika legalizēta tāda sociāla parādība kā bezdarbs, jo Latvijas DLK 2. pants jaunajā redakcijā vairs neparedzēja tiesību uz darbu. Visiem garantēta darba vieta un līdz ar to tiesības uz zināmu iztikas minimumu kļuva par pagātņi – tāpat kā bijusī padomju impērija.

Sākot no 1991. gada, bet it īpaši – no 1992. gada 17. marta, arvien skaidrāk iezīmējās tendence palielināt darba devēja tiesības un, tieši pretēji, samazināt darbinieka tiesības.

Darba devējs pēc sava ieskata ieguva tiesību izlemt par pārbaudes laika noteikšanu pretendentiem uz darba vietu, darbinieku darba laiku, kā arī iesaistīt viņus virsstundu darbā. Virsstundu darbs gan tika “ierobežots” ar nosacījumu par nepieciešamību saņemt no darbinieka rakstisku piekrišanu. Bezdarba apstākļos diez vai tas varēja būt iedarbīgs līdzeklis.

Tika sašaurinātas arī arodbiedrības tiesības, kas netieši, tomēr ievērojami, mazināja darbinieka tiesisko aizsardzību. Domājams, tāpēc darba devējs ieguva dominējošo stāvokli darba attiecību noteikšanā.

XX gadsimta deviņdesmitajos gados ievērojami pasliktinājās to darbinieku stāvoklis, kuri darbu savienoja ar mācībām. Lai arī situācija valstī diktēja nepieciešamību samazināt stipendiju apjomu, ne ar ko nebija pamatota citu tiesību svītrosana no Latvijas DLK. Vēl vairāk, ievērojot ekonomisko apstākļu pasliktināšanos, loģiski būtu bijis uz dienas nodaļas studentiem, vismaz uz tiem, kas bija nodarbināti valsts un pašvaldību sektorā, attiecināt tās pašas privilēģijas, kuras baudīja pirms tam vakara un neklātienes nodaļas studenti.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA UN AVOTI

1. David R., Grasmann G. u.a. *Einführung in die großen Rechtssysteme der Gegenwart*. – München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1988.
2. Dubure V. *Kolektīvais līgums Latvijas PSR*. – Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 1975.
3. Latvijas tiesību vēsture (1914–2000) / Prof., Dr. iur. Dītriha Andreja Lēbera redakcijā. – Rīga: Fonds Latvijas Vēsture, 2000.

4. Lazdiņš J. *Baltijas zemnieku privāttiesības (XIX gs.)*. – Rīga: Biznesa augstskola Turība SIA, 2000.
5. *Padomju darba tiesības /O. Zonnes redakcijā*. – Rīga: Zvaigzne, 1983.
6. Zonne O. *Strādnieku un kalpotāju darba strīdi un to izskatīšanas kārtība*. – Rīga: Liesma, 1966.
7. *Киселев И. Я. Зарубежное трудовое право / учебник для вузов. – Москва: Норма, 2000. – С. 112–115.*
8. *Civillikums. Trešais iespiedums*. – Rīga: Kodifikācijas nodaļas 1937. gada izdevums, 1938.
9. Hronoloģiskais likumkrājums. *Latvijas PSR likumi, Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija dekrēti un Latvijas PSR valdības lēmumu hronoloģiskais krājums (1940–1959)*. – Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1960.
10. *Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Darba likuma kodekss*. – Rīga: Avots, 1989.
11. Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Ministru Padomes Ziņotājs (turpmāk – Ziņotājs B). – 1990. – Nr. 20 (356).
12. Ziņotājs B. – 1990. – Nr. 21 / 22 (176, 177).
13. Ziņotājs B. – 1990. – Nr. 42 (652).
14. Ziņotājs B. – 1990. – Nr. 49 (778, 779).
15. Ziņotājs B. – 1991. – Nr. 3 / 4 (12).
16. Ziņotājs B. – 1991. – Nr. 7 / 8 (54).
17. Ziņotājs B. – 1991. – Nr. 21 / 22 (176, 177).
18. Ziņotājs B. – 1991. – Nr. 33 / 34 (298).
19. Ziņotājs B. – 1992. – Nr. 15 / 16 (191, 192).
20. Ziņotājs B. – 1992. – Nr. 17 (247).
21. Ziņotājs B. – 1993. – Nr. 16 / 17 (296).
22. Ziņotājs A. – 1993. – Nr. 20 / 21 (370–372).
23. Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs (turpmāk – Ziņotājs A). – 1993. – Nr. 24 / 25 (469).
24. Ziņotājs A. – 1994. – Nr. 10 (210).
25. Ziņotājs A. – 1995. – Nr. 8 (198).
26. Ziņotājs A. – 1995. – Nr. 22 (665).
27. Ziņotājs A. – 1996. – Nr. 9 (203).
28. Ziņotājs A. – 1999. – Nr. 12 (424).
29. Ziņotājs A. – 2001. – Nr. 15 (556).
30. Par darba koplīgumiem: LR likums. – *Valdības Vēstnesis*. – 1940. – 24. apr. – Nr. 92.
31. Par iedzīvotāju ienākuma nodokli: LR likums. – *Latvijas Vēstnesis*. – 2000. – 14. dec. – Nr. 452 / 453.
32. Kārtība, kādā izsniedzama algas nodokļa grāmatiņa. MK noteikumi Nr. 222. – *Latvijas Vēstnesis*. – 2001. – 8. jūn. – Nr. 89.
33. Noteikumi par iedzīvotāju ienākuma nodokļa administrēšanas funkcijām. MK noteikumi Nr. 223. – *Latvijas Vēstnesis*. – 2001. – 8. jūn. – Nr. 89.
34. *Padomju Sociālistisko Republiku Savienības konstitūcija /pamatlikums/*. – Rīga: Liesma, 1978.
35. *Конституция (основной закон) Латвийской Советской Социалистической Республики*. – Рига: Лиесма, 1978.
36. *Полный свод законов Российской империи. Книга 2. Том IX–XVI. – С.–Петербург: издание юридического книжного магазина, 1911.*

Summary

The publication analyzes the problems of the transformation of the Labor Code (LC) of the Latvian Soviet Socialist Republic (LSSR), from March 17, 1992, the LC of the Republic of Latvia, after the *de facto* renewal of Latvian independence. The aim of the study is to evaluate the main trends of development of the LC from the fall of the Communist occupation regime until June 1, 2002, when the new Latvian Labor Law (LL) came into force.

The author concludes that amendments and changes to the LC were of an uneven character, on the one hand, they stimulated a transit to labor relations in accordance with the requirements of a market economy. On the other hand, they narrow the rights of the employee.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

-
- ¹ Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs (turpmāk – Ziņotājs A). – 2001. – Nr. 15 (556).
 - ² *Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Darba likuma kodekss*. – Rīga: Avots, 1989; Latvijas tiesību vēsture (1914–2000) / Prof. Dr. iur. Dītriha Andreja Lēbera redakcijā. – Rīga: Fonds Latvijas Vēsture, 2000. – 392. lpp.
 - ³ Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Ministru Padomes Ziņotājs (turpmāk – Ziņotājs B). 1993., Nr. 20 / 21 (370–372).
 - ⁴ Ziņotājs A. – 1999. – Nr. 12 (424).
 - ⁵ Ziņotājs A. – 1995. – Nr. 8 (198).
 - ⁶ Ziņotājs B. – 1992. – Nr. 17 (247).
 - ⁷ Ziņotājs B. – 1991. – Nr. 33 / 34 (298).
 - ⁸ Ziņotājs B. – 1990. – Nr. 20 (356).
 - ⁹ Ziņotājs B. – 1990. – Nr. 42 (652).
 - ¹⁰ Ziņotājs B. – 1990. – Nr. 49 (778, 779).
 - ¹¹ Ziņotājs B. – 1991. – Nr. 7 / 8 (54).
 - ¹² Ziņotājs B. – 1991. – Nr. 3 / 4 (12).
 - ¹³ Ziņotājs B. – 1991. – Nr. 21 / 22 (176, 177).
 - ¹⁴ LPSR DLK 8. pants; Padomju darba tiesības /O. Zonnes redakcijā. – Rīga: Zvaigzne, 1983. – 43.–55. lpp; David R., Grasmann G. u.a. *Einführung in die großen Rechtssysteme der Gegenwart*. – München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1988. – S. 348–352.
 - ¹⁵ Zonne O. *Strādnieku un kalpotāju darba strīdi un to izskatīšanas kārtība*. – Rīga: Liesma, 1966. – 130. lpp.
 - ¹⁶ *Valdības Vēstnesis*. – 1940. – 24. apr. – Nr. 92; Dubure V. *Kolektīvais līgums Latvijas PSR*. – Rīga: Latvijas Valsts universitāte, 1975. – 5. lpp.
 - ¹⁷ Ziņotājs B. – 1992. – Nr. 15 / 16 (191, 192).
 - ¹⁸ LPSR DLK preambula bija veltīta padomju ideoloģijas pamatnostādņem par “Lielās Oktobra revolūcijas” (pašreiz zinātniskā aprītē biežāk lieto jēdzienu “Oktobra apvērsums” – *autora piebilde*) nozīmi darba cilvēces vēsturē, komunistiskas sabiedrības uzcelšanas nepieciešamību, par Padomju Savienības zinātnes un tehnikas progresu utt.

- ¹⁹ Ziņotājs A. – 1994. – Nr. 10 (210).
- ²⁰ Ziņotājs A. – 1995. – Nr. 22 (665).
- ²¹ *Civillikums. Trešais iespiedums.* – Rīga: Kodifikācijas nodaļas 1937. gada izdevums, 1938.
- ²² Ziņotājs A. – 1996. – Nr. 9 (203).
- ²³ *Padomju Sociālistisko Republiku Savienības konstitūcija /pamatlikums/.* – Rīga: Liesma, 1978.
- ²⁴ *Конституция (основной закон) Латвийской Советской Социалистической Республики.* – Рига: Лиесма, 1978.
- ²⁵ *Hronoloģiskais likumkrājums.* Latvijas PSR likumi, Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija dekrētu un Latvijas PSR valdības lēmumu hronoloģiskais krājums (1940–1959). – Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1960. – 11. lpp.
- ²⁶ Ziņotājs. – 1993. – Nr. 16 / 17 (296).
- ²⁷ Darba likuma 40. panta I daļa nosaka, ka “darba līgums slēdzams rakstveidā”.
- ²⁸ *Полный свод законов Российской империи.* – Книга 2. Том IX–XVI. – С.–Петербург: издание юридического книжного магазина, 1911.
- ²⁹ Latvijas Vēstnesis. – 2000. – 14. dec. – Nr. 452 / 453.
- ³⁰ Latvijas Vēstnesis. – 2001. – 8. jūn. – Nr. 89.
- ³¹ Turpat.
- ³² Ziņotājs A. – 1993. – Nr. 24 / 25 (469).
- ³³ Lazdiņš J. *Baltijas zemnieku privāttiesības (XIX gs.).* – Rīga: Biznesa augstskola Turība SIA, 2000. – 133. lpp.
- ³⁴ Turpat. – 132.–144. lpp.
- ³⁵ Turpat. – 133. lpp.
- ³⁶ Ziņotājs B. – 1990. – Nr. 21 / 22 (176, 177).
- ³⁷ *Киселев И. Я. Зарубежное трудовое право / учебник для вузов.* – Москва: Норма, 2000. – С. 112–115.
- ³⁸ LPSR DLK nerunā par dienas nodaļas studijām (mūsdienu izpratnē – pilna laika klātienes studijām), jo dienas nodaļas studentiem pienākums bija studēt, nevis strādāt studiju laikā. Tāpēc valsts maksāja stipendiju, kas nodrošināja zināmu iztikas minimumu.
- ³⁹ Dienas nodaļas students, pēc padomju terminoloģijas, atbilst pilna laika klātienes studenta apzīmējumiem šodienas izpratnē.

Personiskie pierādīšanas līdzekļi civilprocesā

Aivars Līcis

LU Juridiskās fakultātes
Civiltiesisko zinātņu katedras asoc. profesors

Aplūkojot Civilprocesa likuma normas, kas reglamentē izplatītāko pierādīšanas līdzekļu: pušu un trešo personu paskaidrojumu un liecinieku liecību izmantošanas noteikumus civilprocesā, jāsecina, ka nav pietiekamas konsekvences gan šo pierādīšanas izpratnē, gan, it sevišķi, to praktiskajā piemērošanā. Tā, piemēram, Civilprocesa likuma pantā, kas nosaka pierādījumu pieļaujamību, faktiski noteikta pierādīšanas līdzekļu pieļaujamība. Visai abstrakta ir CPL 95.panta otrās daļas redakcija, kas nosaka: faktus, kurus var pierādīt tikai ar noteiktiem pierādīšanas līdzekļiem, nevar pierādīt ne ar kādiem citiem pierādīšanas līdzekļiem. Nav atzīstams par pamatotu, ka pušu un trešo personu paskaidrojumi tiek nostiprināti likumā kā pierādīšanas līdzekļi. Vāji reglamentēta arī pierādījumu spēka noteikšana un liecinieka liecību ticamības nodrošināšana. Tādēļ rakstā aplūkoti šo izplatītāko pierādīšanas līdzekļu jēdziens un būtība.

Raksturvārdi: pierādījumi, pierādīšana, pierādīšanas līdzekļi, likums, tiesa.

Pierādīšanas līdzekļu jēdziens un vispārīgs raksturojums

Latvijas Civilprocesa likuma (CPL) 92.pants nosaka: Pierādījumi ir ziņas, uz kuru pamata tiesa nosaka tādu faktu esamību vai neesamību, kuriem ir nozīme lietas izspriešanā.¹

Ziņas par faktiem ir noteikta informācija² (lat. *informare* – izveidot priekšstatu par kaut ko), kas nevar pastāvēt bez informācijas avota. Ziņu objekti ir lietas, dokumenti, cilvēka atmiņa. Lai civilprocesā par pierādījumiem varētu atzīt ziņas, kuras satur objekti, vispirms jānosaka šo objektu vai avotu pieļaujamība un, otrkārt, noteikta ziņu atdalīšanas vai reproducēšanas kārtība. Likumā noteiktos pierādījumu avotus dēvē par pierādīšanas līdzekļiem.³ Lai nošķirtu jēdzienus “pierādījumu avoti” un “pierādīšanas līdzekļi”, daži autori iesaka ar pierādījumu avotiem saprast nevis iegūstamo ziņu reālos avotus, bet gan to procesuālo nostiprinājumu.⁴

Likums nenosaka ne pierādījumu skaitu, ne veidus, bet reglamentē pierādīšanas līdzekļu **pieļaujamību**. Tiesa pieļauj tikai likumā noteiktos pierādīšanas līdzekļus. Faktus, kurus saskaņā ar likumu var pierādīt tikai ar noteiktiem pierādīšanas līdzekļiem, nevar pierādīt ne ar kādiem citiem pierādīšanas līdzekļiem (CPL 95.pants). Kaut gan pants saucas “pierādījumu pieļaujamība”, faktiski tas nosaka pierādīšanas līdzekļu pieļaujamību. Tiesu praksē reizēm pierādījumus un pierādīšanas līdzekļus lieto kā identiskus jēdzienus, taču neattaisnojama ir šāda nekonsekvence likuma normās. Pierādīšanas līdzekļi un pierādījumi savstarpēji attiecas kā forma un saturs, tiem ir atšķirīga nozīme un pieļaujamības noteikumi. CPL 105.panta otrajā daļā noteikts: Nevar

būt par pierādījumu liecinieku liecības, kas pamatotas uz ziņām, kuru avots nav zināms, vai uz citu personu sniegtajām ziņām, ja šīs personas nav nopratinātas. Protams, liecinieku liecības ir likumā noteiktais **pierādīšanas līdzeklis**, taču likums šajā gadījumā nosaka konkrētu **pierādījumu** nepieļaujamību.

Jāuzsver, ka pierādījumu un pierādīšanas līdzekļu pieļaujamību nosaka likums un tiesa.

Savu prasījumu un iebildumu pamatošanai puses var izmantot visus likumā paredzētos pierādīšanas līdzekļus, ja nav paredzēti īpaši ierobežojumi. Šie ierobežojumi izriet no likumdošanas aktiem, kas paredz:

- 1) tiesisko attiecību dibināšanas, grozīšanas vai izbeigšanas noteiktu kārtību vai juridiski nozīmīgu darbību "īpašu" fiksācijas veidu;
- 2) darījuma rakstveida formas ievērošanu;
- 3) pierādīšanas līdzekļu pieļaujamības procesuālo kārtību.

Tā, piemēram, Darba likums (DL) nosaka, ka atstādināšana no darba ir darba devēja rakstveida rīkojums, ar kuru noteikts pagaidu aizliegums darbiniekam atrasties darba vietā un veikt darbu (DL 58.pants); atlaišana no darba var notikt, pamatojoties uz darba devēja uzteikumu (DL 101.pants), izmaksājot darba algu, darba devējs izsniedz rakstveidā sagatavotu darba samaksas aprēķinu (DL 71.pants).

Civillikuma 1482. – 1494.pantā noteikta tiesisku darījumu rakstiska forma. Arī Darba likuma 17.panta trešajā daļā noteikts, ka darba koplīgums slēdzams rakstveidā, 40.panta pirmajā daļā noteikts, ka darba līgums jāslēdz rakstveidā.

CPL 268.pants nosaka, ka tiesas spriedumu par personas atzīšanu par rīcībnespējīgu tiesa izdara, pamatojoties uz tiesu ekspertīzes atzinumu.

Dažos gadījumos likums nosaka konkrētu pierādīšanas līdzekļu pieļaujamību, piemēram, tiesa var personu atzīt par rīcībnespējīgu, pamatojoties uz ekspertīzes atzinumu un nevis uz liecinieku liecībām, citos gadījumos jautājums par to, kādi pierādīšanas līdzekļi pieļaujami konkrētu faktu pierādīšanai, ir visai sarežģīts.

Stājoties civiltiesiskās attiecībās, ieinteresētajām personām ir jāparūpējas ne tikai par to, lai šīs attiecības būtu nodibinātas atbilstoši likumā noteiktajām prasībām, bet arī par to, lai tiesību aizskārums, t.i., civiltiesiskā strīda gadījumā, būtu nodrošinātas pierādīšanas iespējas. Tādēļ saistību rakstveida forma var noderēt gan darījumu spēkā esamībai, – kad to prasa likums, – gan pierādījumu nodrošināšanai.

CPL 95.panta otrajā daļā noteikts: Faktus, kurus saskaņā ar likumu var pierādīt tikai ar noteiktiem pierādīšanas līdzekļiem, nevar pierādīt ne ar kādiem citiem pierādīšanas līdzekļiem. Civilprocesā faktu konstatēšanai visai bieži tiek izmantotas liecinieku liecības. Šeit jāuzsver, ka Latvijas 30.gadu tiesību zinātnē un praksē 1938.gada CPL 497.panta noteikumi, ka "liecinieku izsacījumus nevar atzīt par pierādījumiem tādiem notikumiem, kuriem likums prasa rakstisku apliecinājumu", tika izprasti kā vispārīgais princips, kas nosaka aizliegumu tiesiska darījuma rakstveida aktu aizstāt ar liecinieku liecībām. Tajā pašā laikā tika pausts viedoklis, ka minētā norma jātulko visšaurākā nozīmē.⁵

Latvijas PSR Civilt kodeksa 46.pants noteica, ka "likumā prasītās rakstveida formas neievērošana (44.pants) strīda gadījumā atņem pusēm tiesības atsaukties darījuma pierādīšanai uz liecinieku liecībām, tomēr neatņem tām tiesību iesniegt rakstveida pierādījumus ..". Kā redzams, attiecībā uz rakstveida formai neatbilstoša tiesiska darījuma

tiesiskajām sekām materiālajās tiesībās bija ietverta īpaša norāde par to, ka šāda darījuma esamības pierādīšana pieļaujama tikai ar rakstveida pierādījumiem, uzsverot, ka nav pieļaujamas liecinieku liecības.

Civillikuma 1483.pants nosaka gadījumus, kad likums prasa tiesisku darījumu rakstisku formu, 1488.pants satur noteikumus par sekām, kas rodas, ja likumā prasītā darījuma rakstiskā forma nav ievērota. Taču Civillikums nesatur noteikumus par pierādīšanas līdzekļu pieļaujamību vai nepieļaujamību. Tomēr tas nebūt nenozīmē, ka pierādīšanas līdzekļus lietas dalībnieki var izvēlēties pēc sava brīva ieskata, piemēram, neiesniedzot tiesā rakstveida aktu darījuma pierādīšanai gadījumos, kad likums prasa darījumu rakstisku formu, bet aizstājot to ar liecinieku liecībām. Likums uzliek par pienākumu pusēm pierādīt savu prasījumu un iebildumu pamatojumu. Tādējādi fakts, ka darījumi noslēgti, tiesiskās attiecības nodibinātas, grozītas vai izbeigtas, ievērojot likumā noteiktās prasības, var pierādīt tikai ar **atbilstošiem** pierādījumiem, ko satur **atbilstoši** pierādīšanas līdzekļi. Protams, to, ka likumā noteiktā rakstiskā forma ir bijusi ievērota, var pierādīt, tikai iesniedzot tiesai attiecīgu rakstveida dokumentu. Tāpat tikai ar attiecīgajiem pierādījumiem var pierādīt, ka ievērotas citas likumā noteiktās prasības.

Jāuzsver, ka, lai pierādītu savu prasījumu un iebilduma pamatojumu, civilprocesā rakstveida pierādījumiem ir īpaša nozīme, jo darījuma rakstiskas formas ievērošanu likums prasa arī kā nosacījumu prasības tiesībai uz darījuma pamata (Civillikuma 1483.panta ceturtnā daļa). Šeit gan jāizšķir, kad rakstiskas formas ievērošanu prasa likums un kad rakstisks akts sastādīts “tikai kā līdzeklis pierādījumu atvieglošanai” (Civillikuma 1489.pants).

Tas, ka Civillikumā nav ietverta norāde uz vienu vai otru pierādīšanas līdzekļa pieļaujamību vai nepieļaujamību, nebūt nav jāsaprot, ka noteiktu faktu pierādīšanai atļauts izmantot jebkurus pierādīšanas līdzekļus, jo, kā teikts, atsevišķus faktus var pierādīt tikai ar atbilstošiem pierādīšanas līdzekļiem. Tomēr likums **pieļauj** faktu pierādīšanai izmantot arī **citus** pierādīšanas līdzekļus. Tas ļauj secināt, ka, piemēram, Civillikuma 1488. un 1485.pantā norādītos faktus var pierādīt ne tikai ar rakstveida pierādījumiem, bet arī ar pušu un trešo personu paskaidrojumiem un liecinieku liecībām. Jautājumu par **cit** pierādīšanas līdzekļu pieļaujamību izlemj tiesa (CPL 95.pants). Tomēr, ja tiesa pieļauj lietā nozīmīgu faktu pierādīšanai izmantot arī pušu paskaidrojumus un liecinieku liecības, sevišķi rūpīgi ir jāizvērtē paskaidrojumus un liecībās sniegto ziņu **atbilstība** citiem pierādījumiem, to pietiekamība un ticamība.

Atsevišķos gadījumos likumdošanas akti nosaka jebkuru pierādījumu pieļaujamību, piemēram, ja, noslēdzot darba līgumu, nav ievērota tā rakstveida forma, darbiniekam ir tiesības prasīt darba līguma izteikšanu rakstveidā.

Šai nolūkā darbinieks var izmantot **jebkurus** [autora izcēlums] pierādījumus, kas attiecas uz darba tiesisko attiecību pastāvēšanu un šo attiecību saturu (Darba likuma 41.panta pirmā daļa).⁶

Likums nosaka, ka nekādiem pierādījumiem nav iepriekšnoteikta spēka, kas saistītu tiesu (CPL 97.panta otrā daļa). Minētais likuma noteikums gan attiecināms uz pierādījumu un arī pierādīšanas līdzekļu vispārīgo statusu vai pieļaujamību. Tā, piemēram, tiesa pēc sava ieskata nevar noteikt aizliegumu izmantot tos vai citus pierādīšanas līdzekļus, vadoties no apsvēruma, ka tiem nav pierādījuma spēka.⁷ No Latvijas Civilprocesa likuma normām jāsecina, ka arī pierādīšanas līdzekļiem nav

iepriekšnoteikta spēka, kas saistītu tiesu. Tomēr jādoma, ka pierādījumu spēka reglamentācijas vai noteikšanas iztrūkums vairāk liecina par likuma būtisku nepilnību vai atpalcību salīdzinājumā ar attīstītāko Eiropas valstu civilprocesu reglamentējošajiem likumdošanas aktiem un pat Latvijas 1938.gada Civilprocesa likumu, kas reglamentēja pierādījumu spēka noteikšanu. Piemēram, 498.pants paredzēja: “Noteiktā kārtībā taisītu vai apliecinātu rakstisku dokumentu saturu nevar apgāzt ar liecinieku izsacījumiem, izņemot viltojuma strīdus.”

Kā zināms, jau romiešu tiesībās bija izstrādāts pierādījumu iedalījums pilnajos un daļējos. Nepilnos pierādījumus varēja papildināt, piemēram, ar liecinieku liecībām. Var piekrist vai nepiekrist atsevišķiem tā laika izstrādātajiem kritērijiem, tomēr pierādījumu spēka noteikšanas noteikumi nebūt nav arhaiski; gluži otrādi – tie ietverti Eiropas valstu civilprocesu reglamentējošajos aktos. Tā, piemēram, Vācijas Civilprocesa 415.§ noteikts, ka oficiālajiem dokumentiem atzīstams pilna pierādījuma spēks. Tāpat citas minētā likuma normas visai detalizēti reglamentē pierādījumu spēka noteikšanas kārtību, kas, protams, ir saistoša tiesai. Arī no Latvijas Civilprocesa likuma normām, kas reglamentē saistību bezstrīdus piespiedu izpildīšanu, jāsecina, ka atbilstoši likuma prasībām noformētiem publiskiem dokumentiem ir pilna pierādījuma spēks.

Likumā noteiktie pierādīšanas līdzekļi ir:

- 1) pušu un trešo personu paskaidrojumi;
- 2) liecinieka liecības;
- 3) rakstveida pierādījumi;⁸
- 4) lietiskie pierādījumi;
- 5) eksperta atzinums;
- 6) valsts vai pašvaldības iestādes atzinums.

Nevar teikt, ka salīdzinājumā ar citām valstīm Latvijas likumā noteiktie pierādīšanas līdzekļu veidi ir ievērojami atšķirīgi, tomēr, piemēram, Vācijas Civilprocesa likums (*Zivilprozeßordnung*) kā pierādīšanas līdzekļus paredz tiesas apskati (§.372) un speciālista vai lietpratēja liecības (§.414).

Klasificējot pēc izcelšanās, pierādīšanas līdzekļus iedala **personiskos un lietiskos**.⁹ Pēc šā iedalījuma personiskie pierādīšanas līdzekļi ir:

- 1) pušu un trešo personu paskaidrojumi;
- 2) liecinieka liecības;
- 3) eksperta atzinums;
- 4) valsts vai pašvaldības iestādes atzinums.

Šajā publikācijā aplūkoti izplatītākie personiskie pierādīšanas līdzekļi: pušu un trešo personu paskaidrojumi un liecinieka liecības.

Pušu un trešo personu paskaidrojumi

Pušu un trešo personu paskaidrojumi ir ziņas par faktiem, uz kuriem pamatoti viņu prasījumi vai iebildumi (CPL 104.panta pirmā daļa). Šim likumā noteiktajam pierādīšanas līdzeklim raksturīgs:

- 1) paskaidrojumus dod personas, pēc kuru iniciatīvas ierosināta tiesvedība lietā, noteikts strīda priekšmets un pierādīšanas līdzekļi;
- 2) šīm personām vislabāk zināmi lietas apstākļi;
- 3) tās ir tieši **juridiski** ieinteresētas lietas iznākumā;
- 4) nav atbildīgas par atteikšanos sniegt paskaidrojumus, kā arī par doto paskaidrojumu patiesīgumu;
- 5) paskaidrojumiem nav **pilna** pierādījuma spēka.

Jāpiemin, ka 1938.gada Civilprocesa likumā tads pierādīšanas līdzeklis kā “prāvnieku liecības vai paskaidrojumi” nemaz nebija paredzēts. Likumdevējs vadījās no apsvēruma, ka tieši juridiski ieinteresētas personas sniegtās ziņas pašas par sevi nevar atzīt par pierādījumiem. Prof. V.Bukovskis to skaidro šādi: “Pašu prāvnieku liecības, pēc vispārējā noteikuma, neņem vērā; tās nebauda ticamību. Kur jautājums grozās ap prāvas vinnēšanu, kam priekš puses ir liela nozīme, tur cilvēks reti kad spēj bezpartejiski attēlot faktus, kas attiecas uz paša lietu. Kārdinājums ir par daudz liels, lai negodīgs cilvēks atturētos noslēpt vai sagrozīt zināmus faktus; bet arī godīgs cilvēks bieži vien aiz iekšējās pārliecības par savu taisnību vai aiz pašapmānīšanās gribot negribot var sagrozīt faktus... Puses iztaujājot, tiesā saņemtās atbildes un paskaidrojumi, pēc mūsu procesa likumiem, par pierādījumiem tomēr neskaitās. Tie noder tiesai tikai lietas noskaidrošanai un palīdz atrast materiālo taisnību.”¹⁰ Tātad pušu paskaidrojumi netika atzīti par pierādīšanas līdzekli, bet gan par līdzekli patiesības noskaidrošanai. Puses prasības tiesvedībā ir apstrīdēto materiāltiesisko attiecību subjekti. Tādēļ prasītājam, atbildētājam un personām, kuras aizstāv savas tiesības un intereses, vislabāk zināmi strīda faktiskie apstākļi, kuri jānoskaidro tiesai.¹¹ Puses, protams, var maldīties, dot faktiem interpretāciju pēc saviem ieskatiem, arī apzināti maldināt tiesu, tomēr nenoliedzami puses un trešās personas par apstrīdētajiem faktiem ir galvenie pierādījumu “informācijas nesēji”, “pierādījumu avoti”.¹² Tādēļ ir īpaši svarīgi, lai ziņas, kas ietvertas minēto personu paskaidrojumos, būtu patiesas. Taču to panākt nav vienkārši, jo paskaidrojumu došana būtībā ir procesuāla tiesība, nevis pienākums. Tādēļ ar likumu nevar noteikt paskaidrojumu došanas pienākumu, kā arī noteikt sankcijas par apzināti nepatiesu paskaidrojumu došanu. No otras puses, ņemot vērā, ka neviena puse nevēlas procesu zaudēt, pusēm vajadzētu izrādīt aktivitāti, kaut gan, pamatojoties uz dispozitivitātes principu, pušu procesuālo līdzekļu, paņēmienu un taktikas izvēlē ne likums, ne tiesa nevar iejaukties. Nodrošināšanās pret iespējami aplamām ziņām pušu un trešo personu dotajos paskaidrojumos likumā iespējama:

- 1) neatzīstot tām pierādījuma spēku, t.i., nosakot, ka dotie paskaidrojumi ir tikai informācija tiesai un nevis pierādīšanas līdzekļi;
- 2) nosakot paskaidrojumiem nepilna pierādījuma spēku;
- 3) pastiprinot paskaidrojumu došanas noteikumus.

Latvijas Civilprocesa likumā noteikts, ka pušu un trešo personu paskaidrojumi atzīstami par pierādījumiem, ja tos apstiprina citi tiesas sēdē pārbaudīti un novērtēti pierādījumi (CPL 104.panta pirmā daļa), t.i., tiem noteikts nepilna pierādījuma spēks. Tas nozīmē, ka tiesa nevar izdarīt secinājumus par lietas apstākļiem, kā arī nevar taisīt spriedumu, pamatojoties **tikai** uz pušu un trešo personu paskaidrojumiem, ja tos neapstiprina **citi** pierādījumi, par kuru ticamību tiesai šaubas nerodas.

Runājot par paskaidrojumu došanas noteikumu pastiprināšanu, literatūrā izteikts viedoklis, ka pušu paskaidrojumu patiesīguma nodrošinājuma līdzeklis ir zvēresta došana:

“.. neuzticība pret puses taisnīgumu atkrīt .. ja viena puse ir ar mieru apstiprināt savu apgalvojumu ar zvērestu un ja abas puses ir vienojušās izšķirt strīdīgo jautājumu ar zvērestu; apstākļi, kuru apstiprināšanai uz abu pušu savstarpīgu vienošanos dots zvērests, nav apgāzami ne ar kādiem citiem pierādījumiem un saista kā abas puses, tā arī tiesu.”¹³ Jādodomā, ka tajā laikā bija cita zvērināšanas institūta nozīmības izpratne, jo mūsdienās jāšaubās, ka zvēresta došana visos gadījumos atturēs negodprātīgu pusi no apzināti nepatiesu paskaidrojumu došanas, ņemot vērā arī to, ka šādā gadījumā nekādas sankcijas likumā nav paredzētas. Tomēr atsevišķu valstu civilprocesu reglamentējošajos aktos paredzēta zvēresta došana. Tā, piemēram, Igaunijas Civilprocesa kodeksa 113.panta otrajā daļā noteikts, ka gadījumā, ja paskaidrojumiem lietā ir īpaša nozīme, pieļaujama paskaidrojumu sniegšana pēc personu, kuras dod paskaidrojumus, zvērināšanas. 114.pantā noteikts, ka puses, trešās personas un to likumiskie pārstāvji pirms paskaidrojumu sniegšanas dod zvērestu kārtībā, kāda noteikta liecinieku zvēresta došanai (101.pants).

Latvijas Civilprocesa likuma 167.panta pirmajā daļā noteikts, ka ar tiesas atļauju lietas dalībnieki **var** [autora izcēlums] uzdot cits citam jautājumus. Tiesnesis **var** [autora izcēlums] uzdot jautājumu lietas dalībniekam, **ja** [autora izcēlums] viņš izsakās neskaidri vai nenoteikti, kā arī tad, ja no paskaidrojumiem nav redzams, ka atzītu vai noliegtu apstākļus, uz kuriem pamatoti pretējās puses prasījumi vai iebildumi (CPL 167.panta otrā daļa). Jāsecina, ka jautājumu uzdošanu sakarā ar dotajiem paskaidrojumiem Latvijas likums paredz kā **alternatīvas** tiesības, bet tiesai pat noteikti ierobežojumi jautājumu uzdošanas tiesībās. Kā redzams, Latvijas civilprocesā, lai nodrošinātu paskaidrojumu ticamību, speciāla kārtība paskaidrojumu došanai nav paredzēta.

Vācijas civilprocesā (§ 273) noteikts, ka pušu noklausīšanās (*die Anhörung der Parteien*) laikā saņemtās ziņas nav pierādījumi, bet atzīstamas par informāciju, kas pievienojama lietai.¹⁴ Par pierādīšanas līdzekli Vācijas *Zivilprozeßordnung* atzīst pušu nopratināšanu. Puses nopratināšana var notikt pēc tās puses motivēta pieteikuma, uz kuru gulstas pierādīšanas pienākums un kurai nav citu pierādīšanas līdzekļu, lai pamatotu savus prasījumus vai iebildumus pilnā apjomā (§ 445. pirmā daļa). Tiesa pieteikumu noraida, ja puse tiek lūgta nopratināt par faktiem, kurus tiesa atzīst par pierādītiem (§ 445. otrā daļa). Tiesa pēc savas iniciatīvas var izlemt par vienas vai abu pušu nopratināšanu par faktiem, ja tai nav pietiekamas pārliecības par pušu sniegto paskaidrojumu patiesīgumu vai nepatiesīgumu (§ 448). Par pušu nopratināšanu tiesa pieņem motivētu lēmumu. Puse, par kuras nopratināšanu pieņemts lēmums, ir tiesīga lūgt lēmuma izpildi atlikt, ja strīdīgā fakta pierādīšanai tai nepieciešami citi pierādīšanas līdzekļi (§ 450). Vācu procesuālo tiesību zinātnes speciālisti uzskata, ka likumā noteiktā pušu nopratināšana (*die Parteivernehmung*) uzskatāma par subsidārajiem pierādījumiem, t.i., ziņas, kas iegūtas nopratināšanā, par pierādījumiem var tikt atzītas tikai gadījumā, ja citu pierādījumu vai nu nav, vai tie ir nepietiekami.¹⁵ Sniegto ziņu **patiesīgumu** [autora izcēlums] tiesa nosaka pēc savas iekšējās pārliecības, ņemot vērā visu tiesas sēžu saturu un savāktos pierādījumus (§. 286. *Freie Beweiswürdigung*).

Salīdzinot Latvijas Civilprocesa likumā noteikto pierādīšanas līdzekli “Pušu un trešo personu paskaidrojumi” ar Vācijas “Pušu nopratināšanu”, jāsecina, ka teorētiski un praktiski Vācijas likumā pareizi izteikts šī pierādīšanas līdzekļa jēdziens un būtība. Paskaidrojumi, kas balstās uz personiskajiem apsvērumiem, faktiski ir tikai informācija, “tiem nevar būt pierādījumu spēka”.¹⁶ Pierādījumu spēks var būt tikai ziņām, kas saņemtas atbildēs uz tiesu interesējošiem jautājumiem, un arī tikai tad, ja ievēroti likuma

noteikumi. Var, protams, strīdēties par to, vai “jautājumu uzdošana” un “pratināšana” ir identiski jēdzieni, un vienā vai otrā veidā saņemtā informācija pēc sava procesuālā statusa ir atšķirīga,¹⁷ tomēr arī Latvijas Civilprocesa likums jautājumu uzdošanu nosaka tikai kā **alternatīvas** tiesības pusēm un tiesai, turklāt lietas dalībnieki cits citam jautājumus var uzdot **tikai** ar tiesas atļauju, bet tiesa jautājumus var uzdot **tikai** likumā noteiktajos gadījumos.

Ziņas, kas ietvertas pušu un trešo personu paskaidrojumos, ir dažāda rakstura un arī atšķirīgas pēc to juridiskās nozīmes. Paskaidrojumi var paust ziņas par faktiem, argumentus un apsvērumus par strīdīgo tiesisko attiecību juridisko kvalifikāciju, lietas apstākļiem, savas rīcības motivāciju u.tml. Likums nosaka, ka pierādījuma spēks ir **tikai** ziņām par faktiem, uz kuriem pamatoti pušu prasījumi vai iebildumi, ja dotos paskaidrojumus apstiprina citi tiesas sēdē pārbaudīti un novērtēti pierādījumi (CPL 104.panta pirmā daļa). Pierādījuma spēku neietekmē ziņu forma, kādā tās dotas, – mutiski vai rakstiski – un arī saturs: tās var būt faktu apstipriņošanas vai noliedzošanas.

Likumā reglamentēts īpašs pušu un trešo personu paskaidrojuma veids – atzīšana. Ja viena puse atzīst faktus, ar kuriem otra puse pamato savus prasījumus vai iebildumus, tiesa var atzīt šādus faktus par pierādītiem, ja tai nav šaubu, ka atzīšana nav notikusi viltus, vardarbības, draudu vai maldīšanās ietekmē vai arī, lai slēptu patiesību (CPL 104.panta otrā daļa). Arī 1938.gada Civilprocesa likuma 568.pantā bija noteikts: Kad viena no pusēm atzīst tāda apstākļa patiesību, kurš noder par viņas pretinieka tiesību apstiprinājumu, tad šis apstāklis uzskatāms par tādu, kas tālākus pierādījumus neprasa. Prof. V.Bukovskis pamatoti secinājis: “Likumdevējs, piešķirot puses atzīšanai pierādījuma spēku, bijis tajās domās, ka nav pamata neticēt pusei tajos gadījumos, kad puse runā sev par ļaunu un otrai pusei par labu.”¹⁸

Parasti atzīšana netiek apstrīdēta, kaut gan likums to neaizliedz. Atzīšana ir visai nozīmīgs, bet arī sarežģīts procesuāls institūts, – to var raksturot pēc formas satura, došanas vietas u.c. pazīmēm.¹⁹

Likumā reglamentēta atzīšanas došana tiesā (tiesai), kuras galvenie noteikumi ir:

- 1) atzīšanu var izdarīt tikai puse vai tās pilnvarotais pārstāvis, bet ne cits lietas dalībnieks;
- 2) atzīšanas priekšmets var būt ne tikai fakti, uz kuriem pamatoti pušu prasījumi vai iebildumi, bet arī apstrīdētā tiesiskā attiecība, lietā nozīmīgi apstākļi;
- 3) atzīšanai neatkarīgi no formas (mutiski vai rakstveidā) jābūt izteiktai nepārprotami pozitīvi (*expressis verbis*);

Kā jau iepriekš teikts, atzīšana nav pierādījums, bet pretējās puses atbrīvošana no pierādīšanas pienākuma. CPL 104.panta otrās daļas redakcija: Ja viena puse atzīst faktus.. tiesa var atzīt šādus faktus par **pierādītiem** [autora izcēlums], nekādā ziņā nav jāsaprot, ka atzīšanai likums nosaka pierādījuma spēku. Ar atzīšanu nevar pierādīt faktu vai apstākļu esamību vai neesamību. Pamatojoties uz atzīšanu, tiesa **pieņem** vai **atzīst** (kā teikts likumā) apstrīdētos faktus par **nodibinātiem**²⁰, tādēļ atkrīt to turpmākas pierādīšanas pienākums pusei, uz kuru tas gulstas. Var teikt, ka šāds pieņēmums ir sava veida prezumpcija. Likuma redakcija: “.. tiesa var atzīt šādus faktus par pierādītiem ..” ir jāsaprot tādējādi, ka turpmāka pierādīšana nav nepieciešama, nevis tādējādi, ka fakti pierādīti ar atzīšanu.

Atzīšana, kas dota tiesā, nav atsaucama, ja vien tā nav dota aiz maldīšanās, viltus, vardarbības vai draudu ietekmē.

Liecinieka liecības

Liecinieku liecības ir tiesā par liecinieku izsauktās personas likumā noteiktā kārtībā dotās ziņas par faktiem, kas attiecas uz lietu. Liecinieka liecības kā pierādīšanas līdzeklis visai bieži tiek izmantots prasības tiesvedībā. Vēsturiski sākumā liecinieki liecināja par puses labo slavu, liecinieku liecībām bija noteikts nepilna pierādījuma spēks, lieciniekiem varēja pieteikt noraidījumu. Tagad šī pierādīšanas līdzekļa procesuālā reglamentācija ir ievērojami pilnveidota. Tomēr arī šobrīd atsevišķu valstu procesuālajos aktos liecinieka statusa un atbildības noteikšanā, liecības došanas kārtības reglamentācijā vērojamas atšķirības, kas liecina par neskaidrībām šī pierādīšanas līdzekļa izmantošanā. Teorētiski un praktiski aktuāli ir jautājumi par liecinieka liecību pieļaujamību, to pierādījuma spēka noteikšanu, kā arī liecību nozīmības un ticamības noteikšanu. Ne velti 19.gadsimta procesuālajos aktos tika iekļauti tādi jēdzieni kā tikai ticamu liecinieku pieļaujamība, noraidījuma pieteikšana šaubīgiem lieciniekiem.

Pēdējā laikā tiesu praksē vērojama dažāda attieksme pret liecinieka liecību kā procesuālā pierādīšanas līdzekļa izmantošanu. Reizēm liecību nozīmība tiek nepamatoti pārspīlēta, piemēram, spriedums tiek pamatots tikai ar viena liecinieka liecībām, kuru ticamība nav pietiekama, bet ir arī pilnīgi pretēji gadījumi, – kad liecinieka liecību izmantošana nepamatoti netiek pieļauta.

Liecinieka liecību pieļaujamību nosaka CPL 95.pants, kas paredz tikai likumā noteikto pierādīšanas līdzekļu pieļaujamību. Liecinieks ir persona, kurai zināmi fakti, kas attiecas uz lietu, un kuru tiesa izsaukusi uz tiesas sēdi (CPL 105.panta pirmā daļa). CPL 106.pantā noteikti arī citi liecinieka norobežojošie kritēriji. CPL 107.pantā norādītas personas, kurām ir tiesības atteikties liecināt. Pie tam jāņem vērā, ka:

- 1) liecinieks nav procesa subjekts, t.i., par lieciniekiem nevar būt, piemēram, puses un viņu pārstāvji, un citi lietas dalībnieki **šajā** lietā. Teiktais nav attiecināms uz lietas dalībniekiem **citā** lietā, – neatkarīgi no tās saistības ar tiesā izskatāmo lietu. Likums pieļauj, ka, piemēram, kāda no pusēm citā lietā var būt uzaicināta kā liecinieks uz tiesas sēdi izskatāmajā lietā. Šajā gadījumā jāņem vērā personas tiesības atteikties liecināt, kā to nosaka CPL 107.panta pirmās daļas 3.punkts;
- 2) liecinieks ir persona, kura juridiski nav ieinteresēta lietas iznākumā. Nejuridiska ieinteresētība, piemēram, darba attiecības, draudzība u.tml. nav uzskatāma par šķērslī personai kā lieciniekam izsaukšanai uz tiesu, kaut gan tas ir visai nozīmīgs faktors liecību patiesīguma vērtēšanā;
- 3) personu kā liecinieku uz tiesas sēdi var izsaukt tikai pēc lietas dalībnieka iniciatīvas;
- 4) ziņām, ko satur liecinieka liecības, ir pierādījuma spēks tikai tad, ja tās iegūtas stingri atbilstoši likumā noteiktajai formai – pratināšanai tiesā;
- 5) nav pieļaujama liecinieka pārstāvība.

Par liecinieku izsauktai personai jāierodas tiesā un jādod patiesa liecība par tai zināmiem lietas apstākļiem (CPL 108.panta pirmā daļa). Jāuzsver, ka nav pieļaujama tiesai adresēta rakstveida liecību nosūtīšana un nolasišana, kad liecinieks uzskata, ka

attaisnojošu iemeslu dēļ tiesā nevar ierasties. Tāpat nav pieļaujama liecinieka **paskaidrojumu** došana, kas ir personiskā viedokļa paušana. Nopratināšanas atšķirība ir tā, ka atbilde jādod uz **tiesu** interesējošajiem jautājumiem. Jautājumus ar tiesas atļauju var uzdot arī lietas dalībnieki.

Pierādījuma spēka noteikšanā nozīmīga ir liecību došanas procesuālās **formas**²¹ ievērošana, – neatkarīgi no liecības došanas vietas. Pēc vispārīgā noteikuma, liecības došanas vieta ir tiesa (CPL 108.panta pirmā daļa). Tomēr šā paša panta trešajā daļā paredzēti **izņēmumi**²² no vispārīgās kārtības – tiesa liecinieku var nopratināt viņa atrašanās vietā, ja viņš slimības, vecuma invaliditātes vai cita attaisnojoša iemesla dēļ nevar ierasties pēc tiesas izsaukuma.

Tiesu praksē var būt gadījumi, kad lietas dalībnieks lūdz kā pierādījumu izmantot liecinieka liecības, kas iegūtas citā krimināllietā vai civilīetā. Lai izlemtu šādu lūgumu, jāņem vērā, ka civilprocess pamatojas uz tiesuma principu (CPL 15.pants); tas nozīmē, ka pierādījumi tiesai jāuztver tieši, bez starpposmiem. Tomēr vispārīgajos principos var pieļaut izņēmumus, ja speciāli ierobežojumi nav paredzēti likumā. No teiktā jāsecina, ka izskatāmajā lietā izmantot liecību, kas iegūta citā procesā, var pieļaut tikai izņēmuma gadījumā, ja:

- 1) liecinieku izskatāmajā lietā nopratināt nav iespējams un tiesa atzīst, ka citā procesā iegūto liecību tiesai iespējams novērtēt pēc būtības, t.i., liecībā konstatētie fakti tiesai nerada šaubas un nav nepieciešamības liecinieku nopratināt par neskaidriem jautājumiem;
- 2) citā procesā liecība iegūta atbilstoši likumā noteiktajai kārtībai un tiesa to atzinusi par pierādījumu.

Lieciniekam liecība jādod par tam zināmiem apstākļiem (CPL 108.panta pirmā daļa). Likums nosaka ne tikai liecības priekšmetu – lieciniekam zināmos apstākļus, bet arī reglamentē ziņu iegūšanas kārtību, kas paredzēta CPL 105.panta piektajā daļā. Nevar būt par pierādījumu liecinieka liecības, kas pamatotas uz ziņām, kuru avots nav zināms, vai uz citu personu sniegtajām ziņām, ja šīs personas nav nopratinātas.

Tiesības būt par liecinieku likums ierobežo ar personas vecumu, garīgajiem un fiziskajiem trūkumiem u.c. priekšnoteikumiem (CPL 106.pants), bet noteikt liecinieka liecības priekšmeta (satura) norobežojošos kritērijus nav vienkārši. No likuma normām izriet, ka liecības priekšmets ir lieciniekam zināmie apstākļi lietā, t.i., ko viņš šajā lietā redzējis, dzirdējis vai uzzinājis. Kaut gan likumā tieši nav noteikts, zinātniskajā literatūrā uzsvērts, ka “.. uztverto faktu novērtēšana nav liecinieku uzdevums, un ar to liecinieki atšķiras no lietpratējiem.²³ Tādēļ viņu domām par apliecināto faktu juridisko nozīmi un šo faktu zinātniskiem un tehniskiem novērtējumiem nav nozīmes”²⁴

Kā jau teikts, Vācijas Civilprocesa likuma (*Zivilprozeßordnung*) 414. paragrāfā reglamentēta lietpratēja (speciālista) liecību došanas kārtība (*Sachverständige Zeugen*). Paragrāfs nosaka: ja jāpierāda fakti vai apstākļi, kuru uztverei nepieciešamas speciālas zināšanas, tiek nopratinātas personas, kurām ir šādas zināšanas, ievērojot noteikumus, kas reglamentē liecinieku liecības.

Latvijas Civilprocesa likumā šis pierādīšanas līdzeklis nav ietverts. Tomēr tiesu praksē nav mazums gadījumu, kad uz tiesu kā liecinieki tiek izsauktas personas, kurām ir speciālas zināšanas. Tādēļ rodas jautājumi: 1) vai pieļaujama šo personu kā liecinieku izsaukšana? 2) vai liecības no viņām iegūstamas, pamatojoties uz noteikumiem, kas

sirdsapziņu zvēru, ka teikšu visu patiesību par šo lietu, neko neslēpjot, nepieliekot²⁷ un nesagrozot.” Liecinieks zvērestu dod mutiski un parakstās zem zvēresta teksta.²⁸ Neapstrīdot zvēresta došanas institūta ieviešanas nepieciešamību, tomēr jādoma, ka apšaubāms ir minētās normas noteikums, ka lieciniekam zvērests jādod visos gadījumos, pirms jebkuras liecības došanas. Šādā gadījumā tiek ignorēta liecinieka personība, liecības nozīmība un zvēresta došana faktiski noteikta kā formāla procedūra.

Atšķirībā no Igaunijas Vācijas Civilprocesa likuma (*Zivilprozeßordnung*) 391. paragrāfā noteikts: tiesa var izlemt lieciniekam uzlikt par pienākumu dot zvērestu, ja atzīst, ka liecība ir nozīmīga vai arī, lai nodrošinātu liecības patiesīgumu. Tiesa var arī izlemt, vai lieciniekam uzlikt pienākumu dot zvērestu pēc liecības došanas. Šajā gadījumā lieciniekam jādod zvērests, ka viņš godprātīgi teicis patiesību un neko nav slēpis (§ 392.). Personas, kuras nopratināšanas brīdī nav sasniegušas sešpadsmit gadu vecumu vai kurām trūkstoša saprāta brieduma vai gara vājuma dēļ nav pietiekama priekšstata par zvēresta būtību un nozīmi, tiek nopratinātas bez zvēresta došanas.²⁹

Lai gan zvērināšanas kārtība nostiprināta likumā, vācu civilprocesa zinātnē izteikts viedoklis, ka liecinieku liecības (*der Zeugenbeweis*) kā pierādīšanas līdzeklis tiesai jāizvēlas sevišķi uzmanīgi.³⁰ Cilvēka uzskati, viņa domāšana, jūtas, fantāzija un citi faktori ietekmē liecību došanu. Tādēļ liecinieka liecības jāatzīst par vissliktāko pierādīšanas līdzekli.³¹

Latvijas civilprocesā liecinieku zvēresta došanas institūts nav noteikts. Tas apgrūtina tiesu liecinieka liecību **novērtēšanā**. Novērtējot liecības, “.. tiesnesim vajadzīga divkārša apdomība un tam ir sevišķs pienākums stingri kritiski izturēties pret liecinieku liecībām, it sevišķi tad, ja tās savā starpā ir pretrunīgas. Apdomīgam tiesnesim te stāv priekšā sevišķi grūts uzdevums. Atmetot liecinieku noraidīšanu, likumdevējs rēķinājās tieši ar to, ka tiesa prasīs kritiski izturēties pret tās grupas liecinieku liecībām, kurus.. varēja noraidīt kā šaubīgus.”³²

Likums nesatur un nevar saturēt speciālus noteikumus, kas ir saistoši tiesai liecinieka liecību novērtēšanā. Lai noteiktu liecības **ticamību**, jāvērtē:

- 1) liecinieka garīgās un fiziskās spējas, viņa personība. Jānosaka esošie vai iespējamie maņu orgānu vai psihes traucējumi. Nav maznozīmīga arī paša liecinieka personība, – agrākā sodāmība³³ u.tml.;
- 2) liecinieka saistība ar faktu, par kuru viņš liecina, t.i., kā viņš ieguvis informāciju par faktu – tieši vai pastarpināti, uztveres ilgums un apstākļi – redzamība, dzirdamība, arī notikuma laiks – cik sen tas noticis u. tml.;
- 3) liecinieka attiecības ar lietas dalībnieku, kurš viņu uzaicinājis kā liecinieku lietā, un citiem lietas dalībniekiem;
- 4) liecinieka iespējamā mantiskā vai citāda ieinteresētība³⁴ lietas iznākumā un citi faktori, kas var ietekmēt liecības patiesīgumu;
- 5) liecinieka vispārējais psihiskais un emocionālais stāvoklis, liecību konkrētība, liecinieka pārliecība par sniegto liecību patiesīgumu, t.i., vai liecinieka sniegtās ziņas ir pietiekami konkrētas, skaidras un noteiktas vai gluži otrādi – sniegtās ziņas ir vispārīgas, nenoteiktas, liecinieks svārstās savās liecībās u.tml.
- 6) liecinieka liecība salīdzinājumā ar citiem pierādījumiem un lietas apstākļiem kopumā, lai noteiktu pretrunas gan pašā liecībā, gan arī liecības pretrunas salīdzinājumā ar citiem pierādījumiem un lietas apstākļiem.

Ja saņemtas ziņas par liecinieka neobjektivitāti, – liecinieks var liecināt par faktiem, kuri viņam nav zināmi, bet mantisku vai citu apsvērumu dēļ liecinieks apņēmis dot “iestudētu” liecību vai par viņam zināmajiem faktiem apņēmis dot nepatiesu liecību, tiesa var atteikties personu uzaicināt kā liecinieku vai atteikties noprotināt uz tiesas sēdi uzaicinātu liecinieku. Ja šādas ziņas saņemtas pēc liecinieka noprotināšanas, jāizlemj jautājums par liecinieka atbildību saskaņā ar krimināllikumu (CPL 109.panta pirmā daļa) vai liecības vērtējumā jānorāda uz faktiem, kas liecina par to, ka dotā liecība nav bijusi patiesa. Likumā nav speciālu noteikumu par liecinieka liecības **pierādījuma spēka** noteikšanu. Jāņem vērā, ka likums uzliek pienākumu pārbaudīt **visus** pieteiktos pierādījumus (CPL 183.panta pirmā daļa). Tas nozīmē, ka, ja liecinieks ir noprotināts, liecība ir jāpārbauda, nosakot tās pierādījuma spēku. Citiem vārdiem, tiesa nevar liecību “izslēgt” no pierādījumiem, pamatojoties uz to, ka liecībai nav ticamības vai vadoties no citiem apsvērumiem – bez liecības pārbaudes: “Atzīstot liecinieku liecības par “nepārliecinošām”, tiesai tomēr jānoskaidro, kādēļ un kādā ziņā viņa nākusi pie tāda slēdziena.”³⁵ 1938.gada Civilprocesa likuma 499.pantā bija noteikts: Liecinieka izsacījumu spēku, raugoties pēc liecinieka uzticamības, viņa izsacījumu skaidrības, pilnības un ticamības, nosaka tiesa, kurai spriedumā jānorāda arī pamati, uz kuriem viņa pieņēmusi liecinieka izsacījumu par pierādījumu, vai arī kāpēc viena liecinieka izsacījumiem dota priekšroka pret otra izsacījumiem.

Pierādījuma spēka nav pretrunīgai liecībai vai liecībām, – tiesas secinājumi un tiesas spriedums nevar būt pamatoti uz šādām liecībām. Lai noteiktu pretrunas, nepieciešams:

- 1) pārbaudīt liecībā sniegto ziņu savstarpējo sakarību, t.i., noteikt, vai pati liecība nesatur pretrunas;
- 2) salīdzināt liecību ar citiem ticamiem pierādījumiem lietā;
- 3) noteikt liecības atbilstību lietas apstākļiem.

Ja ziņas, ko satur liecība vai liecības, ir pretrunīgas, nav pieļaujams atzinums, ka šī iemesla dēļ liecībai vai pretrunīgajām liecībām **kopumā** nav pierādījuma spēka. Pretrunu esamība uzliek pienākumu noteikt, kuras liecības (liecību) ziņas ir atzīstamas par patiesām, t.i., par pierādījumiem: “Tiesa nevar atraidīt vairāku liecinieku izteicienus to pretrunības dēļ, bet viņai jāizšķir, kādam izteicienam viņa dod priekšroku.”³⁶ Tiesai spriedumā jānorāda, kādēļ tās vienam pierādījumam devusi priekšroku salīdzinājumā ar citiem pierādījumiem un atzinusi vienus faktus par pierādītiem, bet citus – par nepierādītiem (CPL 97.panta trešā daļa).

Tomēr nav pietiekamas skaidrības par “priekšrokas došanas”³⁷ kritērijiem liecinieku liecībās un to norādīšanu.

Zinātniskajā literatūrā pausts viedoklis: “Tiesai, kura vienām liecībām piešķir priekšroku par otrām, nemaz nav sevišķi vēl jāapšaubā liecinieku liecības, kurām viņa netic; vismaz no tam, ka tiesa sevišķi neanalizē zināmu liecinieku liecības, nemaz neizriet, ka viņa ar tām nebūtu rēķinājusies”³⁸.

Liecību pierādījuma spēka noteikšanā jāvadās no šādiem aspektiem:

- 1) liecības vērtējamā atbilstībā lietas faktiskajiem apstākļiem;
- 2) pierādījuma spēks liecībai var būt atzīts vai neatzīts – kā liecībai kopumā, tā arī tās daļai: “Atkarībā no konkrētās liecības satura tiesa var vienai liecības daļai ticēt, ciktāl tā sedzas ar lietas apstākļiem, un otrai daļai neticēt, ja tā runā pretim lietas apstākļiem un sevišķi citu liecinieku izteicieniem”³⁹;

- 3) liecības acīmredzama atbilstība lietas apstākļiem neuzliek tiesai īpašus argumentācijas vai motivācijas pienākumus tās pierādījuma spēka noteikšanā, t.i., tiesa var aprobežoties tikai ar liecības ticamības konstatāciju, piemēram, spriedumā norādot, ka atzīst faktu par pierādītu ar liecinieka liecību, neminot apsvērumus, no kuriem tās vadījies. Ja liecības ticamība tiek apšaubīta, – līdz ar to tiesa atzīst, ka fakts, par kuru liecība dota, nav pierādīts, – vēlams norādīt apsvērumus, uz kuriem pamatojoties, tiesa nākusi pie šāda atzinuma. Argumentācija ir obligāta, ja jāvērtē pretrunīga liecība (liecības);
- 4) tiesai nav pienākums argumentēti izvērtēt katru liecību atsevišķi, – secinājumus var izdarīt arī pēc liecību kopības;
- 5) liecību var atzīt par ticamu, ja ar to atzīti fakti, kurus norādījis cits lietas dalībnieks, kā arī, ja lietas dalībnieka norādītie fakti, kurus viņš lūdzis apstiprināt ar liecinieka liecību, tiek noliegti.

Liecības ticamības noteikšanā tiesa var vadīties arī no citiem apsvērumiem.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

1. Bukovskis V. *Civilprocesa mācības grāmata*. – Rīga, 1933.
2. *Civilprocesa likums ar paskaidrojumiem* / sastād. F. Konradi un T. Zvejnieks. – Rīga: Valsts tipogrāfijas izdevums, 1939.
3. Dombrovskis R. *Pierādījumu izpratne kriminālprocesā // Administratīvā un kriminālā justīcija*. – 2000. – Nr.1.
4. Krastiņš U., Niedre A., Liholaja V. *Krimināltiesības*. – Rīga, TNA, 2001.
5. Meikališa Ā. *Kriminālprocesuālo terminu skaidrojošā vārdnīca*. – Rīga: RAKA, 1998.
6. Liede A. *Latvijas PSR kriminālprocess*. Vispārīgā daļa. Tiesu pierādījumi. – Rīga: Zvaigzne, 1980.
7. Rozenbergs J., Briģis I. *Padomju civilprocesuālās tiesības*. – Rīga: Zvaigzne, 1978.
8. *Гражданский процесс*. – Москва: Новый юрист, 1988.
9. *Давтян А.Г. Гражданское процессуальное право Германии*. – Москва: Городец-издат., 2000; Baur, F., Walter, G. *Zivilprozeßrecht*. 8.Aufl. – Neuwied, Kriftel, Berlin, 1994.
10. Munks Andrea. *Vom Parteied zur Parteivernehmung in der Geschichte des Zivilprozess*. – Köln, Berlin, München, 1992.
11. Jauernig, Othmar. *Zivilprozeßrecht*. 24. Aufl. – München, 1993.
12. Koch, Michael. *Die schriftliche Zeugenaussage gemäß § 377 Abs. 3 ZPO und die Grundsätze der Unmittelbarkeit und Parteioffentlichkeit*. – Diss. Köln, 1996.

Summary

Publication reviews the concept and nature of the proving means. There has been made a conclusion, that several significant proving means e.g. testimony of specialist without a reason are not included in the Latvian Law of Civil Proceedings.

Several provisions are devoted to the understanding and application of most widespread personal proving means e.g. the explanations of the parties and third persons and the regulation of testimony.

There has been made a conclusion that the explanations of the parties and third persons are included in the Latvian Law of Civil Proceedings without a reason. The conclusion is based on the idea that explanation is an expression of personal opinion and therefore cannot be stated as a proof, but as a message of information. The power of proof shall possess (lie information court receives from parties and third persons during the process of questioning. German Law of Civil Proceedings (*Zivilprozessordnung*) could be of significant assistance in elaboration of the mentioned rules. Following the guidance of German civil proceedings a proving mean: "testimony of specialist" shall be included in the Latvian Law of Civil Proceedings.

In the following provision there is given a definition to the procedural status of a testator, (here is specified the liability of the testator, stated the admissibility and general rules of a testimony).

Special attention is drawn to the issue of testimony's trustworthiness in the law as well as in practice. There are pointed examples to the legal practice of testator's vow in Germany and Estonia.

One of the most complex issues is the assignation of the testamony's power. A conclusion has been made that no power of proof can be detected to conflicting testimonies, therefore some suggestions are formulated to state the conflicts in testimonies.

There are specified the main requirements that must be considered in evaluation of testimonies.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

¹ 2002.gada 31.oktobra likuma redakcijā. Kā redzams, Latvijas civilprocess pamatojas uz koncepciju, ka pierādījumi ir **ziņas** par faktiem. Pastāv trīs galvenās koncepcijas, pēc kurām ar jēdzienu "pierādījumi" tiek saprasts: 1) fakti (vairāk par šādu pierādījumu jēdziena izpratni sk.: Dombrovskis R. Pierādījumu izpratne kriminālprocesā: *Administratīvā un kriminālā justīcija*. – 2000. – Nr.1. – 43.– 44.lpp); 2) ziņas par faktiem: 3) faktiskās ziņas vai faktiskie dati (кр. *фактические данные*).

² Jēdziens "informācija" ir jāsaprot kā ziņas, zināšanu kopums (*Latviešu valodas vārdnīca*. – Rīga: Avots, 1987. – 294.lpp.). Angl. Information: news (on, about). (The Concise Oxford Dictionary of Current English. – Bombay: Oxford University Press, 1987. – P.515.).

³ Pierādīšanas līdzekļu jēdzienu zinātniskajā literatūrā autori skaidro arī kā pierādījumu avotu procesuālās nostiprināšanas formu (Meikališa Ā. *Kriminālprocesuālo terminu skaidrojošā vārdnīca*. – RAKA, 1998. – 184.lpp.) un kā pierādījumu iegūšanas veidus (formas): Rozenbergs J., Briģis I. *Padomju civilprocesuālās tiesības*. – Rīga: Zvaigzne, 1978. – 140.lpp. Pamatojoties uz koncepciju, ka pierādījumi ir fakti, daži autori pauž viedokli, ka arī pierādīšanas līdzekļi ir fakti (pierādījumu fakti). Tā, piemēram, personas liecība tiek uzskatīta par faktu (*Трусов А.И. Основы теории судебных доказательств*. – Москва, 1960. – С. 50.–51.). Jāsecina: ja tiek pieņemts, ka pierādījumi un pierādīšanas avoti ir fakti, tad jēdziens "pierādīšanas līdzekļi" jāaizstāj ar jēdzienu "pierādījumu fakti".

- ⁴ Par šo jautājumu plašāk sk.: Liede A. *Latvijas PSR kriminālprocess*. Vispārīgā daļa. Tiesu pierādījumi. – Rīga: Zvaigzne, 1980. Tomēr jāatzīst, ka jēdzieni pierādījumu avotu “procesuālais nostiprinājums” un vēl jo vairāk “procesuālās nostiprināšanas forma” ir grūti saprotami.
- ⁵ Sk.: Bukovskis V. *Civilprocesa mācības grāmata*. – Rīga, 1933. – 365.–366.lpp.; *Civilprocesa likums ar paskaidrojumiem* / sastād. F. Konradi un T. Zvejnieks. – Rīga: Valsts tipogrāfijas izdevums, 1939. – 166.lpp.
- ⁶ Formulējums “tiesības prasīt” nosaka darbinieka tiesības prasīt rakstveida darba līguma noslēgšanu no darba devēja tiesā ceļā, kā arī tiesības celt prasību tiesā (prasības tiesība).
- ⁷ Tiesu praksē ir gadījumi, kad tiesa, ievērojot likuma prasības, izskaidro lietas dalībniekam, ka par kādu no viņa norādītajiem faktiem nav iesniegti pierādījumi, tai pašā laikā nosakot aizliegumu faktu pierādīšanai izmantot liecinieku liecības, pamatojoties uz to, ka “tiesa lieciniekiem netic”.
- ⁸ Atsevišķās valstīs, piemēram, Vācijā, šo pierādīšanas līdzekli sauc par “dokumentāriem pierādījumiem” vai “dokumentiem” (der Urkundenbeweis); tas gan faktiski sašaurina rakstveida pierādījumu jēdzienu, tomēr nenoliedzami dokumentiem ir īpaša nozīmība faktu noskaidrošanā, tādēļ, lai tos izmantotu kā pierādīšanas līdzekļus, nepieciešama daudz detalizētāka reglamentācija.
- ⁹ Pirmskara procesuālajā terminoloģijā izšķīra “iekšējos” un “ārējos” pierādīšanas līdzekļus. Sk.: Bukovskis V. .. – 352.–356.lpp.
- ¹⁰ Bukovskis V. .. – 353.–354.lpp.
- ¹¹ Civilprocesa likums konkrēti neuzliek tiesai pienākumu noskaidrot lietas faktiskos apstākļus vai patiesību lietā. Šeit gan jāpiebilst: ja vadās no koncepcijas, ka tiesai nekas nav jānoskaidro, bet tikai jāizskata lieta, tad tiesai jāsamierinās ar tādiem pušu un trešo personu paskaidrojumiem, kādi tie doti.
- ¹² *Гражданский процесс*. – Москва: Новый юрист, 1988. – С. 176.
- ¹³ Bukovskis V. .. – 354.–355.lpp.
- ¹⁴ Kā redzams, analogisks bija arī Latvijas 1938.gada Civilprocesa likums.
- ¹⁵ Sk.: Münks, Andrea. *Vom Parteieid zur Parteivernehmung in der Geschichte des Zivilprozesses*. –Köln, Berlin, München, 1992. – S. 183.
- ¹⁶ *Давтян А.Г. Гражданское процессуальное право Германии*. – Москва: Городец-издат, 2000. – С. 129.
- ¹⁷ Vairāk par šo jaut. sk.: Baur, Fritz/Grunski, Wolfgang. *Zivilprozeßrecht*. 8.Aufl. – Neuwied, Kriftel, Berlin, 1994. Arī CPL “jautājumu uzdošanas” un “nopratināšanas” jēdzieni noteikti atšķirīgi. Tā, piemēram, likuma 179.pants saucas “Liecinieku nopratināšana”.
- ¹⁸ Bukovskis V. .. – 354.lpp.
- ¹⁹ Vairāk par šo jaut. sk.: Rozenbergs J., Briģis I. .. – 143.lpp.
- ²⁰ T.i., tiesai ir pietiekama pārliecība par fakta atbilstību objektīvajai realitātei (patiesīgumam).
- ²¹ Pierādījuma spēka noteikšanā faktiski nozīmīga ir ne tikai liecību iegūšanas forma, t.i., **nopratināšana**, bet arī liecību iegūšanas subjekts – **tiesa**. Pierādījuma spēks var būt tikai liecībām, kas iegūtas, ja liecinieks devis atbildes vai nu uz **tiesas** uzdotajiem, vai lietas dalībnieku uzdotajiem jautājumiem, bet tikai gadījumā, ja to **atļāvusi** tiesa. (Piemēram, Vācijas Civilprocesa likuma (*Zivilprozeßordnung*) § 397. otrajā daļā noteikts, ka tiesa **var** (autora izcēlums) atļaut pusēm uzdot jautājumus lieciniekam. Trešajā daļā noteikts, ka šaubas par jautājuma pieļaujāmību izlemj tiesa). Taču, ja likums nosaka, ka liecinieku uzaicina lietas dalībnieks pēc savas iniciatīvas, bet viņu nopratina tiesa, rodas jautājums – vai šāda likumā noteiktā kārtība atbilst civilprocesa dispozitīvātes principam? Tomēr pagaidām vēl netiek apsvērta iespēja iestrādāt Latvijas civilprocesā noteikumu, ka liecinieku nopratina nevis tiesa,

- bet gan lietas dalībnieks, kas to uzaicinājis (šajā gadījumā, protams, tiesa un arī pārējie lietas dalībnieki var uzdot lieciniekam jautājumus).
- ²² Vācijas *Zivilprozeßordnung* §. 374 noteikts, ka izlemt jautājumu par pierādījumu ievākšanas uzdošanu šīs vai citas tiesas tiesnesim var tad, ja nav šaubu, ka tiesa, kura izskata lietu, varēs iegūtos pierādījumus novērtēt pēc būtības bez to tiešas ieguves, kā arī, ja: 1) liecinieka nopratināšana tā atrašanās vietā sekmēs patiesības noskaidrošanu vai šādu kārtību nosaka likums; 2) ja lieciniekam ierašanās tiesā ir pārāk apgrūtināta. Kā redzams, Vācijas likums nopratināšanu ārpus tiesas nosaka kā **izņēmumu** no vispārīgās kārtības, jo šajā gadījumā tiek pārkāpts lietas iztiesāšanas tiešuma princips.
- ²³ 1938.gada Civilprocesa likuma 605.–623.pants reglamentēja lietpratēja atzina došanas kārtību atšķirībā no pašreiz lietotās terminoloģijas – eksperta atzinums.
- ²⁴ Bukovskis V. .. – 357.–358.lpp.
- ²⁵ Tas arī konkrēti noteikts Vācijas civilprocesā.
- ²⁶ Krastiņš U., Liholaļa V., Niedre A. *Krimināltiesības*. – TNA, 2001. – 382.–383.lpp.
- ²⁷ Tekstā angļu valodā – “adding”.
- ²⁸ *Code of Civil Procedure*. – Tallin: Bi-Info, 2000.
- ²⁹ Vairāk par zvēresta došanas nozīmi un kārtību Vācijā sk.: Jauernig O. *Zivilprozeßrecht*. – München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1993.
- ³⁰ Par liecinieku liecībām kā pierādīšanas līdzekli sk.: Koch, Michael. *Die schriftliche Zeugenaussage gemäß §.377 Abs.3 ZPO und die Grundsätze der Unmittelbarkeit und Parteiöffentlichkeit*. – Dis., Köln, 1996.
- ³¹ Baur, F., Grunski, W. *Zivilprozeßrecht*. 8.Aufl. – Neuwied, Kriftel, Berlin, 1994. – S. 167.
- ³² Bukovskis V. .. – 365.lpp.
- ³³ Skaidrojums par 1939.gada Civilprocesa likuma normu piemērošanu bija teikts, ka tiesa var nepiešķirt ticamību liecinieka liecībām gadījumā, ja konstatē, ka liecinieks agrāk bijis sodīts: “Konstatējot, ka liecinieks agrāk sodīts.. tiesa varēja viņam aiz šā iemesla nepiešķirt ticamību, ar to nebūt neatgriežoties pie “pierādījumu līdzekļu formālās noteikšanas””. (*Civilprocesa likums ar paskaidrojumiem / sastād. F. Konradi un T. Zvejnieks*. – Rīga: Valsts tipogrāfijas izdevums, 1939. – 169.lpp).
- ³⁴ “Likums neliedz tiesai motivēt liecinieka liecības neticamību ar to apstākli, ka liecinieks ieinteresēts prāvas iznākumā” (*Civilprocesa likums ar paskaidrojumiem .. – 170.lpp.*).
- ³⁵ *Civilprocesa likums ar paskaidrojumiem .. – 169.lpp.*
- ³⁶ *Civilprocesa likums ar paskaidrojumiem .. – 169.lpp.*
- ³⁷ Ar vārdiem “priekšrokas došana” likumdevējs atjaunojis 1939.gada Civilprocesa likuma terminoloģiju, kaut gan tas jāizprot visai abstraktā nozīmē, jo pierādījumi nevar būt atzīti par labākiem vai citādā ziņā pārākiem viens par otru. Faktiski vienīgais kritērijs ir pierādījuma spēka noteikšana, t.i., – ziņas, ko satur pierādīšanas līdzeklis, tiek vai netiek atzītas par pierādījumu.
- ³⁸ *Civilprocesa likums ar paskaidrojumiem .. – 169.lpp.*
- ³⁹ *Civilprocesa likums ar paskaidrojumiem .. – 169.lpp.*

Izņēmuma tiesības kategorija un tās izpratne autortiesībās

Māris Grudulis

M.iur., LU Juridiskās fakultātes doktorands
e-pasts: grudulis@hotmail.com

Rakstā pievērsta uzmanība izņēmuma tiesības dažādajām izpratnēm un sniegts ieskats jautājumā par izņēmuma tiesības būtību autortiesībās šodien, kā arī risināts jautājums par juridisko terminu konsekventas lietošanas nepieciešamību, runājot par izņēmuma tiesību autortiesībās.

Raksturvārdi: autortiesības, izņēmuma un ekskluzīva tiesība, absolūta tiesība, personiskas un lietu tiesības.

Ievads

Pēdējā laikā Latvijā aizvien biežāk tiek pieminētas autortiesības; pamazām arī sāk veidoties sabiedrības izpratne par šo tiesību sociālo un ekonomisko vērtību. Šodien esam jau faktiski nonākuši līdz stāvoklim, kad ne tikai juristi, bet arī komersanti un pat valsts institūcijas beidzot sāk saprast, ka autortiesību aizsardzība jānodrošina ne tikai tāpēc, lai pildītu starptautisko konvenciju un Eiropas Savienības direktīvu prasības, izvairītos no Pasaules Tirdzniecības Organizācijas ietvaros piemērojamajām sankcijām un veiksmīgi integrētos Eiropas Savienībā, bet arī tāpēc, lai sakārtotu attiecības, kas rodas mākslas un komercijas savstarpējā mijiedarbībā, peļņas un nacionālā kopprodukta palielināšanā tieši uz intelektuālā jaunrades darba rēķina.

Arvien vairāk mēs saprotam, ka autora tiesības nav nekāds pārejošs šķērslis, kas kavē komersantiem gūt peļņu, izmantojot šo tiesību objektus, bet tās ir tiesības, kas veicina radošo profesiju attīstību, nodrošina komersantam legālas priekšrocības tirgū, un, visbeidzot, tās ir tiesības, kuru uzdevums ir daļēji noņemt no valsts budžeta pleciem to slogu, kas saistīts ar kultūras un mākslas sfēras finansēšanu.

Lai gan sabiedrība pēdējā laikā sāk saprast autortiesību nozīmi un vērtību kopumā, tomēr, runājot par atsevišķiem autortiesību institūtiem un normām, bieži vien vēl nav vienotas izpratnes par to būtību un raksturu. Viena no šādām neskaidrībām, kas valda pat juristu vidū, ir tā, ka trūkst vienotas izpratnes par autortiesību subjektu mantisko tiesību raksturu. Konkrēta problēma, kas ir aktuāla ne tikai Latvijā, bet pārsvarā visā postpadomju teritorijā, ir saistīta ar to, ka dažādi tiek interpretēts jēdziens *izņēmuma tiesība*, ar kuru apzīmē daļu no autora mantiskajām tiesībām.

Problēma nav jauna, taču jāatzīst, ka apskatāmajam jēdzienam saturs mainījies gan laikā, gan telpā, gan arī attiecībā uz izņēmuma tiesības objektu. Jēdziena saturs šodien atšķiras no tā satura, ar kuru 19.gadsimtā saskārās tā laika juristi. Jēdziena izpratne

būtiski atšķiras arī, piemēram, Krievijas Federācijā, kur to lieto, lai apzīmētu faktiski vai veselu civiltiesību apakšnozari, un Rietumeiropā, kur ar to apzīmē konkrētu subjektīvo tiesību raksturu. Jēdziena saturs nereti mainās arī attiecībā no tā, vai to lieto starptautiskajās tiesībās vai nacionālajā likumdošanā.

Šī juridiskā kategorija šodien tiek lietota galvenokārt intelektuālā īpašuma tiesībās. Tā, piemēram, Patentu likuma¹ 30.pantā noteikts: “*Patents nodrošina tā īpašniekam izņēmuma tiesības.*”

Likuma “Par preču zīmēm un ģeogrāfiskās izcelsmes norādēm”² 4.pantā noteikts: “*Izņēmuma tiesības uz preču zīmi var nodrošināt ar Latvijas Republikas Patentu valdē veiktu preču zīmes reģistrāciju.*”

Autortiesību likuma³ 15.pantā noteikts: “*Autoram attiecībā uz sava darba izmantošanu ir šādas izņēmuma tiesības: [tālāk seko tiesību uzskaitījums]*”.

Savukārt starptautisko konvenciju tulkojumos parasti lieto ekskluzīvas tiesības jēdzienu. Tā, piemēram 1886.gada Bernes konvencijas par literatūras un mākslas darbu aizsardzību⁴ oficiālajā tulkojumā (8.,9.11., 11.bis u. c. panti) tiek lietots termins *ekskluzīvas tiesības*.

Jānorāda, ka izņēmuma un ekskluzīvas tiesības kategorijas lieto arī likumos, kas nav saistīti ar intelektuālo īpašumu. Tā, piemēram, Koncesiju likumā,⁵ definējot koncesijas jēdzienu, tiek lietota izņēmuma tiesības kategorija: “*Koncesija — pakalpojumu sniegšanas tiesību nodošana vai izņēmuma tiesības izmantot koncesijas resursus, kuri tiek nodoti uz noteiktu laiku, koncedentam un koncesionāram noslēdzot par to koncesijas līgumu.*”

Radio un televīzijas likuma⁶ 17.pantā uzskaitīti pasākumi, par kuriem raidorganizācijas “*nedrīkst iegūt ekskluzīvas izplatīšanas tiesības*”.

Likumu piemērošanas praksē bieži vien neskaidrību rada neviennozīmīgā izpratne par izņēmuma (ekskluzīvo) tiesību raksturu un saturu. Tā, piemēram, runājot par autortiesībām, aizsargāto darbu izmantotāji ļoti bieži uzskata, ka autora izņēmuma tiesības jāsaprot kā autora tiesības saņemt taisnīgu atlīdzību, ja kāds izmanto autora darbu. Savukārt to, ka tiesības izņēmuma raksturs garantē tās subjektam iespēju atļaut vai neatļaut darba izmantošanu, kā arī noteikt cenu, kas jāmaksā par darba izmantošanu, izmantotāji saprast atsakās.⁷

I. Izņēmuma tiesības izpratne un nozīme

1. Pamatvirzieni. Skaidrojot, kā tiek saprasts jēdziens *izņēmuma tiesība*, varam konstatēt, ka tiesībās pastāv trīs samērā atšķirīgi virzieni, kādos analizēta šī jēdziena būtība.

Viena virziena ietvaros izņēmuma tiesības būtību aplūko tieši tās saistībā ar tiesisko attiecību objektu, otrā – ar subjektu, bet trešā virziena piekritēji uzsvāru liek uz izņēmuma tiesības raksturu.

1) Uz objektu orientētais virziens. Šā virziena ietvaros ar izņēmuma tiesībām tiek saprasta vesela tiesību nozare – izņēmuma tiesības, kuru ietvaros aplūko galvenokārt visas tās tiesības, kuras citviet apzīmē ar jēdzienu *intelektuālais īpašums*. Šī koncepcija ir izplatīta Krievijas Federācijā, kur izņēmuma tiesībām (*исключительное право*) tiek veltīta atsevišķa jaunā KF Civilt kodeksa sadaļa.⁸

Par šī virziena popularizētāju Krievijā var nešaubīgi uzskatīt G. Šeršeņeviču, kurš viens no pirmajiem aprakstījis izņēmuma tiesību būtību jau divdesmitā gadsimta sākumā izdotajos darbos.⁹

Pēc šī autora domām, izņēmuma tiesības ir viens no absolūto tiesību veidiem, kas pastāv līdzās īpašuma tiesībai un kuru raksturīgākā pazīme ir nemateriālais tiesību objekts. Šis nemateriālais tiesību objekts (izgudrojums, jaunrades darbs, komerc-noslēpums utt.) tiek uzskatīts par pamatu, lai absolūtās tiesības iedalītu izņēmuma un īpašuma tiesībās.¹⁰ Izņēmuma tiesības būtība ir aizliegt citiem izmantot šīs tiesības objektu. Izņēmuma tiesības ir *sui generis* tiesības.¹¹

Tā kā nemateriālais objekts savu īpašību dēļ nav aizsargājams ar īpašuma tiesībām, aizsardzības nodrošināšanai tiek radīta jauna tiesību apakšnozare – izņēmuma tiesības. Tajā pašā laikā G. Šeršeņevičs norāda, ka arī īpašuma tiesībām ir izņēmuma raksturs.¹²

Šī virziena pārstāvji kritizējami no tāda viedokļa, ka, kvalificējot izņēmuma tiesību par vienu no absolūtās tiesības veidiem, uzsvars tiek likts uz objekta nemateriālo raksturu, bet netiek atbilstoši pētīta pati regulējamā civiltiesiskā attiecība, kuras ietvaros vislabāk atklājas tiesības absolūtais vai relatīvais raksturs.

Jānorāda arī uz to, ka tiesības vispār attiecas primāri uz konkrētu tiesisko attiecību un tāpēc kritizējama pieeja jautājuma izpētei, kas akcentēta praktiski tikai uz attiecību objekta īpašību analīzi.

Šīs virziena ietvaros terminam *izņēmuma tiesības* pamatā ir tikai nozares piederību apzīmējoša funkcija, bet praktiski nav normatīva satura, kā tas vairāk vai mazāk ir divās nedaudz tālāk aprakstītajās koncepcijās.

2) Uz subjektu orientētais virziens. Atšķirībā no iepriekšējā šī virziena ietvaros tiek pētīta tiesību subjekta saikne ar pašām tiesībām. Pēc šādas izpratnes, izņēmuma tiesība ir tiesība, kas attiecas uz konkrētu, likumā determinētu subjektu un pieder ekskluzīvi tikai un vienīgi šim subjektam. Tiesības pamatpazīme ir tās atsavināšanas (cedēšanas¹³) tiesiskā neiespējamība.

Kritizējamā puse: šī virziena pārstāvji bieži vien nespēj loģiski pareizi veikt tiesību klasifikāciju.

Tā, piemēram, ja, pēc G. Šeršeņeviča domām, izņēmuma tiesība ir viens no absolūto tiesību veidiem,¹⁴ tad var saprast, ka jēdziens *absolūta tiesība* ir ģints jēdziens, *izņēmuma tiesība* – sugas jēdziens, kas atrodas līdzpakārtojuma attiecībās ar *īpašuma tiesības* jēdzienu.

Savukārt mūsdienu Krievijas civilists V. Dozorcevs atbalsta augšminēto G. Šeršeņeviča izstrādāto koncepciju, tajā pašā laikā norādot: gadījumos, kad izņēmuma tiesības ir piekritisgais vairākām personām, tās vairs nevar tikt uzskatītas par vienu no absolūto tiesību veidiem.

Pēc šī autora domām: “Šādas tiesības nevar uzskatīt par klasiskām absolūtām tiesībām, tās var kvalificēt tikai kā kvazi-absolūtās.”¹⁵

Minētājā spriedumā arī parādās loģiska pretruna, jo tiek veidots iedalījums, kura locekļi neizslēdz viens otru.¹⁶

V. Dozorcevs norāda arī uz to, ka tiesību izņēmuma raksturs (*исключительность*) parādās nevis tajā apstākļī, ka tiesības izņēmuma kārtā pieder vienai personai, bet gan

tajā, ka tās tiek nostiprinātas (закрепляется) likumā tieši norādītām personām.¹⁷ Arī šāds apgalvojums ir kritizējams, jo pastāv arī citas tiesības, kuras tiek nostiprinātas likumā tieši norādītām personām (piem., līguma partneriem), bet tāpēc tās uzreiz netiek dēvētas par izņēmuma tiesībām. Arī ģimenes un mantojuma tiesībās ir daudzas tiesības, kas attiecas uz likumā pietiekami noteiktām personām,¹⁸ tomēr tāpēc nebūtu pamats tās dēvēt par izņēmuma tiesībām.

V. Dozorcevs norāda arī uz to,¹⁹ ka izņēmuma tiesības būtiska pazīme ir tā, ka neviens cits nav tiesīgs izmantot ar izņēmuma tiesību aizsargāto labumu bez tiesīgā subjekta atļaujas.

Šeit jānorāda, ka arī īpašuma tiesība paredz īpašnieka ekskluzivitāti pār lietas izmantošanu un tāpēc arī tā būtu jākvalificē kā izņēmuma tiesība.

Citi mūsdienu autori, pretēji *V. Dozorcevam*, izņēmuma tiesības (pamatā intelektuālā īpašuma tiesības) tomēr viennozīmīgi kvalificē kā absolūtās tiesības.²⁰

3) Uz tiesības raksturu orientētais virziens. Sekojot šī virziena piekritējiem, par izņēmuma tiesību jāuzskata tāda tiesība, kas garantē tiesīgajai personai (aktīvajam subjektam) ekskluzivitāti kādas darbības veikšanai un līdz ar to parasti nodrošina viņai juridisku monopolu pār lietu vai darbību. Ekskluzivitāte tiek traktēta arī kā aizliegums visiem pārējiem (pasīvajiem subjektiem) veikt šo darbību.²¹

Šī virziena ietvaros nav svarīgi, vai šī tiesība ir lietu tiesība (reāltiesība) vai personiskā, vai saistību tiesība, nav svarīgs arī jautājums par to, vai tās objekts ir materiālas dabas vai nē, kā arī tas, vai tiesiskā persona ir viena vai tās ir vairākas.

Šādā izpratnē izņēmuma tiesības statusu tai nosaka pašas tiesības raksturs. Par izņēmuma tiesību tiek kvalificēta īpašuma tiesība,²² autora mantiskās tiesības²³ un citas tiesības, kas tiesīgajai personai nodrošina izņēmuma stāvokli (juridiski garantētu monopolu) attiecībā pret citām.

Šīs koncepcijas ietvaros jēdzieni absolūta tiesība un izņēmuma jeb ekskluzīva tiesība ir sinonīmi.

Ar šādu jēdziena *izņēmuma tiesība* izpratni mēs sastopamies praktiski visā Eiropā.

2. Nozīme

1) Terminoloģija. Izņēmuma un ekskluzīva tiesība ir divi jēdzieni, kurus lieto kā sinonīmus, lai apzīmētu vienu un to pašu juridisko kategoriju. Pazīme, kas šos divus vārdus padara par sinonīmiem, ir tieši tiesības subjektam nodrošinātais monopola stāvoklis uz objekta (lietas) izmantošanu.

Arī starptautisko līgumu oficiālajos tekstos tiek lietoti vārdi, kas uz vienu un to pašu tiesību attiecinā gan izņēmuma, gan ekskluzivitātes īpašību. *Exclusive rights, droits exclusifs, derechos exclusivos, исключительное право* – ir vārdi, ar kuriem apzīmē vienu un to pašu jēdzienu Pasaules Tirdzniecības Organizācijas TRIPS nolīgumā (14.pants).²⁴

Latvijā jēdzienu *izņēmuma tiesība* pārsvarā lieto nacionālajā likumdošanā,²⁵ bet jēdzienu *ekskluzīva tiesība* parasti izmanto, tulkojot starptautisko līgumu tekstus.

Lai arī abiem jēdzieniem ir viena būtība, tomēr to abu paralēla lietošana normatīvajos aktos ir pretēja juridiskās tehnikas principiem, kas vienmēr bijuši orientēti uz vienotas terminoloģijas lietošanu.

2) Lietojums. Runājot par termina lietojumu normatīvajos aktos, jāaplūko trīs gadījumi, kādos tas tiek lietots. Pirmām kārtām – tā izmantošana starptautiskajos līgumos, tālāk – tā lietošanas lietderība nacionālajos likumos un visbeidzot – situācijās, kad likuma norma aktīvajam subjektam nodrošina izņēmuma stāvokli, bet tiesības apzīmēšanai netiek lietots izņēmuma tiesības jēdziens.

a) Starptautiskie līgumi. Starptautiskajos līgumos parasti tiek lietots jēdziens *ekskluzīva tiesība* (*exclusive rights, droits exclusifs, derechos exclusivos, исключительное право*). Visbiežāk jēdziena lietošana attiecas uz līgumiem intelektuālā īpašuma jomā.

Parasti starptautiskie līgumi intelektuālā īpašuma jomā izvirza dalībvalstij pienākumu nacionālajā likumdošanā nodrošināt personai vai nu ekskluzīvo tiesību, vai arī iespēju (tiesību) novērst citu personu konkrētu rīcību (*possibility of preventing, possibilité d'empêcher, facultad de impedir, возможность предотвратить*),²⁶ vai arī nodrošināt tiesību uz taisnīgu atlīdzību gadījumos, kad attiecīgā darbība nav monopolizēta ar ekskluzīvās tiesības palīdzību.²⁷

Tā kā starptautiskajos līgumos tiek minētas trīs dažādas tiesības, tad skaidrības labad nepieciešams katrai no tām noteikt kvalificējošu pazīmi. Termins *ekskluzīva tiesība* tiek lietots gadījumos, kad starptautiskā līguma norma nosaka dalībvalstij pienākumu nodrošināt personai monopolstāvokli garantējošu (ekskluzīvu) tiesību uz kādu rīcību.

Šāda termina lietošana ir atbilstoša iepriekš iztirzātajam, uz tiesības raksturu orientētajam viedoklim par izņēmuma tiesības būtību.

b) Nacionālie likumi. Jēdziens *ekskluzīva tiesība* dažreiz nepārdomāti tiek burtiski pārrakstīts no starptautiskajiem līgumiem nacionālajā likumdošanā, kur faktiski zaudē to nozīmi, kādā tas lietots starptautiskajos līgumos.

Šādas termina lietošanas dēļ veidojas situācija, kad likums piešķir personai vai nu tiesību, vai izņēmuma tiesību. Neskaidrību rada jautājums, kāda ir atšķirība starp abām šīm tiesībām.

Tā, piemēram, Civillikuma 1036.pantā noteikts, ka "*īpašums dod īpašniekam pilnīgas varas tiesību pār lietu, ciktāl šī tiesība nav pakļauta sevišķi noteiktiem aprobežojumiem*". Savukārt Autortiesību likuma 15.pantā ir noteikts, ka "*autoram ir izņēmuma tiesības tulkot darbu*". Kā šajā gadījumā atšķiras abu tiesību raksturs? Vai Civillikumā noteiktā tiesība ir neizņēmuma (neekskluzīva) tiesība? Kas vispār ir neekskluzīva tiesība, vai tāda vispār pastāv?

Tā kā, transformējot starptautiskās prasības nacionālajā likumdošanā, nav vajadzības dalīt tiesības *izņēmuma* un "neizņēmuma", šāda jēdziena lietošana nacionālajos likumos zināmā mērā būtu jāuzskata pat par liekvārdību.

c) Gadījumi, kad tiesības apzīmēšanai nelieto izņēmuma tiesības kategoriju. Lai labāk izprastu izņēmuma tiesības būtību un tās lietošanu tiesību jaunradē, ir nepieciešams aplūkot gadījumus, kad tiesības apzīmēšanai nelieto šo kvalificējošo pazīmi, kas norāda uz tās izņēmuma raksturu.

Ar izņēmuma tiesību parasti neapzīmē visas absolūtās tiesības, bet gan tikai tādas, kas kā konkrētas subjekta prerogatīvas ir iekļautas likuma normās.²⁸

Tā, piemēram, goda un cieņas aizskārums, dzīvības un veselības apdraudējums netiek kvalificēts kā izņēmuma tiesību pārkāpums, jo likumā šādu labumu apdraudējuma gadījumos restitūcija parasti netiek pamatota uz konkrētu tiesību aizskārumu, bet gan uz pienākumu atlīdzināt nodarīto kaitējumu, kas savukārt rada jau konkrētu prasījuma tiesību.

Arī nemantisko tiesību apzīmēšanai parasti netiek lietots izņēmuma tiesības jēdziens, jo izņēmuma tiesības ideja tomēr ir saistīta ar tirgu un tajā valdošajām attiecībām, ar nepārtrauktu konkurences cīņu un monopolu, kuru tajā nodrošina izņēmuma tiesība. Neapšaubāmi, ka tiesības uz autorību un citas līdzīgas tiesības arī garantē to, ka neviena cita persona netiks atzīta par konkrētā darba autoru, tomēr šāda autora nemantiskā prerogatīva netiek dēvēta par izņēmuma tiesību, jo šajā gadījumā nav nekādas nepieciešamības akcentēt autora izņēmuma stāvokli attiecībā pret citām personām un tāpēc lietot izņēmuma tiesības jēdzienu.

Arī īpašuma tiesība būtībā ir aizliegums citiem iejaukties īpašnieka varā pār lietu, tomēr likumā tā tiek formulēta nevis kā aizliegums citiem, bet drīzāk gan kā atļauja īpašniekam. Šajā sakarā problēmas tiesības piemērošanā parasti nerodas, jo gadsimtu garumā sabiedrības tiesiskajā apziņā īpašuma ideja ir stingri nostiprinājusies un tāpēc neviens pat nemēģina tiesas procesa laikā izvirzīt tādu argumentu, ka likums, lai gan piešķir īpašniekam tiesību valdīt, lietot un rīkoties ar lietu, tajā pašā laikā nevienam citam arī to neaizliedz darīt.

Šie daži piemēri ļoti labi parāda, ka faktiski pastāv zināmas tiesības ar izņēmuma raksturu, bet kuru apzīmēšanai likumā netiek lietots izņēmuma tiesības jēdziens – tas vienkārši nav nepieciešams. Domājams, ka šāda nepieciešamība reāli nepastāv arī tajos gadījumos, kad šis jēdziens likumā tiek lietots.

Tā lietošana ir nepieciešama starptautiskajos līgumos, kur terminu izmanto kā tiesību veida apzīmēšanai lietotu kvalificējošu pazīmi.

II. Izņēmuma tiesība autortiesībās

1. Izņēmuma tiesības formulējums

1) Tiesību iedalījums. Autora likumā garantētās tiesības parasti tiek iedalītas personiskajās (morālajās) tiesībās un mantiskajās tiesībās. Mantiskās tiesības tiek iedalītas izņēmuma (ekskluzīvajās) tiesībās un tiesībās uz atlīdzību. Dažkārt vēl tiek nodalīta atsevišķi *droit de suite*,²⁹ tomēr jāuzskata, ka šim daļījumam nav nekādas praktiskas nozīmes, jo *droit de suite* ir kvalificējama kā viena no tiesībām uz atlīdzību.

a) Personiskās (morālās) tiesības parasti netiek apzīmētas kā izņēmuma tiesības, tomēr tas nenozīmē to, ka tām trūkst ekskluzivitātes; tas izpaužas faktā, ka tikai un vienīgi autoram likums piešķir tiesību uz normā minēto rīcību vai statusu. Tās, piemēram, ir tiesība uz autorību, darba neaizskaramību u.c.

b) Izņēmuma tiesības un tiesības uz atlīdzību. Tālāk autortiesībās seko ļoti būtiskais tiesību iedalījums izņēmuma tiesībās un tiesībās uz atlīdzību.

Izņēmuma tiesības gadījumā tiesību īpašniekam ir absolūta tiesība uz darba izmantošanu līdzīgi kā īpašnieka tiesība uz lietu. Šādā gadījumā neviens nevar izmantot

darbu bez viņa atļaujas, izņemot reizes, kad likumā noteiktos gadījumos un likumā noteiktos veidos tiek atļauts darbu izmantot bez tiesību īpašnieka atļaujas.

Izņēmuma tiesības ir, piemēram, tiesības uz darba publicēšanu, reproducēšanu, publisku izpildījumu, tulkošanu u.c., kad tikai un vienīgi tiesību subjekts var lemt par šiem darba izmantošanas veidiem.

Savukārt gadījumā, kad likums tiesību īpašniekam paredz tikai tiesības uz atlīdzību, viņa atļauja darba izmantošanai vairs nav vajadzīga, tomēr likums paredz autora tiesību saņemt taisnīgu atlīdzību par katru viņa darba izmantošanas reizi. Tā, piemēram, autoram ir tiesības saņemt atlīdzību par viņa darba reproducēšanu privātām vajadzībām, nomu un publisku patapinājumu, kā arī citos gadījumos, kad tas paredzēts normatīvajos aktos.

2) Izņēmuma tiesība kā neatsavināma tiesība. Liela nozīme autortiesībās ir arī koncepcijai, kas izņēmuma tiesību skata kā tiesību, kas ir nesaraujami saistīta ar tiesību subjektu, kurš to nekādos apstākļos nevar atsavināt vai atteikties no tās.

Koncepcijas rašanās pamatavoti varētu būt divi. Pirmais ir personālistu doktrīna autortiesībās (Girke), kas balstās uz Kanta filosofiju un autortiesības ierindo vienā kategorijā ar tiesībām uz dzīvību, godu, cieņu, reliģisko pārliecības brīvību un citām tiesībām, kas cieši saistītas ar tiesīgo personu un tāpēc nav atsavināmas.

Otrs avots ir PSRS laika tiesību doktrīna, kas tika vērsta uz privātā īpašuma kategorijas likvidāciju gan tiesībās, gan tiesiskajā apziņā un tāpēc principiāli noliedza pirmsrevolūcijas laikā Krievijā attīstīto koncepciju par izņēmuma tiesībām kā absolūtajām tiesībām.

Tā kā viena no īpašuma tiesības būtiskajām pazīmēm ir īpašnieka rīcības tiesība, kas izpaužas arī kā viņa tiesība atsavināt īpašumā esošo lietu, tad padomju laika doktrīnai bija izdevīgi vispārējos principos pievienoties personālistu doktrīnai un autortiesību izņēmuma raksturu traktēt kā tādu, kas norāda uz tiesību atsavināšanas neiespējamību.³⁰

Uz šādu “izkropļotu” izņēmuma tiesības izpratni un tās sekām šodien norāda arī Krievijas autortiesību speciālisti.³¹

Autora mantisko tiesību kā neatsavināmu tiesību koncepcija ir kritizējama tāpēc, ka šodienas apstākļos tai autortiesībās nav praktiskas lietderības, jo ekonomiskās intereses prasa atzīt autora mantiskās tiesības par lietu tiesībām (reāltiesībām), kur viena no pamatvērtībām ir to atsavināšanas iespējamība.

3) Nekonsekvence terminu izpratnē. Bieži vien praksē izņēmuma tiesība tiek nepamatoti jaukta ar tiesību uz atlīdzību. Tas saistīts ar faktu, ka bieži gan līgumos, gan Latvijas nodokļu likumdošanā tiek operēts ar jēdzienu *autoratlīdzība*, ar to saprotot visas summas, ko autors saņem par viņa darbu izmantošanu. No nodokļu likumdošanas viedokļa nav svarīgi, vai autoratlīdzība tiek saņemta par tādu atļauju izmantot darbu, kas tiek dota izņēmuma tiesības ietvaros, vai arī atlīdzība ir par tādu darba izmantošanu, kurai atļaujas saņemšana nav nepieciešama.

Tā kā starptautiskajos līgumos un arī Latvijas Autortiesību likumā ir minēta atlīdzība autoram, praksē likums ne vienmēr tiek saprasts pareizi, un izmantotājiem rodas uzskats: ja kāds izmanto darbu, tad autoram ir tiesība vienīgi uz atlīdzību. Šādu uzskatu vēl vairāk pastiprina fakts, ka no PSRS laikiem esam mantojuši tiesisko apziņu, kurā neiekļaujas autortiesības kā izņēmuma tiesības, kas prasa tiesību subjekta atļauju katrai darba izmantošanas reizei un nevis tikai uzliek pienākumu maksāt atlīdzību par darba izmantošanu.

Protams, ka šādu nepareizu likuma interpretāciju nepieļaus juristi – cilvēki ar speciālām zināšanām tiesībās, tomēr fakts, ka liela daļa sabiedrības locekļu nespēj pareizi saprast likuma normas, ir jāuzskata par likumdevēja kļūdu, kuras cēlonis ir tieši neveiksmīga terminu lietošana.

4) Juridiskā tehnika. Jautājums ir cieši saistīts ar to, kā prasība par ekskluzīvo tiesību no starptautiskajiem līgumiem tiek transformēta nacionālajā likumdošanā.

Kā jau iepriekš minēts, nacionālajos likumos bieži vien tiek burtiski pārņemta starptautiskā līguma redakcija un likumā parādās izņēmuma jeb ekskluzīvas tiesības jēdziens. Šī ekskluzivitāte jeb izņēmuma raksturs pauž vienīgi aizliegumu visām pārējām personām traucēt aktīvā subjekta tiesībai. Tiesiskās attiecības savukārt ir analogas tām, ko nodrošina īpašuma tiesība, kas tāpat ir ar ekskluzīvu raksturu, kaut gan par tādu likumā dēvēta netiek.

Autortiesību gadījumā tiesību garantētajai ekskluzivitātei gan ir daudz lielāka nozīme kā likuma lomai īpašuma tiesībās. Nozīme parādās tajā apstākļi, ka īpašnieks var ekskluzivitāti pār lietu nodrošināt, to paturot savā faktiskajā varā, jo lieta ir vienā eksemplārā. Savukārt ar autortiesībām aizsargātu darbu parasti var viegli pavairot neskaitāmos eksemplāros, pār kuriem visiem nevar nodrošināt autora faktisku varu. Tāpēc tās ir tiesības un tikai tiesības, kas spēj garantēt autoram ekskluzivitāti darba izmantošanā.

Domājams, tāpēc, transformējot nacionālajos likumos starptautiskās prasības par autortiesību aizsardzību, labāk būtu tās formulēt nevis kā atļauju aktīvajam subjektam, bet gan kā aizliegumu pasīvajam.

Šāda juridiskā tehnika jau tiek lietota tajās valstīs, kur attiecīgajā jomā nesē izstrādāti jauni nacionālie likumi. Tā, piemēram, Kanādas autortiesību likumā tiek uzskaitītas nevis autora tiesības, bet gan tās darbības, kuras pasīvie subjekti nedrīkst realizēt bez autora atļaujas.³²

2. Izņēmuma tiesības saturs

1) Būtība. Izņēmuma tiesība autortiesībās garantē tiesību subjektam vispilnīgāko varu par likumā noteikto darbību ar objektu (jaunrades darba rezultātu). Līdzīgi kā īpašuma tiesības gadījumā likums nosaka īpašniekam tiesību ekskluzīvi (vienīgajam) valdīt, lietot un rīkoties ar lietu, autortiesības garantē ekskluzivitāti noteiktiem darba izmantošanas veidiem (publicēšanai, publiskam izpildījumam, reproducēšanai, raidīšanai ēterā u.c.).

Analogi īpašuma tiesībai, arī autora mantiskās tiesības savā ekskluzivitātē faktiski ir juridiska fikcija, jo ir aprobežotas likumā noteiktajos gadījumos, kad citas personas var bez tiesību īpašnieka atļaujas izmantot aizsargātos darbus (piemēram, darba reproducēšana privātām vajadzībām).

Izņēmuma tiesība ir mantiska tiesība, kuras uzdevums ir nodrošināt tiesību subjekta mantiskās jeb ekonomiskās intereses, jo tās piemērošana nenotiek tādos gadījumos, kad darbs tiek izmantots nemantiska mērķa sasniegšanai vai arī tā izmantošana nenodara zaudējumus tiesību subjektam. Tā, piemēram, mūzikas klausīšanās un gleznas aplūkošana netiek uzskatīta par tiesību subjekta ekonomisko interešu pārkāpumu, tāpēc šādas darbības nepakļaujas izņēmuma tiesības subjekta kontrolei.

Jāpiebilst, ka arī īpašuma tiesība neattiecas uz gadījumiem, kad lietas izmantošana neskar īpašnieka ekonomiskās intereses. Tā, piemēram, kaut arī īpašuma tiesība ir vispilnīgākā vara pār lietu, ar tās palīdzību netiek kontrolētas tādas citu personu darbības kā skatīšanās uz lietu vai arī runāšana par lietu.³³

2) Tiesības satura izmaiņas subjekta maiņas gadījumā. Interesants un samērā maz pētīts jautājums autortiesībās ir par to, vai izņēmuma tiesībā notiek kādas pārmaiņas gadījumos, kad mainās persona, kas realizē šo tiesību.

Tā kā autortiesībās ir trīs tipveida situācijas, kurās notiek tiesību īstenošana, secīgi jāapskata visas trīs. Pirmā situācija attiecas uz gadījumu, kad tiesības īsteno autors pats, otrā – kad tās īsteno tiesību pārņēmējs, un trešā – kad tās īsteno tiesību kolektīvā pārvaldījuma organizācija.

a) Sākotnējā subjekta īstenošana tiesība. Gadījumā, ja tiesības īsteno sākotnējais tiesību subjekts (autors), tiesību ekskluzivitāte ir vispilnīgākā, jo tās formulējums likumā parasti attiecas tieši uz autoru pašu un tā var tikt aprobežota tikai likumā noteiktajos gadījumos.

b) Atsavinātas tiesības īstenošana. Situācijā, kad ir notikusi tiesību atsavināšana vai mantošana, sākotnējā subjekta vietā stājas viņa tiesību pārņēmējs, kuram ir visas tās pašas mantiskās tiesības, kas piederēja iepriekšējam tiesību subjektam.

Tā kā nav iespējama autora personisko (morālo) tiesību pāreja, subjekta maiņa tomēr ietekmē arī mantisko tiesību ekskluzivitāti. Šis fakts vislabāk parādās, piemēram, darbu adaptācijā, aranžēšanā un citāda veida pārstrādāšanā, kuru tiesību pārņēmējs var veikt tikai tad, ja ievēro autora morālās tiesības uz darba integritāti.

Gadījumā, kad nav notikusi autortiesību pilnīga atsavināšana un tiesīgajai personai ir piešķirtas tikai atsevišķas darba lietošanas tiesības (licence³⁴), vairs nevaram runāt par pilnīgu tiesību ekskluzivitāti.

Tā, piemēram, ja persona ir ieguvusi tikai atļauju reproducēt noteiktu skaitu darba eksemplāru, tad šī atļauja nedos viņai tiesības celt tiesā prasību pret pārkāpēju, balstoties uz autortiesību likuma normām.

Lai gan viņam piešķirtās privilēģijas vairs nenodrošina absolūtu ekskluzivitāti, tomēr jāatzīst, ka neviens tās joprojām nedrīkst traucēt.

c) Mantisko tiesību kolektīvā pārvaldījuma organizāciju īstenošana tiesība. Ja autors savu tiesību realizācijai ir pilnvarojis mantisko tiesību kolektīvā pārvaldījuma organizāciju,³⁵ tā darbojas pilnvarojuma līguma ietvaros.

Visbiežāk uzdots jautājums izņēmuma tiesību kolektīvā pārvaldījuma gadījumā ir par pārstāvja neatkarību, nosakot cenu darbu izmantotājiem un darbu izmantošanas nosacījumus. Tā kā ekskluzīvā tiesība garantē tiesību īpašniekam iespēju diktēt savus nosacījumus, arī viņa pilnvarniekam nevarētu būt nekādu tiesisku un morālu šķēršļu to darīt. Tomēr, ņemot vērā to, ka mantisko tiesību kolektīvais pārvaldījums parasti notiek, attiecīgajai organizācijai atrodoties monopola stāvoklī, ko var izmantot arī negodprātīgi, uz to var attiecināt arī konkurences likumdošanu un citus tiesiskās ietekmēšanas līdzekļus, kas nepārkāpj tiesību ekskluzivitātes principus, bet tomēr ļauj uzraudzīt un nodrošināt organizāciju un izmantotāju interešu sabalansētību.

Tā kā organizāciju veidi pat vienas valsts ietvaros var būt dažādi, to darbību regulāciju katrā valstī veic savādāk un vadās nevis no starptautiskajām prasībām, bet gan

atbilstoši nacionālās likumdošanas iespējām. Šādas regulācijas veikšanu varam uzskatīt par izņēmuma tiesību aprobežošānu netiešā veidā, jo netiek tieši vērsti aprobežojumi uz tiesības ekskluzivitāti, bet gan tiek radīti dažādi nosacījumi, kas ietekmē subjekta neatkarību tās realizēšanā.

Organizāciju dibināšana, piederība un administratīvā kontrole. Lai ierobežotu ļaunprātīgu izņēmuma tiesību realizēšanu monopola apstākļos, organizāciju darbību var subordinēt, nosakot prasību pēc speciālas institūcijas izdotas atļaujas (Federālais patentu birojs Vācijā, kas atļauju izdod, saskaņojot ar konkurenci uzraugošo institūciju; Kultūras ministrija Spānijā).

Likumā papildus var paredzēt, ka šīm organizācijām jābūt bezpeļņas (Spānija).

Itālijā Autoru un izdevēju savienība ir valsts (publiska) organizācija, kas pakļaujas premjerministram. Organizācijas lēmumus var pārsūdzēt administratīvā kārtā.

Jāatzīmē, ka ASV pastāv ne vien tiesību īpašnieku, bet arī izmantotāju dibinātas organizācijas,³⁶ kuras pārstāv autorus. Tā, piemēram, BMI (*Broadcast Music Incorporated*) ir organizācija, kuru 1939.gadā dibināja radio raidīšanas organizācijas, kuras nevarēja samierināties ar pastāvošās mantisko tiesību kolektīvā pārvaldījuma organizācijas piedāvāto licenču noteikumiem. Šādu situāciju, kad tiesību administrēšanu veic aizsargāto darbu lietotāji, varam uzskatīt kā savdabīgu centienu kontrolēt ekskluzīvās tiesības izmantošanu.

Arī organizāciju administratīvajā uzraudzībā valsts var realizēt kontroles iespēju attiecībā uz organizāciju pieņemtajiem lēmumiem.

Tā, piemēram, valsts nozīmētai amatpersonai var būt veto tiesības uz organizāciju pieņemtajiem būtiskajiem lēmumiem (Nīderlande).

Monopolstāvokļa kontrole. Tā kā mantisko tiesību organizāciju atrašanās godprātīgā monopola stāvoklī dod labumu ne tikai tiesību īpašniekiem, bet arī darbu izmantotājiem, valsts bieži vien atbalsta šo organizāciju atrašanos monopola stāvoklī.

Itālijas konstitucionālā tiesa 1990. gadā atzinusi, ka Itālijas autoru un izdevēju apvienības monopols *de jure* ir legalizēts sabiedrības interešu vārdā un attaisnojams, jo tiesību īpašniekiem nav aizliegts savas tiesības īstenot arī individuālās administrēšanas kārtā. Arī blakustiesību organizācijai šajā valstī ir monopols *de jure*, tomēr šie tiesību īpašnieki nevar savas tiesības realizēt tieši, bet tikai ar kolektīvā pārvaldījuma palīdzību.

Pārsvarā mantisko tiesību kolektīvā pārvaldījuma organizācijas ir dabiskā monopola stāvoklī.

Vācijā 1965.gadā bija mēģinājums *de facto* monopolu nostiprināt *de jure*, bet mēģinājums izgāzās kā antikonstitucionāls.

Dānijā legālais monopols ir organizācijai, kas administrē muzikālo darbu izmantošanu, bet pārējām – tikai faktiskais monopols.

Anglijas pretmonopolu komisija 1996. gadā pieņēma lēmumu, kas lika mainīt kolektīvās administrēšanas praksi. Līdz komisijas lēmumam administrēšanu ekskluzīvi veica organizācija un tiesību īpašnieki nebija tiesīgi veikt administrēšanu paralēli un individuālā kārtā. Komisijas lēmums paredzēja tiesību īpašniekiem iespēju veikt individuālo tiesību administrēšanu visos gadījumos, kad vien tas ir praktiski iespējams.

ASV organizāciju darbība tiek kontrolēta vienīgi un tikai ar antitrustu likumdošanas palīdzību. Organizācijas, kas administrē muzikālos darbus, atrodas konkurences stāvoklī, pārējām ir *de facto* monopols.³⁷

Tie ir paņēmieni, ar kādiem valsts var mēģināt ietekmēt autortiesību ekskluzivitātes īstenošanu, tomēr jāakcentē, ka šī ierobežošana katrā valstī notiek atbilstoši tās tiesību specifikai un ekskluzivitāti aprobežo netiešā veidā. Jāņem vērā, ka šādi tiek aprobežota nevis pati tiesība, bet tikai tās realizēšana, tādēļ to vispārināt un attiecināt uz ekskluzīvajām tiesībām nevar.

Nobeigums

Varam konstatēt, ka izņēmuma tiesību saturs tiesībās ir samērā nenoteikts. Arī terminu lietošana normatīvajos aktos bieži vien nav konsekventa un dažreiz tiek lietota neatbilstoši normām.

Autora izņēmuma tiesība parasti tiek ierobežota tieši likumā noteiktajos gadījumos, tomēr tās īstenošana var tikt ierobežota arī netiešā veidā, – pārsvarā tas notiek ar likumdošanas un dažādu administratīvu priekšrakstu palīdzību un visbiežāk attiecas uz autora mantisko tiesību kolektīvo pārvaldījumu.

Pašreiz likumos kā sinonīmi tiek lietoti jēdzieni *izņēmuma tiesība* un *ekskluzīva tiesība*. Lai novērstu šādu liekvārdību, nepieciešams lietot tikai vienu terminu.

Terminu *izņēmuma tiesība* intelektuālā īpašuma jomā vajadzētu lietot tikai starptautiskajos līgumos. Tā lietošana nacionālajos likumos nav pamatota tāpēc, ka bieži vien tiesības, kas pēc sava rakstura ir izņēmuma tiesības, netiek par tādām likumā dēvētas (piemēram, īpašuma tiesība).

Likumā izņēmuma tiesību vajadzētu formulēt nevis kā aktīvā subjekta tiesību, bet gan kā aizliegumu pašvājiem subjektiem realizēt konkrētās darbības. Šādam formulējumam būtu ļoti liela nozīme tieši autortiesībās, jo pašreiz izņēmuma tiesības būtība praksē bieži vien netiek pareizi izprasta.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA UN JURIDISKIE AKTI

LITERATŪRA

1. Berger Jean-Louis. *Le droit des biens*. – Paris: PUF, 1990. – P.128.
2. Gestion collective des droits d'auteur et des droits voisins – Service des Affaires européennes du Sénat, étude de législation comparée. www.senat.fr/lc/lc30/lc30_mono.html (skat. 12.10.2002.)
3. Lucas A., Lucas H.-J. *Traite de la propriété littéraire & artistique*. – Paris, Litec, 1994. – P.1104.
4. Poļakovs G. *Rūpnieciskā īpašuma īpašnieka tiesības*. – R. : Turība, 2001. – 381.lpp.
5. Сергеев А.И. *Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации*. – М.: Проспект, 1996. – С.189.

6. Дозорцев В. А. Понятие исключительного права. Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. – М.: Городец, 2000. – С.287– 331.
7. Калятин В. О. Интеллектуальная собственность (Исключительные права). – М.: Норма, 2000. – С.495.
8. Малиновский Д.А. О классификации субъективных гражданских прав. – М.: Юрист. – 2002. – Nr. 3. – С.56.
9. Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права. – СПб., 1908. – Т. II. – С. 483.
10. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Т–I. – М.: Башмаковых, 1914. – С. 483.

JURIDISKIE AKTI

11. Bernes konvencija par literatkras un mkslas darbu aizsardzību: Starptautiska konvencija // *Latvijas Vēstnesis*. – 2003. – 21.febr. – Nr. 29 (2794).
12. PTO TRIPS līgums : starptautisks līgums. http://www.wto.org/french/docs_f/legal_f/27-trips.doc (skat. 24.10.2002.)
13. Autortiesību likums : LR likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 2000. – 27.apr. – Nr. 148.
14. Koncesiju likums: LR likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 2000. – 2.febr. – Nr. 32/33.
15. Patentu likums: LR likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 1995. – 19.martā. – Nr. 60.
16. Par preču zīmēm un ģeogrāfiskās izcelsmes norādēm: LR likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 1999. – 1. jūl. – Nr. 216.
17. Radio un televīzijas likums: LR likums // *Latvijas Vēstnesis*. – 1995. – 8.sept. – Nr. 137.

Summary

The article considers questions connected with the understanding and meaning of the term *exclusive right* (I). Three directions of development of the idea of exclusive right are being dealt with (1). The author assures that in rights exist three essentially different ways of understanding the term *exclusive right*. During the USSR and nowadays in the Russian Federation the understanding of the category differs from the way it is used in countries regarded as the countries of Continental right. The author assures that the exclusive right is a category of the absolute rights.

The following chapter (2) deals with the used terminology, the usage of the term *exclusive right* in international agreements, national law, and also the cases when the term *exclusive right* is not used to signify a certain right in law are considered.

In the article it is emphasized that the term *exclusive right* is expedient for usage in international agreements, but loses its meaning in national law. The author assures that there is no substantiation for the division into exclusive and non-exclusive rights.

The author assures that when the demands of the international agreements are transformed into national law, the exclusive right should be formulated as ‘a prohibition for other persons to perform certain actions guaranteed for rightful person’ instead of ‘right of the subject’.

The author points it is necessary to use unambiguous terminology in normative acts.

The following chapter of the article (II) overlooks the nature of the exclusive right and its role in copyright. The role of the exclusive right among the other rights is dealt with (1) and the right's nature, the technique used in the juridical creative work and the expedience of the used terminology is regarded. Further (2) the question of extent of the exclusive right in field of copyright is dealt with, when the right is due to incipient subjects, the successor of the right or authorized persons.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Patentu likums /LR likums //Latvijas Vēstnesis. – 1995. – 19.martā. – Nr. 60.
- ² Par preču zīmēm un ģeogrāfiskās izcelsmes norādēm /LR likums //Latvijas Vēstnesis. – 1999. – 1. jūl. – Nr. 216.
- ³ Autortiesību likums /LR likums //Latvijas Vēstnesis. – 2000. – 27.apr. – Nr. 148.
- ⁴ Bernes konvencija par literatūras un mākslas darbu aizsardzību /Starptautiska konvencija // Latvijas Vēstnesis. – 2003. – 21.febr. – Nr. 29 (2794).
- ⁵ Koncesiju likums /LR likums //Latvijas Vēstnesis. – 2000. – 2.febr. – Nr. 32/33.
- ⁶ Radio un televīzijas likums /LR likums //Latvijas Vēstnesis. – 1995. – 8.sept. – Nr. 137.
- ⁷ Šī likuma interpretācijas problēma ir radījusi arī vairākas sabiedrībā plašu rezonansi ieguvušās tiesu prāvas starp Latvijas raidorganizācijām un autoru mantisko tiesību kolektīvā pārvaldījuma organizāciju AKKA/LAA.
- ⁸ KF Civilt kodeksa trešā daļa, kurā reglamentēti ar intelektuālo īpašumu saistītie jautājumi.
- ⁹ *Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права. – СПб., 1908. – Т. II. – С. 80–83.* Šeršeņeviča uzskatus aplūkojis arī: Poļakovs G. *Rūpnieciskā īpašuma īpašnieka tiesības.* – Rīga: Turība, 2001. – 55.–59.lpp.
- ¹⁰ Jāpiebilst: netiek uzsvērts tas, ka dotais iedalījums atklātu visu jēdziena apjomu. Šā fakta dēļ tas ir kritizējams, raugoties no formālās loģikas viedokļa.
- ¹¹ *Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Т-I. – М.: Баумановых, 1914. – С.454.*
- ¹² *Ibid.* – С.280.
- ¹³ Šeit gribētos vērst lasītāju uzmanību uz to, ka attiecībā uz tiesību atsavināšanu civilistikā bieži lieto terminu *cesija* (prasījuma tiesību cesija CL 1793., uztura tiesības cedēšanas aizliegums CL 2102.), nevis terminu *nodošana*, kas reāli iespējama tikai attiecībā uz ķermeniskām lietām (pie pirkuma, nomas, īres, patapinājuma u.c. līgumiem). Jāpiebilst, ka praksē un arī likumdošanas aktos daudzos gadījumos nepamatoti tiek lietots jēdziens *tiesību nodošana*, kas ir ne vien nekonsekvence juridiskajā terminoloģijā, bet var izraisīt arī virkni nelabvēlīgu praktisku seku.
- ¹⁴ Citēts no: *Дозорцев В. А. Понятие исключительного права. Проблемы современного гражданского права. Сборник статей. – М.: Городец, 2000. – С.292.* *Калятин В. О. Интеллектуальная собственность (Исключительные права).* – М.: Норма, 2000. – С. XI.
- ¹⁵ *Дозорцев. В. А. Понятие исключительного права.* – С. 295, 297; sk. arī grām.: *Калятин В. О. Интеллектуальная собственность (Исключительные права).* – М.: Норма, 2000. – С. XI.
- ¹⁶ Nebūtu pareizi piekrist uzskatam, ka absolūtās tiesības būtība ir tiesīgo subjektu skaitā. Runājot par absolūtu civiltiesisko attiecību, tiek uzskatīts, ka tās tiesīgie subjekti ir noteikti, bet ar pienākumu saistītie subjekti ir visi pārējie (sabiedrība). Iedalījumam absolūtajās un relatīvajās tiesībās nebūtu nekādas funkcionālās jēgas, ja tā uzdevums būtu tikai noteikt to,

ka aktīvā attiecības puse var būt tikai viena persona. Tieši pretēji, absolūtas tiesības būtība ir parādīt tikai to, ka aktīvais subjekts ir noteikta un tāād identificējama persona, kurai ir konkrētas, no likuma izrietošas tiesības, kuras jārespektē visiem pārējiem sabiedrības locekļiem. Subjektu skaitam nav nozīmes.

Salīdzinājumam varētu minēt kopīpašuma institūtu, kur aktīvie subjekti var būt vairāki kopīpašnieki, kuriem pretī pasīvajā pusē ir visi pārējie sabiedrības locekļi. Fakts, ka kopīpašnieki ir vairāki, tomēr nevarētu būt par iemeslu, lai viņu īpašuma tiesību nekvalificētu kā absolūtu.

¹⁷ Дозорцев В. А. *Понятие исключительного права.* – С.297.

¹⁸ Piemēram, pārdzīvojušā laulātā tiesība uz mantojuma daļu.

¹⁹ Дозорцев В. А. *Понятие исключительного права.* – С.300.

²⁰ Малиновский Д. А. *О классификации субъективных гражданских прав //Юрист.* – № 3. – 2002. – С.20.

²¹ Дозорцев В. А. *Понятие исключительного права.* – С.300.

²² “Le droit de propriété étant *exclusif*” – īpašums ir ekskluzīva tiesība. – Berger Jean-Louis. *Le droit des biens.* – Paris: PUF. 1990. – P.33.

²³ Lucas A., Lucas H.–J. *Traite de la propriété littéraire & artistique.* – Paris: Litec, 1994. – P.22.

²⁴ http://www.wto.org/french/docs_f/legal_f/27-trips.doc (sk. 24.10.2002.)

²⁵ Visbiežāk likumos par intelektuālā īpašuma aizsardzību.

²⁶ Piemēram: salīdzināt Pasaules Tirdzniecības Organizācijas TRIPS līguma 14. un 16. pantu.

²⁷ Piemēram: gadījumos, kad autortiesību likumi ļauj izmantot aizsargātos darbus, neprasot atļauju tiesību īpašniekam, bet izmaksājot viņam taisnīgu atlīdzību par katru darba izmantošanas reizi (darbu reproducēšana privātām vajadzībām saskaņā ar Autortiesību likuma 33.; 35.pantu).

²⁸ Piemēram, tiesība uz dzīvību nav pozitīva, likumā noteikta subjekta tiesība, savukārt tiesība uz privātās dzīves neaizskaramību ir likumā noteikta tiesība.

²⁹ Autora tiesība saņemt likumā noteiktu atlīdzību viņa darba atkārtotas pārdošanas gadījumā.

³⁰ Šeit svarīgi atzīmēt, ka tiesībās ir pazīstama juridiska kategorija – *personiskā tiesība*, ar kuru apzīmē neatsavināmu tiesību, kas var būt gan mantiska, gan nemantiska rakstura. Tā, piemēram, tiesība uz autorību ir personiska nemantiska, bet uztura tiesība ir personiska mantiska tiesība.

³¹ Сергеев А.П. *Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации.* – М.: Проспект, 1996. – С.189.

³² <http://clea.wipo.int/clea/lpext.dll?f=templates&fn=main-h.htm&2.0> (sk. 23.10.2002.)

³³ Šeit gan jāpiebilst, ka lietas attēla komerciāla izmantošana Rietumeiropas valstīs pēdējos gados tiek sankcionēta, balstoties tieši uz īpašuma tiesību un kvalificējot lietas attēla izmantošanu kā tās lietošanu.

³⁴ Jāpiezīmē, ka jēdzieni *izņēmuma tiesības* un *izņēmuma licences* nav sinonīmi. Ar izņēmuma licencēm apzīmē tādas licences, kas nodrošina tiesīgajai personai monopolstāvokli tirgū izmantot kādas tiesības (arī autora izņēmuma tiesības).

³⁵ Citās valstīs tas netiek darīts ar pilnvarojuma palīdzību, bet ar uzticētā (fiduciārā) īpašuma tehnikas vai trasta palīdzību. Iespējams arī ieguldīt sabiedrībā tiesību kā kapitāla daļu.

³⁶ Daudzās citās valstīs (arī Latvijā) likums to nepieļauj.

³⁷ Gestion collective des droits d’auteur et des droits voisins – Service des Affaires européennes du Sénat, étude de législation comparée. www.senat.fr/lc/lc30/lc30_mono.html (sk. 12.10.2002.)

Tiesas ieskats un svarīgi iemesli civiltiesisku strīdu izskatīšanā

Agris Bitāns

Juridiskās fakultātes Civiltiesību zinātņu katedras lektors,
zvērināts advokāts, e-pasts: agris.b@parks.lv, tālr. 7094430

Rakstā aplūkota aktuāla, bet šobrīd vēl pietiekami neizpētīta problēma – kā piemērot Civillikuma 5.pantu (CL 5.p.) to civiltiesisko strīdu risināšanai, kurus likumdevējs atstājis tiesas ziņā. Šīs normas aktualitāti apstiprina fakts, ka tiesās palielinās tādu lietu skaits, kurās tiek lūgta nemantiskā (morālā) kaitējuma mantiska kompensācija.

Autors analizē šīs materiālās tiesību normas piemērošanas robežas.

Taisnības apziņas jēdziens tiek aplūkots gan no vēsturiskā, gan tiesiskā aspekta, kā arī attiecībā uz civiltiesībām.

Analizējot tiesu praksi CL 5.p. piemērošanā, autors norāda uz nepieciešamību uzlabot spriedumu kvalitāti no to pamatotības viedokļa, t.i., aicinot tiesas pilnīgāk izmantot taisnības apziņu un vispārīgos tiesību principus strīda izšķiršanā un spriedumā norādīt tos taisnības apziņas argumentus un tiesību principus, kas bija par pamatu spriedumam. Tiek izteikts arī aicinājums pārvērtēt Senāta pašreizējo praksi par kasācijas robežām un nostiprināt likumā paredzēto revīzijas funkciju.

Raksturvārdi: tiesas ieskats, svarīgi iemesli, taisnības apziņa, tiesību principi.

Ievads

Civillikuma (turpmāk tekstā – “CL”) 5.pants nosaka: “*Kad lieta jāizšķir pēc tiesas ieskata vai atkarībā no svarīgiem iemesliem, tad tiesnesim jāspriež pēc taisnības apziņas un vispārīgiem tiesību principiem*”. Šīs materiālo tiesību normas iztulkošanu un piemērošanu tiesu praksē nevar atzīt par apmierinošu – ir saskatāma tiesu nekonsekvence un pat kļūdas.

Kļūdas, piemērojot vai nepiemērojot šo materiālo tiesību normu, rodas vispirms tādēļ, ka nav pietiekami izprasta šī panta juridiskā būtība. Pēc CL atjaunošanas nav veikta teorētiskā analīze par CL 5.panta piemērošanu. Līdz ar to nav skaidrs, vai šī materiālo tiesību norma ir piemērojama visu civiltiesisko strīdu izšķiršanā vai tikai attiecībā uz noteiktiem gadījumiem. Praksē nav atrodamas norādes uz CL 5.panta ierobežotu piemērošanu. Nav arī dots izskaidrojums par to, cik plaši var iztulkot terminus “tiesas ieskats” un “svarīgi iemesli”. Un visbeidzot jautājums: “Vai tiesai ir jāspriež pēc taisnības apziņas un vispārīgiem principiem tikai CL 5.p. minētajos gadījumos?”

Tiesību rakstos CL 5.p. noteiktie vispārīgie tiesību principi biežāk tiek pieminēti kā piemērs jaunu tiesību avotu radīšanai.¹ Līdz ar to būtu nepieciešams noskaidrot, vai šāda normas piemērošana atbilst tās juridiskajai jēgai.

Šī raksta mērķis ir veikt CL 5.p. vispārīgu teorētisko analīzi un vērtējumu, sniegt atbildi uz iepriekš izvirzītajiem un citiem jautājumiem, kā arī dot ieteikumus, lai palīdzētu tiesu praksē precīzāk piemērot šo svarīgo tiesību normu civiltiesisku strīdu izskatīšanā.

1. Civillikuma 5.panta piemērošanas robežas

CL 5.p. iekļaušana CL ievadā nav uzskatāma par nejausību. Tiesību principu piemērošana tiesu praksē pirms Otrā pasaules kara nebija nekas neparasts. Senāts ļoti bieži atsaucās uz vispārīgiem tiesību principiem, izskatot civiltiesiskos strīdus.² Savukārt pēc neatkarības atgūšanas gadījumi, kad tiesa atsaucas uz vispārīgiem tiesību principiem, tiek uzskatīti par kaut ko ārkārtēju. To apliecina, piemēram, Satversmes tiesas pirmais spriedums 1997.gada 7.maijā, kas radīja lielas diskusijas par tiesas iespējām atsaukties uz vispārīgiem tiesību principiem, kā arī Senāta spriedumi par proporcionalitātes principa piemērošanu. Rezervēta vai pat noliedzosa attieksme skaidrojama ar to, ka iepriekšējos 50 gadus Latvijā tiesu un valsts un pašvaldības iestāžu, kā arī juristu vidū tika atzītas tikai pozitīvās jeb rakstiskās tiesības.

Jānoskaidro, kādas juridiska (tiesiska) rakstura sekas rada tiesas atsaukšanās uz CL 5.p. sava lēmuma pamatojumam.

Pirmskara Latvijas tiesību literatūrā nebija izveidojies vienots priekšstats par tiesas CL 5.p. piemērošanas rezultāta tiesisko raksturu. Senators O.Ozoliņš norādīja, ka CL 5.pantā paredzētās tiesības tiesnesim dod tiesības spriest “*pēc taisnības, t.i., pēc savām intuitīvām tiesībām un pēc abstraktiem tiesību principiem, kas neietilpst oficiālās pozitīvās tiesībās*”. Taču, viņaprāt, izspriežot lietu pēc taisnības un tiesību principiem, tiesnesis nerada nekādu paliekošu pozitīvo tiesību normu, nedz saistošu precedentu, jo viņa tiesiskā pārliecība nav tiesību avots CL 2.panta izpratnē. Ir jāpiekrīt viņa norādei, ka nav pamatoti vilkt paralēles CL 5.pantam ar Šveices kodeksa 1.panta pēdējo daļu, “*jo tur tiesnesis darbojas kā pozitīvo tiesību radītājs*”³. Līdzīgi uzskatīja arī V.Sinaiskis un toreizējais tieslietu ministrs H.Apsītis.⁴ Arī šobrīd tiek nodalītas likumdevēja un tiesas funkcijas, t.i., interpretējot likumu, tiesa nevar veidot jaunas tiesību normas.⁵

Tomēr jānorāda, ka profesors V.Sinaiskis nav bijis konsekvents. Ir zināms viņa izteiktais viedoklis, ka ar CL 5.p. ir “*dota zināma iespēja tiesnesim radīt tiesības CL paredzētās robežās, kas ir pilnīgi saprotami un lietderīgi*”, lai gan šīs robežas viņš nenorāda.⁶ Varētu piekrist V.Sinaiska viedoklim, ja ar tiesībām saprot to izpratni subjektīvā nozīmē.⁷

Jāpiekrīt, ka Latvijas CL 5.p. nedod tiesības tiesai rīkoties kā likumdevējam, ja nav attiecīga likuma. **Tiesas nolēmums, pamatojoties uz CL 5.p., nav jauna likuma vai jaunu tiesību radīšana, bet gan esošā likuma iztulkojums vai subjektīvu tiesību atzīšana.**

Ja jau tiesas nolēmums, kas pieņemts, pamatojoties uz CL 5.p., nerada jaunu likumu vai tiesības, tad varbūt tas ir papildu līdzeklis likuma iztulkošanā, t.i., CL 4.p. turpinājums?

Pirmskara laika tiesību zinātnieki uzsvēra: nav pareizi uzskatīt, ka CL 5.p. ir turpinājums 4.p. noteiktajam likumu iztulkošanas metodēm.⁸ Līdz ar to nevar piekrist Līdijas Opss izteiktajam viedoklim, ka CL 5.p. paredzēto taisnības principu var izmantot, lai novērstu likuma nepilnības,⁹ jo tas nozīmētu šīs materiālo tiesību normas piemērošanu tam neparedzētam mērķim.

Likuma piemērošana un tiesību normu iztulkošana, izmantojot interpretācijas (iztulkošanas) metodes, nerada jaunas un patstāvīgas tiesības, piemēram, kā precedentus. Latvijas tiesa “robus likumos” var aizpildīt, izmantojot arī tiesību un likumu analogiju.¹⁰

Gan V.Sinaiskis, gan O.Ozoliņš pamatoti norāda, ka šajā pantā dotās tiesības ir adresētas tikai tiesnesim, tātad specifiskam subjektam,¹¹ nevis visiem civiltiesisko attiecību subjektiem. Tiesai dotās tiesības lemt saskaņā ar CL 5.p. ir atzīstamas nevis par patvaļīgām, t.i., “*kad pati tiesa to atrod par vēlamu un nepieciešamu*”, bet gan, “*kad pats likums piešķir šo tiesību attiecīgi norādītos pantos*”.¹²

Šādas norādes CL ir atrodamas. Tieši uz tiesas ieskatu CL ir norādīts šādos pantos: 45.p., 294.p., 332.p., 395.p., 545.p., 569.p., 746.p., 916.p., 948.p., 1292.p., 1535.p., 1830.p., 2008.p., 2123.p., 2347.p., 2349.p., 2351.p., 2352.p.. Pie šīs grupas ir jāpieskaita arī CL 2352^a.p. un 2353.p., jo saskaņā ar šīm materiālo tiesību normām tiesām tiek dota tiesība noteikt atbildības apmēru, tātad – pēc tiesas ieskata.

Tālāk jānoskaidro, vai tiesai ir dotas neierobežotas tiesības piemērot CL 5.p., ja tā kādā lietā saskata “svarīgus iemeslus”? Runājot par jēdzienu “svarīgi iemesli”, ir jāpiekrīt V.Sinaiska nostājai, ka arī šeit tiesas iespējas tiek sašaurinātas līdz tiem gadījumiem, kas tieši minēti CL.¹³ Jānorāda, ka šādu gadījumu nav maz, piemēram, CL 27.p., 28.p., 33.p., 56.p., 79.p., 81.p., 87.p., 95.p., 164.p., 165.p., 169.p., 220.p., 242.p., 262.p., 265.p., 349.p., 394.p., 618.p., 727.p., 1070.p., 1502.p., 1652.p., 1919.p., 2147.p.3.app., 2193.p., 2254.p., 2263.p., 2315.p.

Līdz ar to ir redzams, ka CL 5.p. piemērošanā tiesai gan **attiecībā uz tiesas ieskatu, gan svarīgu iemeslu noteikšanu ir likumā noteikti ierobežojumi.**

Apkopojot iepriekšminēto, ir jāsecina: **CL 5.p. nav legāls pamats tiesām jaunu likumu vai tiesību radīšanai. Tāpat tas nevar tikt izmantots kā vēl viena likuma iztulkošanas (interpretācijas) metode. Šī materiālo tiesību norma nav piemērojama kā vispārējs pants visiem civiltiesiskajiem strīdiem, t.i., šī norma var tikt piemērota tikai likumā noteiktajos gadījumos.** Lai gan doti vispārīgi apzīmējumi, “tiesas ieskats” un “svarīgi iemesli” ir atkarīgi nevis no tiesas subjektīva izvēles, bet gan tiesas likuma norādes.

Jāatzīst, ka šajā jomā tiesas pieļauj kļūdas. Uzskatāms piemērs ir Senāta 11.09.2002. spriedums civillietā SKC-441¹⁴. Tajā rakstīts :

Apelācijas instances tiesas spriedums atbilst likuma prasībām un ir taisnīgs. Netiek apstrīdēts, ka prasītājs Edgars Riņķis ir ziedes izgudrotājs. Nav apstrīdams, ka prasītājam pienākas autoratlīdzība, ka atbildētājs šo ziedi ieviesis ražošanā un saņem par to ienākumus. Laika periodā, kad atbildētājs izmanto prasītāja izgudrojumu ienākumu gūšanā, mainījusies likumdošana, tādēļ radušās tiesiska rakstura grūtības noteikt autoratlīdzības apmēru. Apelācijas instances tiesa faktiski noteikusi autoratlīdzību minimālā apmērā, tādēļ tās spriedums, kas atzīstams par taisnīgu, nevar tikt atcelts to motīvu dēļ, kas izteikti, analizējot virkni normatīvos aktus kasācijas sūdzībā. Šajā gadījumā atzīstams, ka [apelācijas] instances tiesas spriedums atbilst Civillikuma 5.panta pamatnoteikumiem, kad atkarībā no svarīgiem iemesliem tiesnesim jāspriež pēc taisnības apziņas un vispārīgiem tiesību principiem. Tāpēc Augstākās tiesas Senāts uzskata, ka nav nepieciešams apspriest tos kasācijas sūdzībā norādītos PSRS un LPSR normatīvos aktus, kurus formālu apsvērumu dēļ varētu attiecināt uz izskatāmo strīdu.

Analizējot šo spriedumu, ir jāsecina, ka Senāts ne tikai pretnostatīja likumu pretī tiesas taisnības izpratnei, bet arī nepareizi iztulkoja un piemēroja CL 5.p., kas liecina par izpratnes trūkumu materiālo tiesību normu iztulkojumā.

Senāta atsaukšanos uz CL 5.p. kā pamatojumu sprieduma taisnīgumam nevar atzīt par tiesisku, jo tad var uzdot loģiskus jautājumus : “Vai tad citi spriedumi var nebūt taisnīgi?” un: “Kāpēc tad Senāts nepārbauda visu citu spriedumu civillietās atbilstību taisnības apziņai un vispārējiem tiesību principiem, t.i., CL 5.p.?”

Ir acīmredzams, ka nebija tiesiska pamata piemērot CL 5.p. uz izskatāmo strīdu, atsaucoties uz “*tiesiska rakstura grūtībām noteikt autoratlīdzības apmēru*”, jo šajā lietā piemērotās materiālo tiesību normas neietilpst CL 5.p. noteiktajos gadījumos. Arī iespējamo likuma trūkumu vai likuma robus tiesa tiesiski nevarēja “izlabot” ar CL 5.p. palīdzību. Šādam nolūkam, kā tas tika konstatēts iepriekš, tas nav paredzēts.

Šajā spriedumā ir saskatāma arī cita Senātam raksturīga kļūda – nekonsekvence jautājumā par materiālo un procesuālo tiesību normu nepiemērošanas sekām, t.i., vienā gadījumā likuma formāla – atbilstoši tā saturam – nepiemērošana ir pamats sprieduma atcelšanai kasācijas kārtībā, bet otrā nav.¹⁵

2. Tiesas darbības saskaņā ar CL 5.p. prasībām

Konstatējums, ka konkrētā gadījumā ir piemērojams CL 5.p., ir tikai pusceļš uz taisnīgu civiltiesiska strīda izskatīšanu. Tālāk CL 5.p. nosaka, ka tiesai ir jāvadās no šādiem kritērijiem: 1) taisnības apziņas un 2) vispārējiem tiesību principiem. Līdz ar to CL 5.p. izpratnei jānoskaidro šo divu kritēriju būtība.

Vispārīgi runājot, tiesai, izskatot civiltiesiskus strīdus, ir tiesības bez likuma izmantot arī citus instrumentus. Jau pieminētā Šveices kodeksa 1.p. atļauj izmantot strīdu izskatīšanā papildu instrumentus, kas nav paredzēti CL, t.i., zinātni un praksi.

Latvijas likumdevēja izvēle par labu tikai taisnības apziņai un vispārējiem tiesību principiem norāda uz to, ka arī šajā ziņā nodoms nebija dot tiesām neierobežotu brīvību strīdu izšķiršanā. Taisnības apziņa un vispārējie tiesību principi ir papildu instrumenti un līdzekļi, kurus tiesa drīkst izmantot tikai saskaņā ar CL 5.p. Tas nenozīmē, ka citi strīdi, kas netiek skatīti, pamatojoties uz CL 5.p., būtu izskatāmi pretēji taisnības apziņai vai vispārējiem tiesību principiem, piemēram, attiecīgos gadījumos nevainīguma prezumpcijai. Tātad CL 5.p. minētajos gadījumos salīdzinājumā ar vispārējiem gadījumiem šo kritēriju piemērošanā ir specifika. Ne visi strīdi var tikt atrisināti ar abstraktas likuma normas palīdzību, piemēram, likumā nevar ierakstīt, cik būtu jāmaksā par zaudēto redzi.

V.Sinaiskis pamatoti norādīja, ka civiltiesības nav tikai mantiskas tiesības,¹⁶ līdz ar to, izskatot civiltiesisku strīdu, arī CL 5.p. noteiktajos gadījumos, nedrīkst aizmirst par cilvēku kā tiesību subjektu un viņa tiesībām un likumīgajām interesēm. Līdz ar to gan taisnības apziņa, gan vispārējie tiesību principi tiesai ir jāpiemēro tā, lai nepamatoti neaizskartu personu un tās tiesības; turklāt personiskās tiesības būtu stādāmas augstāk par mantiskajām.

Tāpēc ir svarīgi noskaidrot jēdzienu “taisnības apziņas” un “vispārējos tiesību principu” saturu.

3. Taisnība un taisnības apziņa

Jautājums par taisnības apziņu ir ļoti sarežģīts. Tādēļ, pirms aplūkojam taisnības izpratni CL 5.p. gaismā, ir jānoskaidro taisnības jēdziens vispārējos vilcienos. Taisnības jēdziens pie mums nāk no visdziļākās senatnes – līdzīgi kā visām citām tautām. Platons uzskata, ka taisnība ir viens no pamattikumiem, bet Aristotelis taisnību atzīst par augstāko tikumu, kas ietver visus citus tikumus.¹⁷ Arī latviešu tradīcijās un tautas dziesmās atrodam norādi, ka taisnība bija nozīmīgs latvju tikums (piemēram, taisnus ceļus iet, runāt taisnu valodu, neapiet likumu ar līkumu utt.).¹⁸

Taisnības jēdziens ir cieši saistīts ar taisnīgumu kā vispārinātas īpašības “taisnīgs” konkrētu izpausmi. Jēdziens “taisnīgs” tiek attiecināts uz tādām personām, kuru izturēšanās, rīcība atbilst taisnīguma izjūtai.¹⁹ Taisnīgums ir morālās, tiesiskās un politiskās apziņas jēdziens, t.i., jābūtība, kas izriet no priekšstata par cilvēka būtību un viņa neatņemamajām tiesībām.²⁰ Taisnīgums, pēc Aristoteļa vārdiem, ir vispilnīgākā tikumbūtība, reizē kā vidus (sabalansētība starp galējībām) arī ir pareizais mērs.²¹

Taisnīgums prasa, lai pa-stāvētu atbilstība, sabalansētība starp indivīdu un sabiedrību vai valsti²² starp to tiesībām un pienākumiem, starp rīcību un tās novērtējumu, darbu un samaksu, noziegumu un sodu, cilvēku nopelniem un to sabiedrisku atzīšanu.²³ Neatbilstība šajās attiecībās tiek vērtēta kā netaisnība.

Taisnības definēšanu apgrūtina arī tas, ka vēsturiski izpratne par taisnīgumu ir mainījusies. Cilvēce laika gaitā ir pazinusi dažādas taisnības izpratnes. Piemēram, no vēstures mēs pazīstam Taliona principu – aci pret aci, zobu pret zobu; šobrīd mēs šo principu neatzīstam par taisnīgu.

Ar taisnīgumu ir jāsaprot vai nu darbības, vai kādas citas izpausmes salīdzinājums ar taisnību un tās atbilstības novērtējumu.

Ir plaši izplatīts uzskats, ka **taisnība ir sociāli filozofiska kategorija**²⁴ vai **sociāls princips**.²⁵ Tātad tā ir no cilvēku sabiedrības izrietoša un tikai cilvēkiem raksturīga parādība. V.Sinaiskis norāda, ka CL 5.p. izpratnē vārds “taisnība” ir jāsaprot kā sociāla taisnība.²⁶ Viņš akcentē, ka “*taisnība ir kaut kas visiem acīmredzams, pamatots uz cilvēku veselo saprātu un tāpēc viņiem piemītošs (imanents), patstāvīgs, uz visiem attiecināms, tāpēc visu cilvēku aizstāvēts kā sabiedrības dzīves princips, kas gala iznākumā gūst uzvaru pār savu pretstatu — netaisnību*”.²⁷ Arī profesors V.Hvostovs norāda, ka pastāv “*augstākās taisnības princips*”, t.i., princips, kad mēģina atrast harmoniju, no vienas puses, starp personības kā indivīda un sabiedrības interesēm un paša indivīda egoistiskām un altruiskām dziņām, no otras puses.²⁸

Taisnību atzīst tikai par cilvēkam raksturīgu **īpašību (tikumu)**, t.i., spēju “*rīkoties saskaņā ar tiesībām un tikumiskām normām, labu atalgojot un ļaunu nosodoļ*”.²⁹ Taisnību aplūkojot kā tikumu, jāsecina, ka tas nav radies no nejaušības vai no dabas.³⁰ Aristotelis pamatoti apgalvoja, ka cilvēkiem piemīt dabisks morālo tikumu attīstīšanas potenciāls, taču to, tāpat kā jebkuru māku, var iegūt (apgūt), tikai to pielietojot, t.i., mācoties un darbojoties taisnīgi.³¹ Taisnība ir cilvēku nepieciešamība, jo, “*taisnīgi rīkojoties, cilvēki kļūst taisnīgi*”.³²

Mūsdienās ar taisnību saprot cilvēku interešu un tiesību nodrošināšanu kompromisa ceļā.³³ Taisnība ir strīdu risināšanas princips un tādu tiesisko attiecību stāvoklis, kas

kopumā atbilst vēsturiski un sociāli determinētiem racionāliem un morāliem priekšstatiem un kritērijiem (*justice, equity*).³⁴ Uz taisnību (*justice, truth* – angļu val.) atsaucas tajos gadījumos, kad tiesas izskata juridisku strīdu, pamatojoties uz vispārējiem taisnības motīviem,³⁵ piemēram, aizskartās personas iepriekšējā stāvokļa atjaunošana (*restitutio in integrum*).

Taisnības jēdziens bieži tiek skaidrots ar pretēju parādību – netaisnību. Taisnība ir pretstats netaisnībai, kurai raksturīgs, ka tā kā acīmredzama aplamība nevar tikt attiecināta visiem cilvēkiem, bet tikai dažiem vai kādām cilvēku grupām. Līdz ar to ikdienā un tiesu praksē, vērtējot konkrēto uzvedību, ir jāiegūst skaidra atbilde, vai tā ir vispārīgi pieļaujama attiecībā pret visiem, t.i., vai būtu taisnīgi, ja tāda pati darbība būtu izdarīta pret jebkuru citu personu.

Taisnība ir pārcilvēciska parādība vai fenomens, kuras mērķis ir panākt sabalansētību starp diviem indivīdiem vai indivīdu un sabiedrību (valsti). Tā ir augstāka, abstrakta taisnības ideja – panākt cilvēku kā sabiedrības locekļu pareizu un izvērtu eksistenci, tātad labklājību. Taisnību var mēģināt izziņāt savas tā brīža izpratnes robežās. Tādējādi, lai gan taisnība kā parādība un ideja ir nemainīga, cilvēces izpratne par to laika gaitā mainās.

CL 5.p. liek tiesnesim izspriest lietu, pamatojoties nevis uz taisnību, bet gan taisnības apziņu. Apziņas jēdziens pats par sevi ir ļoti plašs, tādēļ aplūkosim to galvenajos virzienos. Apziņa ir psiholoģijas pamatjēdziens, kas izsaka cilvēka psihisko pārdzīvojumu ciešo kopsakarību un apzināšanu.³⁶ Skaidrojot šo jēdzienu, tiek norādīts uz to, ka apziņa ir filozofiska, sociāla un psiholoģiska kategorija. Ar apziņu saprot cilvēka smadzeņu funkciju – objektīvās realitātes augstākās atspoguļošanas formu. Apziņa, tāpat kā domas, ir cilvēka galvas smadzeņu darbības rezultāts. Apziņa attīstās cilvēkam kopš dzimšanas.³⁷ Apziņa tiek raksturota kā izjūta, apzināšanās, pārliecība, izpratne un apzināta attieksme, piemēram, vainas, pārkāpuma vai pienākuma apziņa.³⁸ Šīs spējas ir raksturīgas tikai cilvēkam. **Apziņa ir cilvēka subjektīva izjūta, pārliecība, izpratne vai attieksme, kas mainās, attīstoties pašam cilvēkam savas dzīve laikā, kā arī – sabiedrībai kopumā. Apziņa ir subjektīva izpratne par objektīvām parādībām, un taisnības apziņa ir izpratne par taisnību, bet ne pati taisnība.**

Šī brīža taisnības izpratne veido noteikta veida risinājumu pieņemšanu kā normu. Cilvēces mērķis ir tiekties pēc taisnības. Taču taisnība kā permanenta parādība un kā absolūta ideja (būt taisnīgam) ir jānošķir no taisnības izpratnes un atainojuma sabiedrības apziņā, t.i., taisnības apziņas.

Taisnība ir indivīdu, sabiedrības un valsts interešu, tiesību un pienākumu, rīcības un tās rezultāta novērtējuma atbilstība vai sabalansētība, t.i., harmonisku attiecību stāvoklis. Sabiedrība tiecas pēc taisnības sasniegšanas savas taisnības izpratnes vai apziņas robežās. Cilvēce vēsturiski arvien tuvinās taisnībai, attīstot savu izpratni par taisnību, t.i., taisnības apziņu. Šī taisnības apziņa tiek izmantota, gan radot likumus un citus sabiedrības uzvedības noteikumus, gan izšķirot konkrētu sabiedrisku strīdu vai šo noteikumu pārkāpumu. Savukārt šo pasākumu rezultāts tiek salīdzināts ar taisnību (mūsu taisnības apziņas robežās). Ja tas atbilst taisnībai, tad ir sasniegts taisnīgums.

4. Taisnības pazīmes

Analizējot taisnību objektīvā nozīmē, jāaplūko V.Sinaiska izdalītās taisnības septiņas pazīmes³⁹ un tās jāizvērtē. Pirmām kārtām taisnība objektīvā nozīmē prezumē vispār visu cilvēku veselo saprātu, tātad vispārēju atzīšanu – **taisnības vispārējas atzīšanas pazīme**.

Otrā pazīme izriet no iepriekšējās pazīmes – pastāvot taisnības vispārīgai atzīšanai, nedrīkst būt nekādu šaubu par to, kas ir taisnīgi. Un šī pazīme ir **nešaubīgums**. V.Sinaiskis pamatoti norāda: “.. kur rodas šaubas, tur nav objektīvas taisnības.”⁴⁰ Konkrētu risinājumu atzīst par taisnīgu, t.i., atbilstošu taisnības izpratnei, ja to pieņem (akceptē) sabiedrības vairākums. Var rasties neskaidrība: vai gadījumā, ja viena persona apšaubīs taisnīgumu, taisnība neeksistēs? Domājams, ka eksistēs, jo šajā gadījumā tiek aplūkota vispārēji atzīta taisnība, t.i., objektīva taisnība.

Taisnības trešā pazīme ir tās **eksistences mūžīgums**, vadoties no tā, ka taisnības izjūta un apziņa piemīt tikai cilvēcei tās cilvēciskās dabas dēļ un līdz ar to tā eksistē, kamēr eksistē pats cilvēks, t.i., cilvēce. Tātad taisnība pastāv bez pārtraukumiem. Ar savu darbību mēs cenšamies to sasniegt vai pietuvoties tai pēc iespējas tuvāk.

Ceturrtā taisnības pazīme – tās **patstāvīgums**. Taisnības saknes nav meklējamas ne reliģijā, ne ētikā, ne estētikā, ne tiesībās, tā pastāv pati par sevi. Šī pazīme sākmā varētu šķist neloģiska. Taču ar šo pazīmi zinātnieks vēlējas uzsvērt taisnības pilnīgu neatkarību. Vienlaikus V.Sinaiskis atzīst, ka taisnība ir tiesību, ētikas, estētikas, reliģijas un citu cilvēka iedibināto normu apslēptais pamats.⁴¹ Mainoties to izpratnei, katra sabiedriskā formācija rada jaunu izpratni par taisnību. Cilvēku un arī sabiedrības izpratne par taisnību attīstās. Primitīvās taisnības izpratnes vietā nāk progresīvāka un vēl atbilstošāka, taču pati taisnība kā pamats vai vadlīnija attiecību noregulēšanā saglabājas. Cilvēce savā vēsturiskajā attīstībā arvien vairāk un vairāk tuvinās patiesai taisnības izpratnei. Taisnība ir nezūdošais mērķis, uz kuru tiecas sabiedrība.

Kā taisnības piekto, visraksturīgāko un būtiskāko pazīmi V.Sinaiskis min taisnības **attiecināmību uz visiem kopā un katru cilvēku**, neņemot vērā, pie kādas cilvēku grupas, šķiras vai nācijas viņš pieder. Šajā gadījumā jāuzsver, ka nav subjektīvu (personības dēļ) izņēmumu – “Viens likums un viena taisnība visiem!”. Šo principu apliecina Satversmes 91.p., kas nosaka, ka “*visi cilvēki Latvijā ir vienlīdzīgi likuma un tiesas priekšā. Cilvēka tiesības tiek īstenotas bez jebkādas diskriminācijas.*”

V.Sinaiska pieminētajām divām pēdējām taisnības pazīmēm – **sankcijas vai reakcijas**⁴² un **taisnības neizbēgamā triumfa vai uzvaras pazīmei**⁴³ ir jāpieiet kritiski.

Ir jāpiekrīt V.Sinaiskim, ka taisnības “.. *pārkāpšana neizbēgami izsauc reakciju, zināma veida arī imanentu sankciju pārkāptās taisnības atjaunošanas virzienā tiklab no paša cietušā, kā arī no citu cilvēku puses, kas realizē savā dzīvē taisnību*”.⁴⁴ Tiešām, lai sasniegtu taisnību, ir jābūt atbilstošai reakcijai uz personas uzvedību. Taču šajā gadījumā zinātnieks runā **par taisnības realizācijas jābūtību, nevis par pašu taisnību**.

Septītā pazīme – **taisnības neizbēgamais triumfs vai uzvara**.⁴⁵ Nav šaubu, ka dzīvē blakus taisnībai pastāv arī netaisnība un ka normālu sabiedrības eksistenci var panākt tikai tad, ja par netaisnīgu aktu noteikti būs sankcija. Tas savukārt dod stabilitāti sabiedriskajās attiecībās. Lai sabiedrība normāli eksistētu, t.i., lai būtu saglabāta noteikta kārtība, valstij kā sabiedrības vēlmju paudžam ir jānodrošina taisnības reakcija uz katru netaisnību. Mēs

saistām taisnību (taisnīgumu) ar šīm sekām (ļauņo nosodīt un labo apbalvot), taču nevajadzētu būt šaubām, ka **parādības sekas (vēlamās sekas) un pati parādība nav viens un tas pats**. Tāpēc **nav pamata šo pazīmi tieši attiecināt uz pašu taisnību**. Šīs divas pazīmes vairāk attiecas uz taisnības (tās apziņas) realizācijas pazīmēm, nevis pašu taisnību kā parādību.

5. Taisnības apziņa Civillikuma 5.panta izpratnē

Tiesībās izšķir divus taisnības veidus: objektīvo un subjektīvo, un CL pieturas pie otra taisnības veida.⁴⁶ Šo apgalvojumu V.Sinaiskis pamato ar atšķirību: pirmā prezumē sava veida taisnības noteikumus, kaut ko statistiku, turpretī otra atrodas vēl šo noteikumu rašanās stadijā, varētu teikt – dinamiskā stāvoklī. Tas nebūt nenozīmē, ka tiesnesis šajā gadījumā var balstīties tikai uz savu izteikti subjektīvu taisnības izpratni. Ar taisnības apziņu šajā gadījumā nav jāsaprot tiesas (individuālā tiesneša) vai arī sabiedrības vairākuma izpratne par taisnību.⁴⁷ Zinātnieks pamatoti norāda, ka, lai gan ar taisnību parasti saprot civiltiesiskās sabiedrības locekļu vairākuma domu (objektīvā nozīmē), tomēr ne vienmēr vairākumam ir taisnība, dažreiz tā var būt arī mazākuma pusē.⁴⁸ Šī principa neievērošana likumdošanā, piemēram, sakarā ar kādas valdošas partijas ieskatiem, nāk visiem par ļaunu.⁴⁹

Šī ir objektīvā taisnība, kas ar tiesneša starpniecību izpaužas tādā veidā, ka gan viņš, gan sabiedrība šo taisnību saprot. Tas nozīmē, ka taisnība šajā gadījumā nav kaut kas statisks. Taisnīgums un tā izpratne var atšķirties vai būt citāda likuma pieņemšanas un tā piemērošanas brīdī. Tiesām ir jāievēro tā taisnības izpratne, kas pastāv likuma piemērošanas laikā.

Ir jāpiekrīt V.Sinaiskim, ka ar taisnības izjūtu (apziņu) nedrīkst sajaukt cietušās personas subjektīvo pā-restības pārdzīvojuma sajūtu.⁵⁰

Ar taisnību CL 5.p. izpratnē jāsaprot **objektīva taisnība**,⁵¹ kas izpaužas ar tiesas starpniecību, t.i., nodarītās netaisnības (kaitējuma) saprātīga novēršana (izlabošana) ar civiltiesiskiem līdzekļiem. **Taisnības mērķis ir atrast (sasniegt) labāko un saprātīgāko rezultātu** (strīda izbeigšana vai kaitējuma novēršana) **konkrētajā civiltiesiskajā strīdā, šajā gadījumā vadoties no konkrētajiem lietas apstākļiem, vienlaicīgi ievērojot harmoniju (kompromisu) starp sabiedrības un indivīda interesēm, no vienas puses, un divu indivīdu savstarpējām interesēm, no otras puses**. Tas nozīmē, ka tiesas noteiktajam civiltiesiskajam pienākumam šajā konkrētajā gadījumā jābūt tādām, ar kuru varētu saprātīgi risināt konkrēto civiltiesisko strīdu un maksimāli izlabot pieļauto civilo netaisnību (kaitējumu) vai likvidēt tā radītās nepatīkamās (negatīvās) sekas. Par vienu no taisnības apziņas izpausmēm civiltiesībās būtu jāatzīst tiesību pārkāpēja pienākums atjaunot cietušā stāvokli, kāds tas bijis pirms civiltiesiskā pārkāpuma izdarīšanas.⁵² Tieši taisnības apziņa ir tā, kas dod tiesības tiesai noteikt taisnīgu kompensāciju tajos gadījumos, kad nav iespējams atjaunot personu iepriekšējās tiesībās (*resitutio in integrum*).⁵³

Modernās tiesībās taisnīguma principa realizācija ir nesaraujami saistīta ar citu civiltiesību funkciju izpildi, piemēram, samierināšanas funkciju, zaudējumu kompensēšanas pārcelšanu citiem, sodīšanas, prevencijas funkciju u. c.⁵⁴

Tiesas nolēmuma mērķis ir dot **cietušajam taisnīgu apmierinājumu** – vai nu atjaunojot cietušā agrāko stāvokli, t.i., dodot tam pilnīgu atlīdzību, vai arī kompensējot vai kā citādi nolīdzinot (izlabojot) morālo (nemantisko) kaitējumu, piemēram, nosakot sāpju naudu, lai “*nodibinātu mieru starp cietušo un aizskāruma izdarītāju kā kaitējumā vainīgo*”.⁵⁵ Šajā gadījumā likumdevējs neliek ciest vainīgajam to pašu, kas bija jāizcieš cietušajam, bet gan dod iespēju pirmajam izdarīt kaut ko labu pēdējam. Tādējādi tiek sasniegts civiltiesību uzdevums – **veicināt sabiedrisko attiecību pozitīvu attīstību**.

Bez cietušā stāvokļa atjaunošanas vai cita likumīga apmierinājuma nodrošināšanas tiesai ir jāapsver jautājums arī par to, vai konkrētais tās (tiesas) noteiktais pienākums **atturēs pašu pārkāpēju (individuālā prevencija) un citus (ģenerālā prevencija) no šāda tiesībpārkāpuma izdarīšanas nākotnē**, tādējādi audzinot gan pašu pārkāpēju, gan arī visu sabiedrību. Tiesai arī jāapsver, vai tiek realizēts civiltiesību uzdevums – **stimulēt tādu personu uzvedību, kas atbilstu pieņemtajai sabiedriskajai kārtībai. Tas ir papildu siets, ar kura palīdzību tiesnesis pārbauda, vai piedzenamā summa, kas noteikta, pamatojoties uz citiem kritērijiem, nav pretrunā ar šo principu. Tas varētu būt tikai kā papildu arguments, lai pamatotu nosakāmā tiesību aizsardzības līdzekļa piemērošanas taisnīgumu un līdz ar to arī likumību**.⁵⁶

6. Vispārīgie vai vispārējie tiesību principi?

Vispirms būtu jānoskaidro terminoloģisks jautājums par jēdzienu “vispārīgie”. Latviešu literārajā valodā tiek izmantoti divi līdzīgi vārdi – “vispārējs” (vispārējais) un “vispārīgs” (vispārīgais), kas apzīmē vispārinājumu, t.i., attiecinājumu uz visiem vai daudziem.⁵⁷ Taču starp šiem diviem vārdiem pastāv jēdzieniska atšķirība. Ar vārdu “vispārējs” saprot tādu, “*kas attiecas uz daudziem vai visiem, visu, aptver daudzus vai visus, visu*”.⁵⁸ Savukārt ar vārdu “vispārīgs” – tādu, “*kurā nedetalizētā veidā parādās tikai vispārējas, būtiskas īpašības, pazīmes, vispārēji, būtiski sakari, attieksmes (pretstatā to konkrētām izpausmēm)*”.⁵⁹ Tātad ar jēdzienu “vispārīgs” ir jāsaprot kādas parādības apraksts “*galvenos (īsos, lielos, vispārīgos) vilcienos – pamatos, bez sīkumiem, bez atsevišķām detaļām, uzsverot galveno*”,⁶⁰ savukārt ar jēdzienu “vispārējs” – tiek apzīmētas īpašības, kas piemīt vai tiek attiecinātas uz visiem vai lielāko daļu. Līdz ar to aktuāls kļūst jautājums par to, vai CL 5.p. pieprasa izmantot tiesību principus, kas nedetalizētā veidā apraksta tikai vispārējas, būtiskas īpašības un pazīmes lielos, vispārīgos vilcienos, uzsverot galveno, vai arī likumdevēju interesēja tādas īpašības, kas ir visaptverošas. Domājams, ka likumdevēja vēlme bija dot tiesības tiesai izšķirt strīdu, pamatojoties uz tādām īpašībām vai pazīmēm, kas ir visaptverošas, t.i., kas veido pamatu pamatus. Tādēļ turpmāk šajā rakstā tiks lietots jēdziens “vispārīgie tiesību principi”.

Šā raksta mērķis nav dot pilnīgu un vispusīgu vispārīgo tiesību principu izpēti, tādēļ aprobežosimies ar to vispārīgu apskatu,⁶¹ lai noskaidrotu to piemērošanas iespēju CL 5.p. izpratnē.

Latviešu literārās valodas vārds “princips” ir cēlies no latīņu valodas *principium* – sākums, pamats; *primus* – pirmais un *capere* – tvert, tādējādi apzīmējot to, “*kas ir sākumā vai pamatā*”.⁶²

Tiesību principi ir tiesību normās izteiktās galvenās idejas, kas raksturo tiesību būtību un specifiskās īpatnības (kārtības, brīvības, likumības, miera, kompromisa, humānisma, demokrātisma, taisnības, atbildības par vainu, uzticības un citi principi).⁶³ Tiesību principus skaidro arī kā “*pamatdomu, vadošo ideju, kas pauž tiesību būtību*”.⁶⁴ Precīzāku tiesību principu definējumu ir devis I.Krastiņš, norādot, ka tās ir “*tiesību normā izteiktās vadošās idejas, kas raksturo tiesību būtību un specifiskās īpatnības*”.⁶⁵ Taču būtu jāpapildina, ka reizēm šīs vadošās idejas var tikt izteiktas ne tikai vienā tiesību normā, bet vairākās.

Tiesību zinātnē izšķir vispārīgos tiesību principus, nozaru un starpnozaru tiesību principus.⁶⁶ Nozaru tiesību principi, piemēram, civiltiesībās, apvieno šai konkrētajai tiesību nozarei raksturīgās idejas vai pamatnostādnes. Taču šādu tiesību ideju un pamatnostādņu var būt ļoti daudz, tās tiek arī sajauktas ar tiesību īpašībām⁶⁷ (par to varēs pārliecināties tālāk). Līdz ar to attiecībā uz CL 5.p. piemērošanu noteicošās ir tādas tiesību pamatidejas, kas ne vien atspoguļo būtisko tiesiskajās attiecībās, bet arī atkārtojas un ir nemainīgas (nepārejošas).⁶⁸

Ar “vispārīgiem tiesību principiem” jāsaprot tādi tiesību principi, kas aptver tās galvenās pamatidejas, kas atklāj tiesību kā sabiedrisko attiecību regulatora īpatnības kopumā.⁶⁹ Tātad **vispārīgie tiesību principi ir principi, kas veido pamatu vai sākumu visām tiesībām un kas atspoguļo būtiskos, atkārtojošos un nemainīgus (nepārejošus) momentus tiesiskajās attiecībās**. Tādēļ mūsdienās tiesību zinātnē vispārīgos tiesību principus sāka dēvēt par sava veida “*augstākām tiesībām*”⁷⁰.

Kā jau iepriekš norādīts, arī katrai tiesību nozarei ir savi nozares vispārīgie tiesību principi.⁷¹ Ar civiltiesību vispārīgiem principiem saprot sabiedrisko attiecību civiltiesiskās regulēšanas pamatus, kas caurstrāvo visu civiltiesisko attiecību reglamentējošos normatīvos aktus un ataino civiltiesību pamatpazīmes,⁷² pamatus,⁷³ objektīvas likumsakarības un tendences,⁷⁴ pamatidejas, vadlīnijas, pēc kurām notiek mantisko un nemantisko attiecību civiltiesiskā reglamentācija.⁷⁵ Tā kā šā raksta mērķis nav sniegt pilnu pārskatu par civiltiesību vispārīgiem tiesību principiem, tad aprobežosimies ar galveno principu uzskaiti.

Vispirms jānoskaidro, kurus vispārīgos tiesību principus jāizmanto CL 5.p. izpratnē – tiesību vispārīgos vai civiltiesību kā nozares tiesību principus?

V.Sinaiskis norāda, ka, lai gan CL 5.p. runā tikai par vispārīgiem tiesību principiem, arī šajā “*gadījumā nebūs iespējams pieņemt tiesību principus vispār, bet gan tikai tos, kas atrodas paša CL pamatos*”.⁷⁶ Lai gan zinātnieks strikti norādījis, ka šis aizrādījums ir būtisks, jo “*tas saista tiesnesi ar savu tiesību principiem, proti, ar tiem, kuri organizē normatīvo, civiltiesisko sabiedrību*”⁷⁷, šajā gadījumā nevajadzētu izdarīt secinājumu, ka vispārīgos tiesību un civiltiesību kā nozares principus vajadzētu šobrīd pretnostatīt. Ņemot vērā pagājušā gadsimta otrās puses moderno tendenci tiesībās – privāto tiesību konstitucionalizāciju (*the constitutionalisation of private law* – angl.), kas noritēja gan anglo-sakšu zemēs, gan arī Eiropā, piemēram, Vācijā⁷⁸, kopīgo vispārīgo tiesību principu tiesībām vispār un civiltiesībām kā nozarei ir kļuvis daudz vairāk.

Tādēļ, izskatot civiltiesisku strīdu saskaņā ar CL 5.p., tiesai ir jāpiemēro gan vispārīgie civiltiesību principi, gan arī vispārīgie tiesību principi, kuri tieši piemērojami civiltiesiskajām attiecībām vai civiltiesiskam regulējumam un nav

pretrunā ar to. Šajā gadījumā saistībā ar personas mantiskām un nemantiskām attiecībām un personiskajām tiesībām.⁷⁹

Vispirms aplūkosim civiltiesību nozares vispārīgos principus un pēc tam – arī tos vispārējos tiesību principus, kas būtu piemērojami, izskatot civiltiesisku strīdu. Protams, autors nepretendē uz izsmelošu visu principu uzskaitījumu.

Kā pirmais civiltiesību vispārējais tiesību princips ir jāpiemin **civiltiesisko attiecību subjekta autonomijas princips.**⁸⁰ Šis princips līdztekus privātīpašumam, personas brīvībai un vienlīdzībai kā nesatricināms pamatprincips tika pasludināts Lielās franču revolūcijas laikā.⁸¹ Personas autonomija nosaka nepieļaujamību valstij iejaukties personas privātās lietās (piemēram, privātajā dzīvē). Civiltiesības vispirms realizē subjektu izteikti privātās (personiskās) intereses. V.Sinaiskis norādījis, ka civiltiesību kā privāto tiesību sfērā dominē galvenokārt autonomijas princips.⁸² Civiltiesisko attiecību subjekti paši var izvēlēties savu uzvedību, t.i., radīt sev tiesības un uzņemties saistības. Neviens nedrīkst diktēt, kā personām izmantot (realizēt) savas tiesības. Civiltiesisko attiecību atļaujošais regulējums izpaužas arī apstākļi, ka tikai pati persona lemj, kā realizēt savu tiesību aizsardzību, protams, nepārkāpjot likumu, t.i., kad un kādā veidā. Neviena trešā persona (izņemot likumā tieši minētos gadījumus, piemēram, par nepilngadīgiem) nevar uzlikt pienākumu civiltiesisko attiecību subjektam aizstāvēt savas aizskartās tiesības, kā arī norādīt, kā tas ir jā dara.⁸³ **Civiltiesisko attiecību subjekta autonomija prezumē arī tā brīvību.**

Civiltiesisko attiecību subjekta brīvība prezumē civiltiesisko attiecību brīvību. Personas autonomija nevar pastāvēt bez brīvības. Individualitāte un brīvība ir būtiski civiltiesību elementi.⁸⁴ Līdz ar to jāatzīst, ka civiltiesībās līdzās autonomijas principam pastāv arī **tiesisko attiecību brīvības princips vai civiltiesisko attiecību subjekta brīvības princips.** Šis princips paredz civiltiesisko attiecību subjekta brīvību gan savas darbības noteikšanā, gan darbības veidā, gan personu izvēlē, ar kurām uzturēt civiltiesiskās attiecības. Civiltiesību būtība un pamats ir cilvēka personības brīvs izpaudums, kas rodas, realizējot savas garīgās un mantiskās iespējas.⁸⁵

Šī civiltiesisko attiecību brīvība ir iespējama tikai tādēļ, ka pretstatā publiskajām tiesībām un krimināltiesībām civiltiesībās eksistē princips – “atļauts ir viss, kas nav aizliegts”. To apliecina apstākļi, ka civiltiesībās ir ļoti daudz dispozitīvu normu,⁸⁶ kas dod izvēles tiesības civiltiesisku attiecību subjektam realizēt savu tiesībsubjektību. Šo principu varam saskatīt arī Satversmes 106.p. noteiktajā nodarbošanās izvēles brīvībā vai 113.p. atzītajā zinātniskajā, mākslinieciskajā un citādā jaunrades brīvībā.

No šejienes savukārt izriet nākamais princips – **darījuma slēgšanas brīvības princips.**⁸⁷ Šis princips paredz civiltiesisko attiecību subjekta brīvību noteikt, ar kuru personu stāties civiltiesiskās attiecībās un kādi būs darījuma noteikumi. Puses var slēgt jebkuru darījumu, kas nav pretrunā ar likumu, labiem tikumiem un morāli (CL 1415.p., 1592.p.).

Protams, civiltiesisko attiecību subjektu brīvība nav absolūta. Bez likuma noteiktajiem ierobežojumiem personas darbība netiks atzīta par tiesiski saistošu no civiltiesību viedokļa, ja tās mērķis ir pretējs reliģijai vai labiem tikumiem vai ja tā vērsta uz to, lai apietu likumu (CL 1415.p.). Līdz ar to varam secināt, ka civiltiesībām ir raksturīgs arī **personisko un sabiedrības interešu saskaņošanas princips.**⁸⁸

Personas autonomija un brīvība var reāli pastāvēt tikai tad, ja tā tiek nodrošināta, t.i., netiek pieļauta valsts un citu personu nepamatota iedarbība uz pašu personu, tās darbību vai personas darbības rezultātā radītajām lietām un vērtībām. Līdz ar to no iepriekšminētajiem principiem organiski izriet **personas⁸⁹ un ģimenes neaizskaramības princips⁹⁰**. Šis princips nozīmē, ka neviena persona bez likumīga iemesla nedrīkst iejaukties citas personas privātajās lietās, ja tā savu darbību realizē, nepārkāpjot likumu vai citu personu tiesības vai likumīgas intereses. Šis princips attiecas gan uz personas nemantisko labumu aizsardzību, piemēram, brīvība, dzīvība, gods un cieņa, informācija par personisko dzīvi u.tml., gan arī – personas mantisko labumu aizsardzību.

Latvijas Republikas Satversmē pievērsta liela uzmanība personas neaizskaramībai, nosakot brīvības un personisko neaizskaramību (94.p.), privātās dzīves, mājojuma un korespondences neaizskaramību (96.p.), pārvietošanās brīvību (97.p., 98.p.), apziņas, vārda un uzskatu brīvību (99.p. un 100.p.) u.c. Lai gan saskaņā ar cilvēktiesību principiem privātās un ģimenes dzīves neaizskaramība nav pilnīgi absolūta, tomēr iejaukšanās nevar būt patvarīga, un tā ir pieļaujama tikai cilvēktiesību dokumentos noteiktajos gadījumos. Iejaukšanās ģimenes dzīvē ir attaisnojama tikai gadījumos, ja tiek respektēts kāds no Eiropas cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzības konvencijas 8.p. minētajiem mērķiem – valsts drošības, sabiedriskās kārtības vai valsts labklājības aizstāvēšana, nekārtību vai noziegumu nepieļaušana, veselības vai morāles aizsardzība, citu personu tiesību un brīvību aizstāvēšana.

Runājot par personas mantisko labumu aizsardzību, jānorāda, ka ar to tiek nodrošināta radītās ekonomiskās kārtības aizsardzība, radot civiltiesisko attiecību subjektiem drošību un stabilitāti. Satversmes 105.p. tieši norāda, ka ģimenes piespiedu atsavināšana ir pieļaujama tikai sabiedrības interesēs un tikai izņēmuma gadījumos uz atsevišķa likuma pamata pret taisnīgu atlīdzību. Tātad patvarīga jebkura ģimenes atņemšana vai ierobežošana nav tiesiski pieļaujama.

Ja gadījumā tiek pieļauts personas vai ģimenes neaizskaramības pārkāpums, civiltiesības nodrošina veselu virkni civiltiesisku aizsardzības līdzekļu, lai šo tiesību aizskārumu vai tā radītās sekas novērstu.⁹¹

Jānorāda, ka, lai gan bieži tiek kļūdaini uzskatīts, ka civiltiesības vairāk regulē personu mantiskās attiecības, V.Sinaiskis pamatoti norāda uz civiltiesību personisko raksturu, uzsverot, ka civiltiesības nav tikai mantiskas tiesības vien.⁹² Civiltiesībās bez mantiskajām interesēm, nedrīkst aizmirst par civiltiesisko attiecību subjektu un tā personiskajām tiesībām un likumīgajām interesēm. Likumam jānodrošina, lai sabiedrības locekļu uzvedība ne tikai nenodarītu mantisku kaitējumu, bet arī lai tā nepamatoti neaizskartu personu un tās tiesības, pie tam personiskās tiesības būtu stādāmas augstāk par mantiskajām.

Nākamais princips, kas izriet no pašiem civiltiesību pamatiem, ir visu **civiltiesisko attiecību subjektu līdztiesības princips⁹³**. Šis princips nozīmē, ka nevienam subjektam civiltiesībās nav priekšrocības attiecībā pret citiem⁹⁴ un šī vienlīdzība tiek atzīta neatkarīgi no personas sociālā stāvokļa⁹⁵. Pie tam šī principa izpausmi mēs atrodam apstākļi, ka ģimenes neatkarīgi no tā formas tiek aizsargāts vienādi, arī prasības noilguma termiņš savu tiesību aizsardzībai netiek noteikts atšķirīgs atkarībā no tā, vai civiltiesiskās attiecības pastāv starp fiziskām vai juridiskām personām⁹⁶. Personu līdztiesība (vienlīdzīgums⁹⁷) ir garantēta arī Satversmē. Tā nosaka, ka “*visi cilvēki Latvijā ir*

vienlīdzīgi likuma un tiesas priekšā. Cilvēka tiesības tiek īstenotas bez jebkādas diskriminācijas”. Diezgan izplatīts uzskats, ka vienlīdzība likuma priekšā garantē līdzīgas tiesības ikvienam tiesību subjektam⁹⁸. Taču šāda vienlīdzība jeb līdztiesība nav absolūta. Latvijas Republikas Satversmes tiesa ar 2001.gada 3.aprīļa spriedumu lietā nr.2000-07-0409 norādīja, ka “vienlīdzība” nav absolūta. Satversmes prasa vienādi izturēties tikai pret personām, kas atrodas patiešām vienādos un vienlīdzīgos apstākļos. Savukārt šis princips pieļauj un arī reizēm pieprasa atšķirīgu attieksmi pret personām, kas atrodas atšķirīgos apstākļos, kā arī pieļauj atšķirīgu attieksmi pret personām, kas atrodas vienādos apstākļos, ja tam ir objektīvs un saprātīgs pamats. Tāpat Satversmes tiesa 2001.gada 26.jūnijā spriedumā lietā nr.2001-02-0106 norādīja, ka “vienlīdzība pieļauj diferencētu pieeju, ja tā demokrātiskā sabiedrībā ir attaisnojama.”

CL 1.p. noteiktais, ka “tiesības izlietojamas un pienākumi pildāmi pēc labas ticības” dod pamatu secinājumam, ka civiltiesībām ir raksturīgs **labticības princips**⁹⁹, proti, tiesību izlietošana un pienākumu pildīšana labā ticībā¹⁰⁰. Tātad tiesību esamība vēl nedod neierobežotu iespēju šīs tiesības izmantot. Tiesību esamība uzliek pienākumu tās neizmantot negodprātīgi.

CL 1.p. runā par labticību kā par cilvēku izturēšanās pamatprincipu attiecībā uz visām CL regulētajām tiesiskajām attiecībām. V.Sinajskis norāda, ka labticības prasījums attiecas uz visiem normatīvās civiltiesiskās sabiedrības locekļiem gan mantiskajā, gan arī personiskā laukā. Vēl vairāk, viņš norāda, ka “katrs cilvēks ir atzīts par labticīgu un tādēļ viņam nav pienākuma pierādīt savu labo ticību normatīvā civiltiesiskā sabiedrībā”, jo “civiltiesiskā personība paredz personas labu ticību”.¹⁰¹ Taču nevajadzētu uzskatīt, ka labticība ir absolūta. Persona tiek uzskatīta par tādu tikai līdz brīdim, kad netiek pierādīts pretējais vai arī kad civiltiesiskas sekas iestājas neatkarīgi no subjektīvas labticības, piemēram, paaugstinātas bīstamības avota nodarītā kaitējuma gadījumā.

Tiesisko attiecību subjektu līdztiesība, personisko un sabiedrības interešu sabalansēšana un labticība rada pamatu citam civiltiesību principam – **tiesību un pienākumu kopības principam** jeb **tiesību savienošana ar pienākumiem**.¹⁰² Taisnīguma un labticības eksistenci var nodrošināt tikai tad, ja līdztekus tiesībām personu saista arī pienākumi. Nevarētu būt šaubu, ka sabiedrības kārtība būtu izjaukta, ja civiltiesisko attiecību subjekti respektētu un ievērotu tikai savas tiesības, bet ne pienākumus. Ir jāpastāv līdzsvaram starp tiesībām un pienākumiem. Ja jau persona vēlas iegūt kādu labumu no savas darbības, tad tai ir jāuzņemas no tās izrietošās saistības un pienākumi. Tiesību un pienākumu kopība civiltiesībās ir saskatāms gan lietu tiesībās,¹⁰³ gan arī saistību tiesībās.¹⁰⁴

Nemot vērā, ka **civiltiesības pēc savas būtības ir uz taisnības principa bāzētas tiesības** (*ius – est ars boni et aequi*)¹⁰⁵ pretstatā formālajām tiesībām,¹⁰⁶ jāsecina, ka civiltiesībām ir izteikti raksturīgs **taisnīguma princips**. Taisnīguma principa nozīme tiek bieži uzsvērta, piemērojot likumus.¹⁰⁷ Taču attiecībā uz civiltiesībām tam ir daudz lielāka loma un nozīme. Civiltiesībās nemainīga taisnīguma principa izpaušme ir bijusi nepieciešama atjaunot cietušo personu iepriekšējās tiesībās, kādas pastāvēja pirms tiesību aizskāruma nodarīšanas (*restitutio in integrum*). Ja cietušā tiesību vai stāvokļa atjaunošana nav iespējama, taisnīguma princips pieprasa sniegt cietušajam pilnīgu atlīdzināšanu, lai atjaunotu cietušā iepriekšējo stāvokli, kāds bija pirms tiesību aizskāruma, piemēram, atlīdzinot cietušajam zaudējumus pilnā apjomā vai arī sniedzot citu taisnīgu civiltiesisku apmierinājumu, piemēram, atsaucot godu un cieņu aizskarošu ziņu.

Bez minētajiem principiem civiltiesībām ir raksturīgi, piemēram, likumības¹⁰⁸, vainas¹⁰⁹, līguma pildīšanas¹¹⁰, lietderības, atklātības un citi principi.¹¹¹ Taču **nedrīkst par tiesību principiem uzskatīt tiesību īpašības, t.i., tiesību raksturīgās pazīmes.**

Kā jau norādīts iepriekš, piemērojot CL 5.p., nevajadzētu aprobežoties tikai ar civiltiesību vispārīgiem principiem. Tiesai ir jāpiemēro arī vispārīgie tiesību principi, kuri ir tieši piemērojami civiltiesiskajām attiecībām vai nav pretrunā ar civiltiesisko regulējuma priekšmetu.

Kur meklēt vispārīgos tiesību principus? Tie var būt ietverti kādā konkrētā normatīvajā aktā, piemēram, 1992. gada 15. decembra likumā "Par tiesu varu". Tajā ir ietverti tādi vispārīgie tiesību principi kā personu vienlīdzība likuma priekšā (4.pants), tiesu un tiesas piesēdētāju neaizskaramība (13.pants), pušu līdztiesība (24.pants), nevainīguma prezumpcija (23.pants) u.c. Taču ne visi vispārīgie tiesību principi ir tieši ietverti normatīvajos tiesību aktos. Daudzi vispārīgie tiesību principi izriet no normatīva akta kopumā vai pat no visas tiesību sistēmas kopumā un nostiprinās kā tiesību avots tiesu prakses rezultātā, piemēram, Satversmes tiesas vai Senāta spriedumos.

Aplūkosim dažus vispārīgos tiesību principus, kuri būtu piemērojami, izspriežot civiltiesiskus strīdus ar CL 5.p. palīdzību.

Apskatu sāksim ar tādu svarīgu vispārīgo tiesību principu kā **likumības princips**. Likumības princips nozīmē, ka personas darbība nedrīkst būt pretrunā ar likumu. Šī principa ievērošana ir sevišķi svarīga, ja runā par publisko tiesību subjektiem. Administratīvajai iestādei savā rīcībā jābalstās tikai un vienīgi uz likumu.¹¹² Pie tam tā pašas izdoto administratīvo aktu vai rīcību tā var pamatot **tikai ar likumu**, nevis ar iekšējo tiesību normu. Šāda nostāja ir noteikta Administratīvā procesa akta noteikumu 27.p.

Ne mazāk svarīgs ir Satversmes 1. pantā – "*Latvija ir neatkarīga demokrātiska republika*" – paustais **tiesiskās paļāvības princips**.¹¹³ Tas nosaka, ka valsts iestādēm savā darbībā jābūt konsekventām attiecībā uz to izdotajiem normatīvajiem un administratīvajiem aktiem, jāievēro tiesiskā paļāvība, kas personām varētu rasties saskaņā ar konkrēto aktu. Savukārt indivīds atbilstoši šim principam var paļauties uz likumīgi izdotas tiesību normas vai administratīva akta pastāvību un nemainīgumu.¹¹⁴

Būtu vērts atcerēties demokrātiskai sabiedrībai raksturīgu vispārīgu tiesību principu – **proporcionalitātes princips**. Proporcionalitātes principa pamatmērķis ir iestāties pret nesamērīgu indivīda tiesību ierobežošanu attiecībās ar valsti un tā tiesību un interešu ignorēšanu sabiedrisko interešu aizsegā, t.i., samērīgums atbilstošajā situācijā.¹¹⁵

Protams, iepriekš minētie nav visi vispārīgie tiesību principi. Jānorāda, ka šobrīd nav izveidota vispārīgo tiesību principu visaptveroša sistēma,¹¹⁶ taču ir veikti mēģinājumi šajā jomā.¹¹⁷

Lai pilnīgāk pārzinātu vispārējus tiesību principus, autors iesaka aplūkot arī citu Latvijas tiesību zinātnieku publikācijas,¹¹⁸ taču aicina ļoti kritiski pieiet pārāk garai vispārīgo principu uzskaitē. **Par tiesību principiem ir jāatzīst tādas idejas, kas veido pamatu un ir visaptverošas sabiedrisko attiecību regulējumam. Ne katra pareiza ideja vai pazīme var tikt atzīta par vispārīgu tiesību principu.**

7. Civillikuma 5.panta piemērošanas procesuālais aspekts un tiesu prakse

Pirms Otrā pasaules kara Latvijas tiesu praksē tiesas taisnīgs ieskats bija daudz plašāk lietots. Civilprocesa likums (185.p. un 809.p.) deva iespējas tiesai noteiktos gadījumos piespriest naudas summu arī tad, kad nebija pierādīts šīs summas apmērs. Tiesa varēja, apsverot visus lietas apstākļus, zaudējumu apmēru noteikt pēc sava ieska-ta, ja konstatēja, ka zaudējuma prasība ir dibināta pašā pamatā, bet zaudējuma apmēru nevar noteikt pēc civilprocesa vispārējiem pierādīšanas noteikumiem. Šajos gadījumos Senātam bija jāpārbauda šo normu piemērošanas pareizība, taču tikai tiktāl, cik tas bija nepieciešams, lai nodibinātu, vai patiesi zaudējumu prasībai ir likumīgs pamats un vai tiesa pietiekami motivējusi neiespēju zaudējumu apmēru noteikt ar parastiem procesuāliem pierādīšanas līdzekļiem.¹¹⁹

Taču tiesa savu ieskata tiesību varēja izmantot ne tikai gadījumā, kad zaudējuma atlīdzības apmēra noteikšana nebija iespējama ar parastiem procesuāliem pierādīšanas līdzekļiem, bet arī citos CL paredzētajos gadījumos. Piemēram, izskatot prasību par atlīdzības piedziņu pēc CL 2181.p., t.i., gadījumos, kad par darbu nebija norunāta maksa, tiesai tās apmērs bija jānosaka nevis uz ekspertīzes pamata, bet gan pēc tiesas taisnīga ieskata.¹²⁰ Arī nosakot atlīdzības apmēru sakarā ar apgādnieka (aizbildņa) nonāvēšanu, pēc CL 2351.p. tās apmēru noteica tiesa pēc sava ieskata. Pie tam tiesai bija paredzēta tiesība to noteikt arī vienreizējā summā.¹²¹ Tiesas taisnīgais ieskats tika piemērots arī gadījumos, kad tiesai bija jānosaka iespējamais atbildētāja materiālais stāvoklis, t.i., ienākumi alimentu prasībā, lai piespriestu uzturlīdzekļu apmēru bērnu apgādāšanai arī tajos gadījumos, kad prasītājs nevarēja pierādīt, ka atbildētājam ir līdzekļi bērnu apgādāšanai.¹²²

Mūsdienu tiesu praksi par kompensācijas apmēra noteikšanu un CL 5.p. tulkošanas un lietošanas pareizību nevar atzīt par apmierinošu.

Nevajadzētu būt diskusijām par apelācijas tiesas tiesībām un arī pienākumu izvērtēt pirmās instances tiesas argumentus par taisnības un tiesību principu piemērošanu sakarā ar CL 5.p. izmantošanu. Taču neskaidra ir Senāta kompetence – vai tam ir jāpārbauda CL 5.p. piemērošanas pareizība. Jānorāda, ka šāda problēma bija arī pirmās republikas tiesu praksē.¹²³ Būtu jānoskaidro jautājums par Senāta funkciju, kā arī pašreizējā Senāta attieksme pret CL 5.p. piemērošanas pamatotību.

Ilustrācijai aplūkosim fragmentus no diviem Augstākās tiesas Senāta spriedumiem. Abās šajās lietās Senāts ir atzinis, ka izskatāmajiem strīdiem ir piemērojams CL 5.p., taču nav vēlējies izvērtēt šīs materiālās tiesību normas piemērošanas pareizību.

Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāts savā 2001.gada 10.janvāra spriedumā civillietā Nr. SKC-7¹²⁴ norāda:

Izlemjot prasību, tiesu palāta atsaukusies gan uz Civillikuma 2347., gan arī uz 2349. pantu, kuros paredzēta atlīdzības noteikšana pēc tiesas ieskata. Civillikuma ievadā 5. pantā noteikts, ka gadījumos, kad lieta jāizšķir pēc tiesas ieskata vai atkarībā no svarīgiem iemesliem, tiesnesim jāspriež pēc taisnības apziņas un vispārīgiem tiesību principiem.

Senātam nav pamata uzskatīt, ka tiesu palāta šos likuma noteikumus nav ievērojusi. Nosakot piedzenamās atlīdzības apmēru, tiesu palāta ņēmusi vērā arī K.Krušlinska kā tiešā kaitējuma nodarītāja darbības.

Pastāvot šādiem apstākļiem, Senāts uzskata, ka kasācijas sūdzībās norādītie argumenti nevar būt par pamatu sprieduma atcelšanai, tāpēc spriedums ir atstājams negrozīts.

Arī Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāts 2002.gada 9.janvāra spriedumā lietā Nr. SKC-34¹²⁵ norāda:

Nevar atzīt par pamatotu norādi kasācijas sūdzībā, ka tiesu palāta, piedzīdama par sakropļojumu tikai Ls 10 000, ir nepareizi piemērojusi Civillikuma 2349. pantu. Šī likuma norma paredz atlīdzības noteikšanu par sakropļojumu pēc tiesas ieskata.

Civillikuma ievada 5. pantā noteikts: gadījumos, kad lieta jāizšķir pēc tiesas ieskata vai atkarībā no svarīgiem iemesliem, tiesnesim jāspriež pēc taisnības apziņas un vispārīgiem tiesību principiem.

Senātam nav pamata uzskatīt, ka tiesu palāta šos likuma noteikumus nav ievērojusi. Piedzenamās atlīdzības apmērs spriedumā ir pietiekami motivēts. Turklāt atlīdzības apmērs ir saistīts ar lietas faktisko apstākļu vērtējumu, tāpēc tas kasācijas kārtībā nav pārvērtējams, jo saskaņā ar Civilprocesa likuma 450. panta trešo daļu kasācijas kārtībā var pārsūdzēt apelācijas instances tiesas spriedumu tikai tad, ja tiesa pārkāpusi materiālo vai procesuālo tiesību normas vai, izskatot lietu, pārkāpusi savas kompetences ietvarus.

Aplūkojot šos spriedumus, ir redzams: kasatoru iebildumus par “*tiesas piesprietās summas nepietiekamību*”, t.i., neatbilstību CL 5.p. noteikumiem par taisnības apziņu un vispārējiem tiesību principiem, Senāts nav izskatījis. Pie tam tā norāde uz to, ka “*Senātam nav pamata uzskatīt, ka tiesu palāta šos likuma (CL 5.p.) noteikumus nav ievērojusi*” un ka “*atlīdzības apmērs ir saistīts ar lietas faktisko apstākļu vērtējumu, tāpēc tas kasācijas kārtībā nav pārvērtējams*”, liecina, ka Senāts ir nepareizi izpratis CL 5.p. būtību. Šajā gadījumā kasatora lūgumu izvērtēt **taisnības apziņas un tiesību principu piemērošanas pareizību** šīs materiālās tiesību normas izpratnē Senāts uztvēra kā aicinājumu izvērtēt lietas faktiskos apstākļus. Vai Senātam ir jāizvairās no lietas faktisko apstākļu apskates vai pieminēšanas? Atbildi uz šo jautājumu sarežģī tie Senāta spriedumi, kur faktiskie apstākļi ir aprakstīti vai pieminēti ļoti plaši. Taisot spriedumu, Senātam nākas aplūkot vai pieminēt faktiskos apstākļus, tādēļ to pieminēšana pati par sevi nav atzīstama par kasācijas kārtības pārkāpumu. Iespējams, ka šādu nekonekvenci Senāts pieļauj arī tādēļ, ka vēl nav izveidojusies skaidra tiesu prakse attiecībā par robežu, līdz kurai sniedz kasācijas tiesas pilnvaras.

Arī pirms Otrā pasaules kara tiesību zinātnieki norādīja uz līdzīgu problēmu, pirms 1938.gadā tika pieņemts jauns civilprocesa likums, ar kuru tika palielinātas Senāta funkcijas.¹²⁶ G.Beimuts norāda, ka no tīras kasācijas instances Senātam ir jāpāriet uz revīzijas kārtību.

Ar revīziju saprot (*revizio* – izskatīt no jauna *lat.*) sprieduma pareizības un likumības pārbaudi.¹²⁷ Kasācijas jēdziens paredz tādu tiesas procesa daļu, kur augstākā tiesas instance skata jautājumu par sprieduma atcelšanu (*cassatio* – atcelt *lat.*).¹²⁸ Senātam, izvērtējot zemākas instances spriedumu (bet ne lēmumu), ir jāpārbauda, vai nav pieļauti materiālo un procesuālo tiesību normu pārkāpumi (CPL 450.p.3.d.). Tas jāveic tikai sprieduma pārsūdzētajā daļā un attiecas uz personām, kas spriedumu pārsūdzējušas vai pievienojušas kasācijas sūdzībai, kā arī uz kasācijas sūdzībā minētajiem argumentiem (CPL 473.p.1.d.). Taču CPL 473.p.2.d. paredz tiesības Senātam atcelt spriedumu arī tā nepārsūdzētajā daļā, ja konstatē tādus likuma pārkāpumus, kas veicinājuši visas lietas nepareizu izspriešanu. Tātad Senāts nav tīri kasācijas instance, bet gan revīzijas instance

ar visām procesuālajām sekām, kas no tā izriet. Senāts ir tiesīgs pārbaudīt arī citus svarīgus pārkāpumus, kurus puse nav pamanījusi. Nevajadzētu arī būt nekādi lielai traģēdijai, ja Senāts savā spriedumā piemin kādu pierādījumu vai lietas apstākli kā pamatu sprieduma atcelšanai sakarā materiālo vai procesuālo tiesību normu nepareizu piemērošanu. Ko darīt, ja gan pirmās, gan otrās instances tiesa neņem vērā kādus pierādījumus vai izvērtē tos pilnīgi pretēji saturam, t.i., “melnu pataisa par baltu”! Vai arī šajā gadījumā Senātam būtu vienaldzīgi jānoskatās, kā persona acīmredzami nonāk netaisnīgā stāvoklī? Domājams, nē!

G.Beimuts Senātā – revīzijas instancē – saskatīja šādu pozitīvu momentu – tas ļautu izlabot to, kas pirmajās divās instancēs nav pareizi izlemts.¹²⁹ Revīzijas sistēma, viņaprāt, nodrošinātu to, ka spriedumi būtu “saturīgāki un gludāki”. Šāda problēma eksistē arī mūsu Senāta spriedumos. Jau pieminētajos piemēros ir redzams, ka Senāts nav devis skaidru atbildi, kāpēc apelācijas instances spriedums netiek atcelts.

Senāts nepamatoti un iespējams pārāk vienkārši pieiet CL 5.p. piemērošanas pareizībai. Nevar atzīt par tiesiski pamatotām vispārīgas norādes, ka “*Senātam nav pamata uzskatīt, ka tiesu palāta šos likuma noteikumus nav ievērojusti*” vai ka “*Piedzenamās atlīdzības apmērs spriedumā ir pietiekami motivēts*”, vai ka “*.. atlīdzības apmērs ir saistīts ar lietas faktisko apstākļu vērtējumu, tāpēc tas kasācijas kārtībā nav pārvērtējams*”.

Vispirms ir jānorāda, ka apelācijas instances tiesu spriedumos ļoti bieži vispār nav pieminēts ne tas, kā ir izpaudies taisnīguma apziņa, nosakot konkrēto kompensācijas vai atlīdzības summu, ne arī kādi vispārējie tiesību principi tikuši piemēroti. Taču CL 5.p. nosaka tiešu tiesas pienākumu – “*tiesnesim jāspriež pēc taisnības apziņas un vispārīgiem tiesību principiem*”. Līdz ar to **tiesa**, izspriežot civiltiesisko strīdu, **nedrīkst paturēt noslēpumā, kādus apstākļus vai argumentus tiesa ņēma par pamatu taisnības apziņai un kādi vispārējie tiesību principi tika piemēroti. Tiesai tie ir jānorāda spriedumā**, – tā, kā to prasa arī CPL 193.p.5.d.¹³⁰ attiecībā uz konkrēti izskatīto civiltiesisko strīdu. Savukārt Senātam vajag pārbaudīt, vai CL 5.p. šajā gadījumā ir piemērots pareizi un norādīt savā spriedumā:

- 1) kā ir izpaudies apelācijas instances sprieduma taisnīgums, nosakot atlīdzību;
- 2) kādi civiltiesību un citi vispārējie tiesību principi ir piemēroti šajā lietā;
- 3) vai bija jāpiemēro citi principi vai arī – kāpēc kasatora norādītie principi nebija jāpiemēro;
- 4) vai ar šādu atlīdzību ir sasniegts civiltiesību mērķis.

Šāda apelācijas instances tiesas sprieduma pārbaude Senātā ir ļoti nozīmīga un ne tikai tādēļ, lai nodrošinātu kvalitatīvu un saprotamu tiesas spriedumu un tādējādi prāvnieku attiecībās būtu iespējams vieglāk nodibināt attiecību samēru, vieglāk radīt taisnības stāvokli.¹³¹ Tas arī nebūtu maz, jo personai ir jāzina, kāpēc tieši tā un ne citādi. Pašreizējā tiesu prakse ārēji liecina, ka lielas kompensācijas par goda un cieņas aizskārumu saņem tikai ietekmīgas, slavenas vai bagātas personas. Tiesu spriedumos nav rodamas atbildes uz jautājumiem – “Kāpēc?” Senāts bieži vispār neskata jautājumu par piespriestās summas apmēra nepamatotību sakarā ar CL 5.p. kā materiālās tiesību normas nepareizu piemērošanu, rīcības sēdes lēmumā norādot, ka tādējādi būtu jāveic lietas faktisko apstākļu pārvērtēšana.

Taču ļoti bieži civiltiesiskajos strīdos saduras personu individuālās intereses un līdz ar to rodas arī vispārējo tiesību principu konkurence. Piemēram, jau pieminētajās goda un cieņas aizskāruma lietās. Personas neaizskāruma princips konkurē ar vārda brīvības un uzskatu paušanas principu. To, ka nav tik vienkārši noteikt taisnīgu risinājumu, pastāvot gan tiesību, gan principu konkurencei, rāda civillietā L.Strujēviča prasībā pret A/s "Diena"¹³². Šajā lietā saskārās divas pamattiesības – vārda brīvība un personas neaizskāruma.

Nav šaubu, ka **Senātam nav jāklūst par vēl vienu apelācijas instanci**. Taču, lai spriedums konkrētajā lietā būtu taisnīgs, **Senātam ir jāpārbauda, kādi tiesību principi tika piemēroti, vai bija jāpiemēro vēl kādi un vai zemākas instances tiesa tos piemēroja. Senātam arī jāpārbauda, vai spriedumā ir norādīti argumenti taisnības apziņai un vai tie nav pretrunīgi**.

Dažos gadījumos Senāts to jau ir darījis. Tā, piemēram, Senāts 2000.gada 11.oktobra spriedumā lietā Nr. SKC-452, izskatot strīdu par piespiedu nomas maksas apmēru, norāda, ka, izskatot šo lietu pēc taisnības un vispārējiem tiesību principiem, *"konkrētā gadījumā pušu tiesiskajās attiecībās tas nozīmē nomas maksas apmēru noteikt tādu, kas atbilst normālām tiesiski ekonomiskām attiecībām un nomas maksas jēdziena izpratnei, lai zemes īpašnieks neiegūtu pilnu zemes vērtības samaksu relatīvi īsā laikā, pie tam nomniekam uzlabojot izmantojamo zemi"*.¹³³

Šāda Senāta prakse ir atzīstama par pareizu, jo tā ne tikai atbilst CL 5.p. būtībai un jēgai, bet arī veicina kvalitatīvāku tiesas spriešanu. Senāts ir pēdējā instance, kurai jāpārbauda CL 5.p. piemērošanas pareizība. Šajā gadījumā tam ir jāpārlicinās, ka apelācijas tiesas spriedums atbilst taisnības apziņai (t.i., ir taisnīgs) un nav pretrunā vispārējiem tiesību principiem. Civiltiesiskās reakcijas (sankcijas) uzdevums ir ne tikai pārtraukt netaisnību, kas nodarīts ar tiesību pārkāpumu, bet arī novērst ar to nodarīto ļaunumu kopumā un pilnīgi.¹³⁴ Sprieduma formāla atbilstība likumam, nevis reāla nodarītā kaitējuma un tā seku pilnīga novēršana mazina ticību tiesiskai valstij un tam, ka tiesas darbība atbilst civiltiesību taisnīgajai būtībai.

Kopsavilkums

CL 5.p. noteikumi par to, ka tiesai ir lieta jāizšķir pēc tiesas ieskata vai atkarībā no svarīgiem iemesliem, ir labs instruments civiltiesisko strīdu risināšanai, kurus likumdevējs nav varējis noregulēt ar standarta likuma noteikumiem to komplicētības un individualitātes dēļ.

Lai gan CL 5.p. izteiksme ir lakoniska, tā piemērošana prasa no tiesneša plašas zināšanas par taisnību un vispārējiem tiesību principiem, kā arī spēju tos norādīt kā pamatojumu spriedumā. It sevišķi tādēļ, ka tiesai CL 5.p. piemērošana likumā minētajos gadījumos ir pienākums, pat ja prasītājs uz to nenorāda savā prasībā.

CL 5.p. nav piemērojams kā vispārējs pants visiem civiltiesiskajiem strīdiem, bet gan likumā tieši minētajos gadījumos. Šī materiālo tiesību norma nav paredzēta jauna likuma vai jaunu tiesību radīšanai vai iztulkošanai, bet gan aizskarto tiesību aizsardzībai.

Par taisnības apziņu: tiesai ir jāvadās pēc tās taisnības izpratnes, kas pastāv strīda izskatīšanas laikā, pat ja tā atšķiras no tās izpratnes, kas bija likuma pieņemšanas brīdī. Taisnība nav ne subjektīva, ne arī abstrakta, tā ir objektīva parādība, kas tiek vai varētu tikt attiecināta uz jebkuru un ikvienu personu. Taisnīga sprieduma pieņemšana nozīmē civiltiesību pamatuzdevuma sasniegšanu.

Izskatot civiltiesisko strīdu, tiesai saskaņā ar CL 5.p. bez civiltiesību principiem ir jāpiemēro arī vispārīgie tiesību principi, ja tie ir attiecināmi uz civiltiesisko regulējuma priekšmetu.

Tiesai ir jānorāda tiesību principi, kas tika piemēroti sprieduma pieņemšanā, kā arī argumenti, kuru dēļ tiesa uzskatīja, ka tieši šis nolēmums atbilda taisnības apziņai.

Senātam ir ne tikai tiesības, bet arī pienākums veikt apelācijas tiesas spriedumu revīziju, kas saistās ar CL 5.p. noteikto taisnības un vispārīgo tiesību principu piemērošanas pareizības pārbaudi.

Summary

Article 5 of the Civil Code, which requires the court to determine the case by using its discretion or by invoking good causes, is a good tool for adjudicating civil disputes which the legislator has been unable to regulate by standard statutory provisions because of their complicated and individual nature.

Notwithstanding the laconic style, applying Article 5 requires the judge to have a wide knowledge of understanding justice and general principles of law, as well as an ability to invoke these criteria as grounds in his judgment. Especially because the court has a duty to apply Article 5 in instances specified by the law, even if the plaintiff fails to refer to it in his claim.

Article 5 is not applicable as a general article to all civil disputes, but only in instances specified by the law. This provision of substantive law is not intended to create or interpret a new law or new rights but to protect infringed rights.

With respect to awareness of justice, the court should be guided by the sense of justice which exists at the time of adjudicating the dispute, even if it differs from that prevailing at the date the law was enacted. Justice is neither subjective nor abstract; it is an objective phenomenon that is or may be applied to each and every person. To pass rightful judgment means to achieve the basic objective of civil law.

In adjudicating a civil dispute, the court is required by Article 5 to apply not only the principles of civil law but also the general principles of law, unless these are applicable on the subject matter of civil adjudication.

The court should specify the principles of law applied in passing the judgment, as well as the grounds, which caused the court to hold that such judgment meets the sense of justice.

The Senate has not only a right but also a duty to review judgments passed by the court of appeal with respect to the proper application of justice and the general principles of law prescribed by Article 5.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Sinaiskis V. *Latvijas civiltiesību apskats*. – Rīga: Latvijas Republikas Tieslietu ministrijas v/u Tiesiskās informācijas centrs, 1996.
- Sinaiskis V. *Latvijas saistību tiesību apskats. Lietu tiesības. Saistību tiesības*. – Rīga: Latvijas Juristu biedrība, 1996.
- Sinaiskis V. Saistību tiesības. *Latvijas civiltiesību apskats*. – Rīga: LU Studentu padomes grāmatnīca, 1940.
- Sinaiskis V. *Civiltiesības Latvijas vispārējo civiltiesību zinātniskā apstrādājumā. Vispārējie civiltiesību pamati (Prolegomena)*. – Rīga: a/s “Valters un Rapa”, 1935.
- Opss L. *Civillikuma 5.pants*. Referāts Rīgas apgabaltiesas zvērinātu advokātu palīgu konferencei 1938.g.31.maijā, Rīgā, 1938.
- Sinaiskis V. *Raksti*. – Rīga: Sabiedrisko zinātņu veicināšanas biedrības “*Aequitas*” izdevums, 1928.
- Sinaiskis V. Civillikuma principi un ģimenes tiesības. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*. – Nr. 1. – Rīga: Tieslietu ministrijas izdevums, 1938.
- Sinaiskis V. Personība un personiskās tiesības jaunajā Civillikumā. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*. – Nr. 2. – Rīga: Tieslietu ministrijas izdevums, 1938.
- Sinaiskis V. Taisnības princips Latvijas civiltiesībās. – *Jurists*. –1937. – Nr. 7/8.
- Ozoliņš O. Jaunā Civillikuma ievads. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*. – Nr. 2. – Rīga: Tieslietu ministrijas izdevums, 1938.
- Vēbers J. *Padomju civiltiesības*. – Rīga: Zvaigzne, 1979.
- Briede J. Latvijas administratīvi procesuālās normas Eiropas padomes dokumentu kontekstā. *Procesuālais taisnīgums. Latvijas Universitātes Zinātniskie raksti*. – Rīga: Latvijas Universitāte, 1998. – Nr. 617.
- Briede J. Par tiesisko palāvību administratīvajā procesā // *Latvijas Vēstnesis*, Jurista vārds. – 2000. – 11.maijā. – Nr. 19 (172).
- Iļjanova D. Vispārīgie tiesību principi kā tiesību avots // *Latvijas Vēstnesis*, Jurista vārds. – 1997. –22.okt. – Nr.21 (63).
- Iļjanova D. Vispārējo tiesību principu aksioloģiskie un funkcionālie aspekti Latvijas tiesību sistēmas pārejas periodā. *Tiesību transformācijas problēmas sakarā ar integrāciju Eiropas Savienībā*. Starptautiskās konferences materiāli. – Rīga: Latvijas Universitātes Juridiskā fakultāte, 2002.
- Ušacka A. Satversmes 8.nodaļas “Cilvēka pamattiesības” interpretācija Satversmes tiesas spriedumos // *Latvijas Vēstnesis*, Jurista vārds. – 2001. – 27.nov. – Nr.230.
- Henry Campbell Black. M.A. Black’s Law Dictionary. – St. Paul Minh. – West Publishing Co., 1979, fifth edition.
- Ivamy Hardy E.R., Mozley & Whiteley’s Law Dictionary. – London, Butterworths, eleventh edition, 1993.
- Bryan A. Garner. Black’s Law Dictionary. – West Group, St.Paul, Min., 1999.
- Ch.G.Howard, R.S.Summers. *Law its nature, functions and limits*. – Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1965.
- Mullis A., Oliphant K. *Torts*. – London: MacMillan Press Ltd., 1997.
- Basil S. Markesinis and Hannes Unberath. *The German Law of Torts A Comparative Treatise*. – Hart Publishing, Oxford, 2002.
- Гражданское право. Том 1, под редакцией Сергеева А., Толстого Ю.* – Москва: Проспект, 2001.
- Бартошек М. Римское право. Понятия, термины, определения.* – Москва: Юридическая литература, 1989.
- Дождев Д. Римское частное право. Учебник для вузов.* – Москва: ИНФРА М-НОРМА, 1997.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Sk., piem.: Iļjanova D. Vispārīgie tiesību principi kā tiesību avots // *Latvijas Vēstnesis*, Jurista vārds. – 1997. – 22.okt. – Nr.21 (63); Šillings K. Tieslietu ministrijas projekts civiltikumam ievada reformai. – *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*. – Nr. 3. – Rīga: Tieslietu ministrijas izdevums, 1936. – 595.-596.lpp.; Vālbergs J. Eiropas kontinenta valstu tiesību principi un angļu-amerikāņu *Common-law* // *Latvijas Vēstnesis*, Jurista vārds. – 2000. – 6.apr. – Nr. 14 (167), pirmpublicējums: *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*, 1939. – 132.-151.lpp.
- ² Senāta Civilā kasācijas departaments 1921.gada 8. decembra spriedumā apdrošināšanas biedrības “Rossija” lietā Nr.188 norādīja: “.. *Latvija kā tiesiska valsts var atzīt par likumīgiem un saistošiem tikai tādus svešas valsts rīkojumus, kuri saskan ar vispārīgiem tiesiskās iekārtas pieņemtiem principiem* (autora izcēlums), ar kuriem nav savienojama principiāli visu apdrošināšanas biedrību likvidēšana ..”
- ³ Ozoliņš O. Jaunā Civiltikuma ievads. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*. – Nr. 2. – Rīga: Tieslietu ministrijas izdevums, 1938. – 324.-325. lpp.
- ⁴ Sinaiskis V. Civiltikuma principi un ģimenes tiesības. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*. – Nr. 1. – Rīga : Tieslietu ministrijas izdevums, 1938. – 35.lpp.
- ⁵ Sk., piem.: Ušacka A. Satversmes 8.nodaļas “Cilvēka pamattiesības” interpretācija Satversmes tiesas spriedumos // *Latvijas Vēstnesis*, Jurista vārds. – 2001. – 27.nov. – Nr.230.
- ⁶ Sinaiskis V. *Civiltikuma principi un ģimenes tiesības* .. – 34.lpp.;
- ⁷ *Juridisko terminu vārdnīca*. – Rīga: Nordik, 1998. – 262.lpp.
- ⁸ Turpat. – 34.-36.lpp.; Ozoliņš O. *Jaunā Civiltikuma ievads* .. – 324.-325.lpp.
- ⁹ Opss L. *Civiltikuma 5.pants*. Referāts Rīgas apgabaltiesas zvērinātu advokātu palīgu konferencē 1938.g. 31.maijā. – Rīga, 1938. – 15.lpp.
- ¹⁰ Sinaiskis V. *Civiltikuma principi un ģimenes tiesības* .. – 35.lpp.
- ¹¹ Turpat. – 34.lpp.; Ozoliņš O. *Jaunā Civiltikuma ievads* .. – 324.lpp.
- ¹² Turpat.
- ¹³ Sinaiskis V. *Civiltikuma principi un ģimenes tiesības* .. – 35.lpp.
- ¹⁴ Spriedums nav publicēts.
- ¹⁵ Šī problēma tiks īsi aplūkota raksta beigās.
- ¹⁶ Sinaiskis V. *Civiltikuma principi un ģimenes tiesības* .. – 34.lpp.; Sinaiskis V. Personība un personiskās tiesības jaunajā Civiltikumā. – *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*. – Nr. 2. – Rīga: Tieslietu ministrijas izdevums, 1938. – 326.-349.lpp.; Sinaiskis V. *Latvijas saistību tiesību apskats. Lietu tiesības. Saistību tiesības*. – Rīga: Latvijas Juristu biedrība, 1996. – 109.-111.lpp.
- ¹⁷ *Latviešu konversācijas vārdnīca*. – 21.sēj. – Grāmatu apgādniecība A. Gulbis, 1950. – 42079. – 42080.sleja.
- ¹⁸ Švābe A. *Latvijas tiesību vēsture*. Pēc 1931./32.m.g. *Latvijas universitātē lasītām lekcijām atreferējis stud. iur. A.Širons*. – Rīga: Latvijas universitātes studentu padomes grāmatnīcas izdevums, 1932. – 33.-35.lpp.; Švābe A. *Latvju tiesību vēsture. Atsevišķs novilkums no Latv. konversācijas vārdnīcas XI sēj.* – Rīga: A.Gulbja grāmatu spiestuve, 1935. – 41.-45.lpp.
- ¹⁹ Turpat.
- ²⁰ *Latvijas Padomju enciklopēdija*. – 9.sēj. – Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1987. – 477.lpp.
- ²¹ Melķis E. Aristotelis – Rietumu civilizācijas tiesību filozofijas pamatlicējs. – *Likums un Tiesības*. – Nr. 2 (42). – Rīga, 2003. – 46.lpp.
- ²² Turpat. – 46.lpp.
- ²³ *Latvijas Padomju enciklopēdija*. – 9.sēj. .. – 477.lpp.

- ²⁴ Turpat.
- ²⁵ Sinaiskis V. *Civillikuma principi un ģimenes tiesības* .. – 36.lpp.; *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. – 72 sēj. – Rīga: Zinātne, 1991. – 429.lpp.
- ²⁶ Sinaiskis V. *Civillikuma principi un ģimenes tiesības* .. – 36.lpp.
- ²⁷ Sinaiskis V. Taisnības princips Latvijas civiltiesībās // *Jurists*. – 1937. – Nr. 7/8. – 120.sleja.
- ²⁸ Hvostovs V. *Vispārīgā tiesību teorija*. – Rīga: izdevējs “Leta”, 1924. – 44.-47.lpp.
- ²⁹ *Latviešu konversācijas vārdnīca*. – 21.sēj. – 42079. – 42080.sleja; Juridisko terminu vārdnīca. – Rīga: Nordik, 1998. – 251.lpp.
- ³⁰ Sk.: Meļķis E. *Aristotelis – Rietumu civilizācijas tiesību filozofijas pamatlicējs* .. – 45.lpp.
- ³¹ Turpat. – 46.lpp.
- ³² Turpat. – 46.lpp.
- ³³ *Juridisko terminu vārdnīca*. – Rīga: Nordik, 1998. – 251.lpp.
- ³⁴ Turpat; *Juridisko terminu vārdnīca*. – Rīga: Kamene, 2000. – 173.lpp.
- ³⁵ Turpat.
- ³⁶ *Latviešu konversācijas vārdnīca*. – 1.sēj. – Rīga: Grāmatu apgādniecība A.Gulbis, 1927-1928. – 782.sleja.
- ³⁷ *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. – 1. sēj. – Rīga: Zinātne, 1972. – 300.lpp.
- ³⁸ Turpat. – 300. – 301.lpp.
- ³⁹ Sk.: Sinaiskis V. Taisnības princips Latvijas civiltiesībās. – *Jurists*. – 1937. – Nr. 7/8, 119. – 120.sleja.
- ⁴⁰ Turpat. – 119.sleja.
- ⁴¹ Turpat. – 121.sleja.
- ⁴² Turpat. – 119.sleja.
- ⁴³ Turpat. – 120.sleja.
- ⁴⁴ Turpat. – 119.sleja.
- ⁴⁵ Turpat. – 120.sleja.
- ⁴⁶ Turpat. – 126.sleja.
- ⁴⁷ Sinaiskis V. *Civillikuma principi un ģimenes tiesības* .. – 36.lpp., Sinaiskis V. *Taisnības princips Latvijas civiltiesībās* .. – 119.sleja.
- ⁴⁸ Sinaiskis V. *Civillikuma principi un ģimenes tiesības* .. – 36.lpp.
- ⁴⁹ Hvostovs V. *Vispārīgā tiesību teorija*. – Rīga: izdevējs “Leta”, 1924. – 48.lpp.
- ⁵⁰ Sinaiskis V. *Civillikuma principi un ģimenes tiesības* .. – 36.lpp., Sinaiskis V. *Taisnības princips Latvijas civiltiesībās* .. – 119.sleja.
- ⁵¹ V.Sinaiskis norāda: “Jāievēro, ka taisnības princips nav saprotams subjektīvā, bet vienīgi objektīvā nozīmē; taisnības princips izlietojams tiktāl, cik tas atbilst citiem principiem un saskan ar normatīvo civiltiesisko sabiedrību”. – Sk.: Sinaiskis V. *Latvijas civiltiesību apskats*. – Rīga: Latvijas Republikas Tieslietu ministrijas v/u Tiesiskās informācijas centrs, 1996. – 106.lpp. V.Sinaiskis arī norāda: “Īstenībā taisnība objektīvā nozīmē prezumē vispār visu cilvēku veselo saprātu, tātd vispārēju atzīšanu.” – Sinaiskis V. *Taisnības princips Latvijas civiltiesībās* .. – 119.sleja.
- ⁵² Bitāns A. *Civiltiesiskā atbildība un tās veidi*. – Rīga: Izdevniecība AGB, 1997. – 59., 60., 62.lpp.
- ⁵³ Šāda nostāja ir Eiropas cilvēktiesību tiesai. Sk., piem.: Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. *Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика*. – Москва: издательство Московского независимого института международного права, 1998. – С.106.
- ⁵⁴ Sk. sīkāk: Sinaiskis V. *Latvijas civiltiesību apskats*. – Rīga: Latvijas Republikas Tieslietu ministrijas v/u Tiesiskās informācijas centrs, 1996. – 142., 148.-149.lpp.; Sinaiskis V.

- Raksti. – Rīga: Sabiedrisko Zinātņu Veicināšanas Biedrības “Aequitas” izdevums, 1928, 14.lpp.; Sinaiskis V. Saistību tiesības. *Latvijas civiltiesību apskats*. – Rīga: LU Studentu padomes grāmatnīca, 1940. – 36., 41.-42.lpp.; Čakste K. Motorizētu satiksmes līdzekļu īpašnieku atbildības problēma Latvijas un ārzemju civiltiesībās. – *Atsevišķs novilkums no Latv. Univ. Akadēm. sabiedrisko zinātņu b-dr. rakstu krājuma, II*. – Rīga: a/s “Valters un Rapa”, 1939. – 91.lpp.; Mikelēnas V. Problems of Civil Liability: Comparative Aspects. *Summary of Monography Social Sciences: Law*. – Vilnius, 1995. – P.9-10; Mullis A., Oliphant K. *Torts*. – London: MacMillan Press Ltd., 1997. – P.2.; Agarkovs M., Bratuss S., Genkins D., Serebrovskis V., Škundins Z. *Civiltiesības*. I sēj. – Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1946. – 412.-414.lpp., Bitāns A. *Civiltiesiskā atbildība un tās veidi* .. – 60.-62.lpp. u.c.
- ⁵⁵ Sinaiskis V. *Latvijas civiltiesību apskats* .. – 147.lpp.
- ⁵⁶ Te der atcerēties stāstu par kādu dižciltīgo romieti, kurš, ejot pa laukumu, iesitis katram pretimnākošajam pļauku (personisks apvainojums), bet viņa sulainis turpat uz vietas samaksājis cietušajam likumā noteikto maksimālo naudas sodu. Spriedums, ar kuru netiktu dots adekvāts tiesisks apmierinājums, šajā gadījumā nevarētu tikt atzīts par taisnīgu un likumīgu.
- ⁵⁷ Sk.: *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. – 8 sēj. – Rīga: Zinātne, 1996. – 538.-539.lpp.
- ⁵⁸ Turpat. – 538.lpp.
- ⁵⁹ Turpat. – 538.-539.lpp.
- ⁶⁰ Turpat. – 539.lpp.
- ⁶¹ Plašāk par vispārīgiem tiesību principiem sk.: Iljanova D. Vispārīgie tiesību principi kā tiesību avots // *Latvijas Vēstnesis, Jurista vārds*. – 1997. – 22.okt. – Nr.21 (63) u.c.
- ⁶² *Latviešu konversācijas vārdnīca*. – 17.sēj. – Rīgā: Grāmatu izdevniecība A.Gulbis, 1938. – 34034.sleja.
- ⁶³ *Juridisko terminu vārdnīca*. – Rīga: Nordik, 1998. – 269.lpp., *Juridisko terminu vārdnīca*. – Rīga: Kamene, 2000. – 180.lpp.
- ⁶⁴ Jakubaņecs V. *Tiesiska apziņa*. – Rīga: “P&Ko”, 2002. – 26.lpp.
- ⁶⁵ Krastiņš I. *Tiesību teorijas pamatjēdzieni*, 2.izd. – Rīga: LU, 1996. – 5.lpp.
- ⁶⁶ *Juridisko terminu vārdnīca* .. – 269.lpp., Krastiņš I. *Tiesību teorijas pamatjēdzieni* .. – 5.lpp.
- ⁶⁷ Ar tiesību īpašībām saprot raksturīgas tiesību pazīmes. Sk.: Krastiņš I. *Tiesību teorijas pamatjēdzieni* .. – 5.lpp.
- ⁶⁸ Jakubaņecs V. *Tiesiska apziņa* .. – 27.-28.lpp.
- ⁶⁹ *Juridisko terminu vārdnīca* .. – 269.lpp., Krastiņš I. *Tiesību teorijas pamatjēdzieni* .. – 5.lpp.
- ⁷⁰ Sk., piem.: Iljanova D. *Vispārīgie tiesību principi kā tiesību avots* ..
- ⁷¹ Иоффе О. *Ответственность по советскому гражданскому праву*. – Ленинград: изд. Ленинградского у-та, 1955. – С.22-28.
- ⁷² *Гражданское право*. – Том 1, под редакцией Сергеева А., Толстого Ю. – Москва: Проспект, 2001. – С.22.
- ⁷³ *Гражданское право*. – Том 1, отв. редакторы: Орловский П.Е. и Корнеев С.М. – Москва: Юридическая литература, 1969. – С. 24.
- ⁷⁴ *Советское гражданское право*. – Том 1, отв. редакторы: Грибанов В.П. и Корнеев С.М. – Москва: Юридическая литература, 1979. – С. 24.
- ⁷⁵ Vēbers J. *Padomju civiltiesības*. – Rīga: Zvaigzne, 1979. – 15.lpp.
- ⁷⁶ Sinaiskis V. *Civiltiesības principi un ģimenes tiesības* .. – 35.lpp.
- ⁷⁷ Turpat.
- ⁷⁸ Basil S. Markesinis and Hannes Unberath. *The German Law of Torts A Comparative Treatise*. – Hart Publishing, Oxford, 2002. – P.28-32, 392-412.
- ⁷⁹ Tuvāk par civiltiesisko regulējuma priekšmetu sk.: Agarkovs M., Bratuss S., Genkins D., Serebrovskis V., Škundins Z. *Civiltiesības*. I sēj. – Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība,

1946. – 12.lpp., Vēbers J. *Padomju civiltiesības*. – Rīga: Zvaigzne, 1979. – 9.–11.lpp.; Братусь С.Н., Граве К.А., Зимилева М.В., Серебровский В.И., Шкудин З.И. *Советское гражданское право*. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – С.7; *Гражданское право*. – Том 1, отв. редакторы: Орловский П.Е. и Корнеев С.М. – Москва: Юридическая литература, 1969. – С. 3-22; *Советское гражданское право*. – Том 1, отв. редакторы: Грибанов В.П. и Корнеев С.М. – Москва: Юридическая литература, 1979. – С. 5-19.
- ⁸⁰ Sinaiskis V. *Latvijas civiltiesību apskats ..* – 108.lpp., Vēbers J. *Padomju civiltiesības ..* – 17.lpp., *Гражданское право ..* – С. 26.
- ⁸¹ Agarkovs M., Bratuss S., Genkins D., Serebrovskis V., Škundins Z. *Civiltiesības ..* – 5.lpp.
- ⁸² Sinaiskis V. *Latvijas civiltiesību apskats ..* – 108.lpp.
- ⁸³ *Гражданское право..* – С.24-25.
- ⁸⁴ Sinaiskis V. *Personība un personiskās tiesības jaunajā Civīllikumā*. – Tieslietu Ministrijas Vēstnesis, 1938. – Nr. 2. – Rīga: Tieslietu ministrijas izdevums, 1938. – 328.lpp.
- ⁸⁵ Sinaiskis V. *Civīllikuma principi un ģimenes tiesības ..* – 30.lpp.
- ⁸⁶ Sinaiskis V. *Latvijas civiltiesību apskats ..* – 108.lpp.
- ⁸⁷ *Гражданское право*. – Том 1, под редакцией Сергеева А., Толстого Ю. – Москва: Проспект, 2001. – С. 27.
- ⁸⁸ *Гражданское право*. – Том 1, отв. редакторы: Орловский П.Е. и Корнеев С.М. – Москва: Юридическая литература, 1969. – С. 26; *Советское гражданское право*. – Часть 1, отв. редактор Рясенцев В.А. – Москва: Юридическая литература, 1986. – 22, 25-26.
- ⁸⁹ Citi to dēvēja par principu nepieļaut patvaļīgu iejaukšanos personiskajās lietās. Sk.: *Гражданское право*. – Том 1, под редакцией Сергеева А., Толстого Ю. – Москва .. – С.26.
- ⁹⁰ Ibid. С.26.
- ⁹¹ Sīkāk par civiltiesiskās aizsardzības līdzekļiem sk.: Bitāns A. *Civiltiesiskā atbildība un tās veidi ..* – 46.-50.lpp.
- ⁹² Sinaiskis V. *Civīllikuma principi un ģimenes tiesības ..* – 30., 36.lpp., Sinaiskis V. *Personība un personiskās tiesības jaunajā Civīllikumā ..* – 326.-349. lpp.
- ⁹³ Vēbers J. *Padomju civiltiesības ..* – 16.lpp., *Гражданское право*. – Том 1, отв. редакторы: Орловский П.Е. и Корнеев С.М. – Москва: Юридическая литература, 1969. – С. 27–28, *Советское гражданское право*. – Том 1, отв. редакторы: Грибанов В.П. и Корнеев С.М. – Москва: Юридическая литература, 1979. – С. 24-25, *Советское гражданское право*. – Часть 1, отв. редакторы: Басин Ю.Г., Толстой Ю.К. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1982. – С. 14-15, *Советское гражданское право*. – Часть 1, отв. редактор Рясенцев В.А. – Москва: Юридическая литература, 1986. – С. 22, 27.
- ⁹⁴ *Гражданское право*. – Том 1, под редакцией Сергеева А., Толстого Ю. – Москва: Проспект, 2001. – С. 25.
- ⁹⁵ Sinaiskis V. *Personība un personiskās tiesības jaunajā Civīllikumā ..* – 327., 328.lpp.
- ⁹⁶ Salīdzinājumam sk. LPSR CK 79.p., kas noteica vispārējo noilguma termiņu 3 gadi, bet juridisko personu savstarpējām prasībām – gadu, vai 92.p. – 115.p., kas paredzēja valsts kā galvenā sociālistiskā īpašuma atšķirīgu aizsardzību salīdzinājumā ar citiem īpašuma veidiem.
- ⁹⁷ Ar vienlīdzīgumu ir jāsaprot tiesību subjektu vienlīdzība likuma priekšā, nevis līdzība. Precīzāk būtu lietot terminu “līdztiesība” – līdzīgums tiesībās, t.i., iespējās.
- ⁹⁸ Načisčionis J. Konceptuāli par Administratīvā procesa likuma projektu // *Latvijas Vēstnesis, Jurista vārds*, 1996. – 6.dec. – Nr. 27 (41).
- ⁹⁹ Sinaiskis V. *Civīllikuma principi un ģimenes tiesības ..* – 54.–55.lpp., Ozoliņš O. *Jaunā Civīllikuma ievads ..* – 325. lpp. Transformētā veidā to var redzēt arī padomju tiesībās. Sk.,

- piem.: *Советское гражданское право. – Том I, отв. редакторы: Грибанов В.П. и Корнеев С.М. – Москва: Юридическая литература, 1979. – С. 25-26.*
- ¹⁰⁰ Tuvāk par labas ticības principu sk.: Balodis K. Labas ticības principa loma mūsdienu Latvijas civiltiesībās. – *Likums un tiesības*. – Rīga, 2002. – Nr. 9. – 279.-286.lpp.
- ¹⁰¹ Sinaiskis V. *Latvijas civiltiesību apskats* .. – 109.lpp.
- ¹⁰² Vēbers J. *Padomju civiltiesības* .. – 16.lpp.
- ¹⁰³ Sk., piem.: CL 944.p., 982.p., 1068.p., 1070.p., 1071.p., 1084.p., 1087.p.
- ¹⁰⁴ Sk., piem.: CL 1431.p., 1432.p., 1509.p., 1539.p., 1540.p., 1587.p., 1588.p.
- ¹⁰⁵ Sinaiskis V. *Taisnības princips Latvijas civiltiesībās* .. – 121.sleja; Бартошек М. *Римское право. Понятия, термины, определения. – Москва: Юридическая литература, 1989. – С. 26-27; Дождев Д. Римское частное право. Учебник для вузов. – Москва: ИНФРА М-НОРМА, 1997. – С.29-30.*
- ¹⁰⁶ Par likumu taisnīgumu ļoti precīzs taisnīguma standarts ir izteikts Eiropas Savienības dalībvalstu 1990.gada Kopenhāgenas dokumenta 2.p.: “Likumu vara nenozīmē tikai formālu legalitāti, bet arī taisnīgumu, kas balstīts uz cilvēka personības ārkārtējās vērtības pilnīgu atzīšanu un attiecīgu institūciju garantētu tās pilnīgu izpaušmes iespēju.”
- ¹⁰⁷ Načisčionis J. *Konceptuāli par Administratīvā procesa likuma projektu* ..
- ¹⁰⁸ Bitāns A. *Civiltiesiskā atbildība un tās veidi* .. – 62.lpp.
- ¹⁰⁹ Sinaiskis V. *Raksti* .. – 14.lpp., Sinaiskis V. *Saistību tiesības* .. – 36., 41.-42.lpp., Sinaiskis V. *Latvijas civiltiesību apskats* .. – 142., 148.-149.lpp.
- ¹¹⁰ Cipeliuss R. *Tiesību būtība*. – Rīga: Latvijas Universitāte, 2001, 74.lpp.
- ¹¹¹ Ragulskīte R. un Markovs P. Lietuvai ir jauns Civillkodekss // *Jurista Vārds*. – 2002. – 29.janv. – Nr. 2 (235). Autori ir iekļāvuši tiesību principos tiesību īpašības, piemēram, sistēmiskuma, abstrakcijas, atklātības, dispozivitātes, analogijas “principi”.
- ¹¹² Sk.: Načisčionis J. *Konceptuāli par Administratīvā procesa likuma projektu* // *Latvijas Vēstnesis* ..
- ¹¹³ To atzinusi Satversmes tiesa savos spriedumos. Sk. Satversmes tiesas 1998. gada 11. marta spriedumu lietā nr. 04-05(97), 1999. gada 1. oktobra spriedumu lietā nr. 03-05(99), 2000. gada 24. marta spriedumu lietā nr. 04-07(99).
- ¹¹⁴ Sk.: Briede J. Par tiesisko paļāvību administratīvajā procesā // *Latvijas Vēstnesis, Jurista vārds*. – 2000. – 11.maijā. – Nr. 19 (172).
- ¹¹⁵ Par proporcionalitātes principu sk.: Eiropas Cilvēktiesību tiesas 1988.gada 24.marta spriedumu lietā Olson pret Zviedriju. Publicēts: Par proporcionalitātes principu // *Latvijas Vēstnesis, Jurista vārds*. – 2000. –20.apr. – Nr. 16 (169).
- ¹¹⁶ Sk., piem.: Briede J. Par tiesisko paļāvību administratīvajā procesā // *Latvijas Vēstnesis* ..
- ¹¹⁷ Sk., piem.: Iļjanova D. Vispārīgie tiesību principi kā tiesību avots // *Latvijas Vēstnesis* .. Iļjanova D. Vispārējo tiesību principu aksioloģiskie un funkcionālie aspekti Latvijas tiesību sistēmas pārejas periodā. *Tiesību transformācijas problēmas sakarā ar integrāciju Eiropas Savienībā*. Starptautiskās konferences materiāli. – Rīga: Latvijas Universitātes Juridiskā fakultāte, 2002. – 97.-107.lpp.
- ¹¹⁸ Papildus sk.: Ušacka A. Dabiskā taisnīguma princips un administratīvais process. *Procesuālais taisnīgums. – Latvijas Universitātes Zinātniskie raksti*. – Rīga: Latvijas Universitāte, 1998. – Nr. 617. – 13.-19.lpp., Briede J. Latvijas administratīvi procesuālās normas Eiropas padomes dokumentu kontekstā. *Procesuālais taisnīgums. – Latvijas Universitātes Zinātniskie raksti*. – Rīga: Latvijas Universitāte, 1998. – Nr. 617. – 20.-60.lpp.
- ¹¹⁹ *Civilprocesa likums*. Tieslietu ministrijas kodifikācijas departamenta izdevums, 1939.g. iespiedums ar paskaidrojumiem. – Rīga, 1939. – 809.lpp.
- ¹²⁰ Turpat.

- ¹²¹ Turpat.
- ¹²² Turpat.
- ¹²³ Opss L. *Civillikuma 5.pants*. Referāts Rīgas apgabaltiesas zvērīnātu advokātu palīgu konferencē .. – 24.- 26.lpp.
- ¹²⁴ Publicēts: *Latvijas Vēstnesis*. Jurista vārds. – 2001. – 24.apr. – Nr. 205.
- ¹²⁵ Publicēts: Par kaitējuma atlīdzību apdrošinātai personai, ja tā cietusi nelaimes gadījumā darbā // *Latvijas Vēstnesis. Jurista vārds*. – 2002. – 29.janv. – Nr. 2 (235).
- ¹²⁶ Beimuts G. Mūsu CPL. – Tieslietu Ministrijas Vēstnesis. – Rīga: Tieslietu ministrijas izdevums, 1938. –Nr. 2. – 487.-488. lpp.
- ¹²⁷ *Svešvārdu vārdnīca*. J. Baldunčika redakcijā. – Rīga: Jumava, 1999. – 685. lpp.
- ¹²⁸ Turpat. – 345. lpp.
- ¹²⁹ Beimuts G. *Mūsu CPL* .. – 487.-488. lpp.
- ¹³⁰ Motīvu daļā norāda lietā konstatētos faktus, pierādījumus, uz kuriem pamatoti tiesas secinājumi, un argumentus, ar kuriem noraidīti tie vai citi pierādījumi.
Šajā daļā norāda arī normatīvos aktus, pēc kuriem tiesa vadījusies, un konstatēto lietas apstākļu juridisko novērtējumu, kā arī tiesas secinājumus par prasības pamatotību vai nepamatotību.
- ¹³¹ Beimuts G. Mūsu CPL .. – 487.-488. lpp.
- ¹³² Sk. Augstākās tiesas Senāta 13.02.2002. spriedumu lietā Nr. SKC-102, publicēts //Latvijas Vēstnesis, Jurista vārds. – 2002. – 7.maijā. – Nr. 9 (242).
- ¹³³ Latvija Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta spriedumi un lēmumi 2000. – Rīga: Latvijas tiesnešu mācību centrs, 2001. – 345.lpp.
- ¹³⁴ Sinaiskis V. *Civiltiesības Latvijas vispārējo civiltiesību zinātniskā apstrādājumā*. Vispārējie civiltiesību pamati (Prolegomena). – Rīga : a/s “Valters un Rapa”, 1935. – 133.lpp.

Mazāk pārstāvētā dzimuma aizsardzība darbā atbilstoši Eiropas Savienības tiesībām

Ieva Brūvere

Veselības ministrija, juriskonsulte,
tālr. 7021634, ieva_bruvere@vm.gov.lv

Darba likumā (DL) iekļautais vienlīdzīgo tiesību principa risinājums darba tiesiskajās attiecībās neatkarīgi no dzimuma atšķiras no līdzšinējās Latvijas Darba likumu kodeksā ietvertās izpratnes un noteikts ir atbilstoši Eiropas Savienības (ES) tiesību aktiem. DL šobrīd neparedz pēc ES tiesību aktos noteiktā principa pieļaujamo izņēmumu grupu – *īpašas priekšrocības* (“pozitīvā rīcība” jeb “pozitīvā diskriminācija”), lai atvieglotu iespēju nepietiekami pārstāvētajam dzimumam iesaistīšanos darbā, novērstu vai kompensētu profesionālās izaugsmes trūkumu. Šī jautājuma neiekļaušana Darba likumā nedrīkstētu kļūt par likumā noteiktu šķērslī nepieciešamo pozitīvās rīcības pasākumu apzināšanai un veicināšanai.

Raksturvārdi: darba tiesības, Darba likums, vienlīdzīgu tiesību princips, diskriminācijas aizliegums, pozitīvā rīcība, tiesību normu ieviešana.

Darba likums,¹ kas stājās spēkā 2002.gada 1.jūnijā, nosaka vairākus jaunus risinājumus darba tiesisko attiecību jomā, kas netika vispār noteikti iepriekšējos darba tiesību normatīvajos aktos vai arī to izpratne agrāk būtiski atšķīrās no Darba likumā sniegtajiem risinājumiem. Viena no koncepcijām, kas būtiski atšķiras no līdzšinējās Latvijas Darba likumu kodeksā² ietvertās izpratnes, ir vienlīdzīgās attieksmes (*angl. – equal treatment*) pret sievietēm un vīriešiem konceptuālais risinājums par darba pieejamību, paaugstināšanu darbā, profesionālo apmācību, darba apstākļiem un sociālo drošību, arī vienlīdzīgās darba samaksas princips par tādu pašu darbu vai vienādas vērtības darbu. Šo jautājumu konceptuālais risinājums Darba likumā noteikts atbilstoši Eiropas Savienības direktīvu prasībām; savukārt principa normatīvais regulējums Latvijas Darba likumā ietverts neatkarīgi no dzimuma vienlīdzīgu tiesību principa ietvaros (7.pants), kura nodrošināšanai noteikta prasība darba devējam – atšķirīgas attieksmes aizliegums (29.pants).³ Vienlīdzīgu tiesību princips konkretizēts citos Darba likuma pantos.

Nediskriminācijas normu ietveršana Darba likumā vienlīdzīgo tiesību principa ietvaros rada nepieciešamību apzināt dažādus ar šī vispārējā principa piemērošanu saistītus specifiskus risinājumus un – īpaši – arī **pieļaujamus izņēmumus**, ko iedala šādās grupās:

1. noteikti darbi, kuru veikšanā piederība noteiktam dzimumam ir attiecīgā darba veikšanas vai attiecīgās nodarbošanās objektīvs un pamatots priekšnoteikums (Darba likuma 29.panta otrā daļa);
2. sieviešu aizsardzība sakarā ar bērna dzimšanu (Darba likuma 37.panta septītā daļa, 53.panta otrā daļa, 99.pants un citi).

Šīs izņēmumu grupas atbilstoši Eiropas Savienības direktīvas 76/207/EEC⁴ prasībām ir paredzētas arī jaunajā Darba likumā. Tomēr Darba likums šobrīd neparedz vēl vienu vienlīdzīgo tiesību principa pieļaujamo izņēmumu grupu – tas ir, *īpašas priekšrocības*, lai atvieglotu iespēju nepietiekami pārstāvētajam dzimumam iesaistīšanos darbā vai arī novērstu vai kompensētu viņu profesionālās izaugsmes trūkumus. Šādus pasākumus paredz minētā direktīva un īpaši – ar Amsterdamas līgumu aktualizētā redakcijā arī Eiropas Kopienas Dibināšanas līguma 141.pants⁵ (bij.119.pants). Minētos pasākumus, kas ietver šādas speciālās priekšrocības, apzīmē ar “pozitīvo rīcību” (*angl. – positive action*) jeb atsevišķos avotos arī ar “pozitīvo diskrimināciju”⁶ (*angl. – positive discrimination*).

Lai izprastu šo pasākumu būtību un juridisko raksturu, nepieciešams ieskats vēsturē. Jāuzsver, ka Eiropas Kopienas Dibināšanas līguma bij. 119.pants (ar grozījumiem, kas izdarīti ar Amsterdamas līgumu – 141.pants), sākotnēji neparedzēja normu par pozitīvo rīcību. Šis īpašo pasākumu veids sākotnēji tika iestrādāts 1976.gadā pieņemtajā *Eiropas Padomes direktīvā par vienādas attieksmes ieviešanu attiecībā uz vīriešiem un sievietēm darba pieejamībā, profesionālajā apmācībā, paaugstināšanā amatā un darba apstākļos*⁷ (turpmāk – direktīva), kas atļāva valstīm veikt pasākumus vienādu iespēju veicināšanai starp sievietēm un vīriešiem, lai novērstu praksē esošo nevienlīdzību, kas ietekmē sieviešu iespējas šīs direktīvas noteiktajās jomās – lai veicinātu vienādu attieksmi un likvidētu esošo nevienlīdzību pieejai darbam, paaugstināšanā darbā, profesionālajā apmācībā, darba apstākļos.

Tomēr direktīvā noteikto pozitīvās rīcības pasākumu ieviešana praksē bija apgrūtināta, jo nebija skaidrības, kāda veida pasākumi, kas vienlaikus tiek uzskatīti par izņēmumu no vienlīdzīgās attieksmes principa un pēc būtības ir diskriminējoši pret otru personu grupu, būtu atbilstoši, kāds ir pozitīvās rīcības pieļaujama raksturs un robežas.

Sakarā ar grūtībām pozitīvās rīcības ieviešanā, kā arī lai pastiprinātu atbalstu pozitīvās rīcības veicināšanai Eiropas Savienībā un precizētu atbalstāmo pasākumu raksturu, Eiropas Padome 1984.gada 13.decembrī pieņēma rekomendāciju par pozitīvas rīcības attīstīšanu par labu sievietēm;⁸ kurā Eiropas Padome uzsvēra, ka “*esošās juridiskās normas par vienlīdzīgu attieksmi, kas paredzētas, lai veicinātu indivīdu tiesības, nav pietiekamas, lai atceltu visas praksē eksistējošās nevienlīdzības formas, ja paralēli netiek veikta valdības, darba tiesisko attiecību pušu un citu iesaistīto institūciju atbilstoša rīcība, lai darbotos pretī kaitīgajam efektam uz sievietēm darba tiesiskajās attiecībās, kas rodas no sociālās attieksmes, izturēšanās un struktūras*”.

Rekomendācija ieteica dalībvalstīm pieņemt īpašu pozitīvas rīcības politiku, lai atceltu nevienlīdzību, kas ietekmē sievietes darba dzīvē un veicinātu labāku līdzsvaru starp dzimumiem darbā, ietverot atbilstošus vispārīgus un speciālus pasākumus nacionālās politikās un prakses ietvaros, tajā pašā laikā pilnībā ievērojot darba tiesisko attiecību subjektu kompetenci, lai:

- a) likvidētu vai darbotos pretim kaitīgajam efektam uz sievietēm darbā un darba meklēšanā, kas rodas no izplatītās attieksmes, uzvedības un struktūras, kas pamatojas uz ideju par tradicionālo lomu sadali sabiedrībā starp dzimumiem;
- b) veicinātu sieviešu piedalīšanos dažādos darbos tajos sektoros, kur tās ir mazāk pārstāvētas, īpaši nākotnes sektoros un augstākās atbildības līmeņos, lai sasniegtu un uzlabotu cilvēku resursu izmantošanu.

1995.gadā Eiropas Komisijas Ziņojumā par rekomendācijas ieviešanas rezultātiem⁹ tika atzīta nepieciešamība tālāk legalizēt pozitīvo rīcību, uzsverot, ka, lai gan Kopienā ir palielinājusies sieviešu piedalīšanās darba tirgū, taču nav notikusi integrēšanās, bet darba dalīšana pēc dzimumiem (*angl. – occupational segregation*) saglabājusies kā Eiropas darba tirgus centrālā iezīme. Lai gan sievietes ir iesaistījušās augsta līmeņa amatos, tomēr tajā pašā laikā tās vēl vairāk ir pārstāvētas arī zemākā līmeņa dienestos un kancelejas darbos. Ziņojumā atzīts, ka atsevišķas pozitīvās rīcības programmas, īpaši tās, kas ieviestas, lai veidotu labvēlīgu darba tirgu, ir devušas labvēlīgu rezultātu.

Eiropas Komisijas Trešās darbības programma par vienlīdzīgām iespējām īpaši uzsvēra pozitīvās rīcības ieteicamās jomas – profesionālā apmācība, pieņemšana darbā un paaugstināšana amatā, darba vides, darba organizācijas un darba laika pielāgošana, profesionālo un ģimenes pienākumu apvienošana, stereotipu likvidēšana.¹⁰

Lai gan Eiropas Savienības institūciju aktivitāte bija atzīstama, pozitīvās rīcības pasākumi valstīs tika ieviesti ļoti piesardzīgi. Pēc Eiropas Komisijas sniegtās informācijas, saskaņā ar nacionālajiem ziņojumiem, tikai piecas valstis 1995.gadā bija pieņēmušas likumus, administratīvus pasākumus un koplīgumus ar īpašām pozitīvās rīcības normām. Dalībvalstis galvenokārt veica pasākumus, lai objektīvi palielinātu sieviešu darbinieku skaitu un viņu pārstāvību politikas veidošanas līmenī. Eiropas Komisija uzsvēra, ka pozitīvai rīcībai un konkrētiem pasākumiem ir neatsverams efekts: “Visi pieejamie dati pierāda, ka pozitīvās rīcības pasākumiem, kas piemēro kontrolskaitļus vai kvotas, ir tiešs un nekavējošs efekts pieejai vadības un politikas veidošanas amatiem.” Tomēr Eiropas Komisija norādīja, ka arī veiktie pasākumi kopumā nav radījuši vēlamos rezultātus un tādēļ turpināma jaunu stratēģisku vadlīniju, programmu un pasākumu izstrāde, kas ietver jaunas metodes: atsevišķi prioritāri sektori, veidrojama tieša un ekonomiski orientēta pieeja, jāparāda, ka pozitīvās rīcības politika ir derīga, lai to akceptētu komercdarbībā un uz peļņas ieguvu orientētā sabiedrībā.¹¹

Tā kā direktīvas normas par pieļaujamo pozitīvo diskrimināciju piemērošanā radās problēmas un strīdi, Eiropas Tiesa atsevišķos jautājumos pieņēma skaidrojumus par direktīvas normas interpretāciju. Eiropas Tiesa pakāpeniski attīstīja konceptuālo viedokli par pozitīvās rīcības ieviešanas principiem un dažos gadījumos izteica savu viedokli arī par dalībvalstu konkrēto normu saturu.¹²

Eiropas Tiesa normu par pozitīvo diskrimināciju interpretēja ierobežojošā veidā, attiecinot pozitīvās rīcības pasākumus tikai uz gadījumiem, ja personas faktiski ir nelabvēlīgā situācijā.¹³ Eiropas Tiesa noraidīja iespēju piemērot pasākumus, kas nodrošina tikai kvantitatīvi vienādu rezultātu (fiksētas kvotas), bet atbalstīja kvalitatīvi labākā darbinieka izvēli procesā, kurā nav diskriminācijas ne pret sievietēm, nedz pret vīriešiem.

Eiropas Tiesa vairākās lietās (sk. lietas *Commission v France*¹⁴ un *Badeck*¹⁵ un citas) izteica viedokli¹⁶, ka:

1. iespēja pieņemt pozitīvās rīcības pasākumus ir jāuzskata kā vienlīdzīgās attieksmes **princīpa izņēmums**;
2. katram pozitīvās rīcības pasākumam ir jābūt **ar īpašu raksturu**;
3. pasākums var tikt piemērots tikai gadījumā, ja persona (personas) **faktiski** ir neizdevīgā situācijā – šādi pasākumi ir paredzēti **īpašos gadījumos un izņēmuma veidā**, lai atļautu pasākumus, kas, lai gan ir šķietami diskriminējoši, bet faktiski ir

paredzēti, lai likvidētu vai samazinātu faktiskos nevienlīdzības gadījumus, kas var būt reālajā sociālajā dzīvē;¹⁷

4. automātiska prioritāte sievietēm pieejā darbam vai paaugstināšanā darbā, sektoros, kur viņas ir mazāk pārstāvētas, nav attaisnojama – šie pasākumi nevar būt ar absolūtu un beznosacījuma raksturu;¹⁸
5. un pretēji, šāda prioritāte ir attaisnojama, ja tā **nenotiek automātiski** un ja nacionālais pasākums konkrētajā jautājumā garantē vienādi kvalificētiem kandidātiem vīriešiem, ka viņu situācija tiks pakļauta objektīvam novērtējumam, kas ņems vērā visu kandidātu specifiskos kritērijus neatkarīgi no viņu dzimuma, tomēr šie kritēriji nedrīkst būt sievietēm diskriminējoši.¹⁹

Lai gan ES institūcijas izteica politisku atbalstu pozitīvās rīcības jautājumu veicināšanai, būtiskākais Eiropas Tiesas secinājums, kas radīja vēl lielāku neskaidrību par pieļaujamiem pasākumiem, saistījās ar 1995.gadā izskatīto lietu *Kalanke*²⁰. Eiropas Tiesa noraidīja absolūtu un beznosacījuma pozitīvu rīcību tipveida problēmu risinājumam, kas lielā mērā saistījās ar uzsākto un iespējamo kvotu sistēmas ieviešanu dažādās nozarēs, lai nodrošinātu sieviešu skaita lielāku pārstāvību dažādos līmeņos. Konkrēti, Eiropas tiesa izteica viedokli, ka **nacionālie likumi, kas garantē sievietēm absolūtu un beznosacījuma prioritāti pieņemšanai darbā vai viņu paaugstināšanai darbā, neatbilst vienādo iespēju veicināšanai un pārkāpj robežas par izņēmumiem, ko nosaka direktīva**. Tiesa secināja, ka, lai gan šī direktīva cenšas sasniegt vīriešu un sieviešu vienādu pārstāvību visos līmeņos, nozares ietvaros kvotu sistēma būtu tikai direktīvā paredzēto vienlīdzīgo tiesību aizstājēja. *Kalanke*²¹ lietā Tiesa noteica, ka nacionālie likumi, kas nodrošina, ka no vienādi kvalificētiem pretendentiem sievietēm un vīriešiem automātiski jādod priekšroka sievietei, ir dzimumu diskriminācija (sk. arī lietu *Abrahamsson*²²). Eiropas Tiesa uzsvēra, ka nav atbalstāma nacionālā likumdošana, kura nosaka sakarā ar nepieciešamību nodrošināt mazāk pārstāvētā dzimuma kandidāta iecelšanu amatā; nav atbalstāms, ka šim kandidātam būtu dodama absolūta priekšroka arī tad, ja šim kandidātam ir pietiekama kvalifikācija šī amata izpildei, bet ja viņam tiek dota priekšroka pret kandidātu no pretējā dzimuma, kuru citā gadījumā darba devējs pieņemtu darbā. Tomēr Tiesa atzina, ka konkrētie vērtēšanas kritēriji nedrīkst būt diskriminējoši.

Tajā pašā laikā Tiesa lietā *Marschall*²³ atbalstīja paskaidrojošas normas piemērošanu, kas nodrošina, ka iepriekšminētajos apstākļos sievietei prioritāte nav piešķirama, ja individuālajam kandidātam vīrietim ir specifiski iemesli, lai izdarītu izvēli viņam par labu.

Eiropas Tiesa turklāt uzsvēra, ka direktīvas 2.pantā nav paredzēts, ka sievietēm vai vīriešiem jāgarantē individuālas tiesības konkrētā situācijā; minētā norma tikai vispārēji atļauj nodrošināt vienādas iespējas. Tiesa secinājumu pamatoja to, ka, ja vīrieši un sievietes ir vienādi kvalificēti, direktīva saskaņā ar Eiropas Tiesas viedokli neatļauj darba devējam dot priekšroku kandidātei sievietei *tikai* sakarā ar viņas dzimumu, šādi padarot par nerealizējamu kvotu sistēmas un lielā mērā arī pozitīvās rīcības pasākumu ieviešanu praksē. Eiropas Savienības vienlīdzīgo tiesību pētnieki E.Fransena un M.Mertena secināja: Eiropas Tiesa uzskata, ka, piemērojot direktīvu, personai netiek garantētas individuālās subjektīvās tiesības, kuras varētu tikt realizētas, darbiniekam izdarot spiedienu uz darba devēju viņa subjektīvo tiesību aizstāvībai.²⁴ Savukārt Eiropas Tiesa komentēja, ka tas, ko direktīvas 2.panta norma tomēr varētu ietvert, ir tikai tas, ko nosaka

Padomes rekomendācija²⁵ par pozitīvas darbības veicināšanu pret sievietēm.²⁶ Šajā sakarā Eiropas Savienības pētnieki E.Fransena un M.Mertena uzsvēra, ka, izvērtējot rekomendācijā esošās tiesiskā regulējuma metodes, jāsecina, ka rekomendācija būtībā ietver tikai vairākus politiskus ieteikumus, lai radītu vispārēja rakstura pozitīvās darbības ietvaru, un mazākā mērā īpašas, ar piespiedu pasākumiem realizējamas subjektīvas tiesības.

E.Fransena un M.Mertena pēc *Kalanke* sprieduma pieņemšanas izteica kategorisku viedokli, ka šis spriedums ir uzskatāms par lūzuma punktu Kopienas uzsāktu centienu realizācijā par labu sievietēm, kas tika paredzēti īpašu “pozitīvu” pasākumus noteikšanai,²⁷ un komentēja: *Kalanke* spriedums ir atgriešanās pie *Bundesarbeitsgericht* Brēmenē: tur Vācijas tiesnesis izsprieda, ka nacionālā norma, kas ir pretrunā ar Kopienas likumdošanu, pat ja to ir noteikusi Eiropas Tiesa, nav jāatzīst par spēkā neesošu, – tas nozīmē tikai to, ka šādu normu var nepiemērot. Šādā veidā pēc minēto autoru piedāvātās analogijas šīs tiesas darbības zonā ļautu realizēt pozitīvās rīcības politiku vispār, bet to nevarētu pamatot ar konkrēto minēto direktīvas normu.²⁸

Eiropas Tiesas skaidrojumi par pozitīvās rīcības interpretāciju savukārt radīja pozitīvās diskriminācijas mehānismu pārvērtēšanas un pārstrādāšanas nepieciešamību Eiropas Savienības līmenī. Pēc *Kalanke* sprieduma Eiropas Komisija 1996.gadā izdeva īpašu paziņojumu par turpmāko atbalstāmo pozitīvo rīcību,²⁹ kurā uzsvēra, ka tā atbalsta elastīgas kvotas, ņemot vērā konkrētus apstākļus, īpašus plānus sieviešu nodarbinātības attīstīšanai, paredz vēlamās proporcijas un termiņus, bet konkrētā gadījumā nedod automātiskas individuālas priekšrocības tiesības, kā arī saistību darba devējam pieņemt darbā vai paaugstināt personu, kura pieder pie mazāk pārstāvētā dzimuma, bet nepiešķirot pretendētājam nekādas individuālas priekšrocības tiesības, citus pozitīvās rīcības pasākumus apmācībā, darba laika pielāgošanu utt. Lai mazinātu neskaidrības par direktīvas interpretāciju, tika ierosināti tās grozījumi,³⁰ precizējot arī pozitīvās rīcības definīciju.³¹ Tomēr 2002.gada septembrī pieņemtajos direktīvas grozījumos tika iekļauta tikai atsauce uz Līguma 141.panta (4) daļas normu par dalībvalstu tiesībām pieņemt šādus pasākumus.³²

Ņemot vērā grūtības pozitīvās rīcības ieviešanā un īpaši to, ka Eiropas Kopienas Dibināšanas līgums sākotnēji neparedzēja iespēju piemērot pozitīvās rīcības pasākumus mazāk pārstāvētā dzimuma aizsardzībai darba tiesiskajās attiecībās, pozitīvās rīcības attīstīšanai laikā no Māstrihtas līguma (1992) līdz Amsterdamas līguma spēkā stāšanās dienai (1999.gada 1.maijam) minēto jautājumu regulēja Līguma sastāvā iekļautā Vienošanās par sociālās politikas jautājumiem.³³ Tā noteica, ka dalībvalstīm ir pienākums veikt pozitīvu rīcību, lai atvieglotu sieviešu nodarbinātību vai novērstu, kā arī kompensētu mazāk izdevīgo stāvokli, kas var rasties sieviešu darba dzīvē. Svarīgi atzīmēt, ka šis Protokols kā Līguma sastāvdaļa paredzēja pat plašāku brīvību pozitīvajai rīcībai nekā direktīvā noteiktās normas.

Šo pasākumu vispārējais raksturojums tika iekļauts arī Eiropas Kopienas Dibināšanas līguma (ar grozījumiem, ko izdarīja Amsterdamas līgums) tā 141.panta ceturtajā daļā, lai pastiprinātu direktīvas 76/207/EEC 2.pantā iekļautās normas efektivitāti. Amsterdamas līguma 141.panta ceturta daļa nosaka: “.. lai praksē nodrošinātu vienlīdzību starp sievietēm un vīriešiem darbā, vienādas attieksmes princips neliedz dalībvalstīm atstāt spēkā vai ieviest pasākumus, kas dod īpašas priekšrocības nepietiekami pārstāvētajam dzimumam, tā pārstāvjiem atvieglinot iesaistīšanos darbā vai arī novēršot vai kompensējot viņu profesionālās izaugsmes trūkumus.”³⁴

Saskaņā ar Amsterdamas līgumu, kas stājās spēkā 1999.gada 1.maijā, Eiropas Savienībā un tās dalībvalstīs ir atļauta pozitīva rīcība, lai atbalstītu mazāk pārstāvēto dzimumu, lai nodrošinātu dzimumu līdztiesību praksē. Primārās likumdošanas līmenī ir noteikts, ka valstis var piemērot pozitīvās rīcības pasākumus, nosakot īpašas priekšrocības, lai atvieglotu mazākumā pārstāvētajam dzimumam veikt darba aktivitātes un novērstu vai kompensētu mazāk izdevīgo situāciju profesionālās karjeras veidošanā. Jāuzsver, ka Amsterdamas līgums runā jau ne tikai par sievietēm, bet paplašina pozitīvo rīcību uz jebkura mazāk pārstāvētā dzimuma pārstāvju aizsardzību. Tomēr Deklarācijā Nr.28, kas pievienota Amsterdamas līguma Noslēguma aktam par Līguma 141.panta (bij. 119.pants) 4.daļas piemērošanu, uzsvērts, ka, pieņemot Līguma 141.panta 4.daļā noteiktos pasākumus, dalībvalstīm, pirmkārt, jācenšas sasniegt sieviešu stāvokļa uzlabošanu darba dzīvē.³⁵

Minētā Amsterdamas līguma norma tika pieņemta lielā mērā tādēļ, lai precizētu jautājumu par pozitīvās rīcības statusu un vienlaicīgi ar tiesiskiem līdzekļiem vājinātu Eiropas Tiesas kategoriskos spriedumus pozitīvās rīcības jautājumā. Divu gadu prakse pēc Amsterdamas līguma spēkā stāšanās parādīja, ka dalībvalstis atbalsta un cenšas plaši ieviest pozitīvās rīcības pasākumus dažādās sfērās, lai aktīvāk veidotu līdzsvarotu personāla politiku.³⁶ Pozitīvās rīcības koncepcija tika iekļauta arī 2000.gada 7.decembrī Eiropas Padomes pieņemtajā Eiropas Pamattiesību Hartā, nosakot, ka dalībvalstīm ir tiesības veikt pasākumus īpašu priekšrocību veidā, kas ir vairāk labvēlīgi mazāk pārstāvētajam dzimumam.³⁷ Minētā Harta pagaidām ir galvenokārt politisks dokuments, tomēr tā tiks izmantota gan Eiropas Tiesas, gan dalībvalstu tiesas argumentācijā.³⁸

Tomēr šie pasākumi joprojām nerada Eiropas Tiesas spriedumos pilnīgu skaidrību par pozitīvās diskriminācijas pasākumu iespējamo vērtējumu: raksturu, apjomu un pieļaujamo mehānismu. Konkrētu pasākumu ieviešana joprojām lielā mērā ir apdraudēta, jo nav skaidrs iespējamais lietas risinājums strīda gadījumā – dažos gadījumos Tiesa atbalstījusi lielākas priekšrocības nekā citos.

Neapšaubāmi, pozitīvā rīcība ir Eiropas Savienības primārajā un sekundārajā likumdošanā noteikts juridisks instruments, lai novērstu, ka darba tiesiskās attiecībās kāda persona reāli atrodas mazāk izdevīgā situācijā sakarā ar tās dzimumu. Šobrīd saskaņā ar Amsterdamas līgumā noteikto nav noteikti nekādi ierobežojumi valstij atzīt pozitīvo rīcību politiskā līmenī, kā arī vispārīgā veidā to ietvert konkrētos attīstības plānos gan nozaru, gan arī institūcijas (uzņēmuma) līmenī kā *vēlamo* mērķi nodrošināt vienādas iespējas. Tomēr iepriekšminēto iemeslu dēļ jāsecina, ka juridiskie noteikumi šobrīd ir deklaratīvi un ieviešanas mehānisms nekonkrēts. Pozitīvajai rīcībai pamatā ir politisks un audzinošs raksturs, kas darbojas, lai veidotu sabiedrības attieksmi izvēles un lēmuma pieņemšanas procesā, bet tā juridisko dabu raksturo rekomendējošais raksturs. Pozitīvās rīcības ietvaros netiek pieļauta iespēja noteikt pasākumus, kas nodrošina konkrēti realizējamās priekšrocības kādai no personu grupām. Joprojām ir strīdīgs arī jautājums, kādā veidā risināmi pozitīvo rīcību (pozitīvo diskrimināciju) reglamentējošie jautājumi valsts, atsevišķas nozares un attiecīgā uzņēmuma vai institūcijas līmenī, lai tie netiktu apstrīdēti kā neatbilstoši vienlīdzīgās attieksmes principa pieļaujamiem izņēmumiem un lai konkrētie pozitīvās rīcības pasākumi netiktu apzīmēti par tiešo diskrimināciju sakarā ar personas dzimumu.

Minētajā situācijā, kad pozitīvās rīcības praktiskā piemērošana ir būtiski ierobežota ar Eiropas Tiesas spriedumiem, Eiropas Savienības institūcijām tām noteiktās

kompetences ietvaros ir jāpieņem skaidrojumi par pozitīvās diskriminācijas turpmākajām atļautajām formām.

Un tomēr, lai gan Eiropas pētnieki asi kritizē Eiropas Tiesas pieņemtās interpretācijas pozitīvās rīcības jautājumos, tajā pašā laikā ir reāla iespēja palūkoties uz minēto problēmu tā, lai apzinātu Eiropas Tiesas atļauto pozitīvās rīcības apjomu personu vienlīdzīgo iespēju nodrošināšanai un attīstības tendences. Kaut gan pozitīvā rīcība arī pēc Amsterdamas Līguma spēkā stāšanās ir juridiskajā būtībā ierobežota, tomēr konkrēto spriedumu analīze dod iespēju izziņāt Eiropas Tiesas atļautās pozitīvās rīcības formas, lai personas konkurētu pēc vienādiem noteikumiem, bet personu grupai, kura ir neizdevīgākā situācijā, dotu iespēju vieglāk pārvarēt sabiedrībā valdošo traucējošo attieksmi par tās statusu.

Eiropas Tiesa šobrīd saistībā ar pozitīvo rīcību ir atbalstījusi atsevišķus pasākumus saistībā ar konkrētām nacionālām normām, kas nosaka:

1. publisko tiesību jomā sektoros, kur sievietes ir mazāk pārstāvētas, sievietēm tiek dota priekšroka, ja tas nepieciešams sieviešu attīstības plāna izpildei, ar nosacījumu, ka pretendentiem – sievietēm un vīriešiem ir nepieciešama vienāda kvalifikācija un ka nacionālās normas garantē: atlases procesā visi kandidāti tiek pakļauti objektīvam novērtējumam, kurā tiek ņemtas vērā katra kandidāta īpašā personiskā situācija (lieta *Badeck*)³⁹, pie tam atlases kritēriji, kuru rezultātā izdarīta izvēle par labu pretendētam vīrietim, nedrīkst būt tādi, kas diskriminē sievietes (lieta *Marschal*)⁴⁰;
2. saskaņā ar sieviešu attīstības plānā noteikto mērķi akadēmiskajos amatos, ko pilda uz laiku, kā arī asistentu amatos jānodrošina tāds minimālais sieviešu procents, kam jābūt vienādam vismaz ar sieviešu procentu starp augstskolu beigušajām personām, personām, kurām piešķirti augstāki grādi, un studentiem attiecīgajā disciplīnā;
3. profesijās, kur nepieciešama apmācība, kurās sievietes ir pārstāvētas mazākumā un valstij nav apmācības monopols, ir atļauts piešķirt vismaz pusi no apmācībai paredzētajām vietām sievietēm, izņemot gadījumu, ja, neraugoties uz veiktajiem pasākumiem, uz šīm apmācību vietām nav pieteikušies pietiekami daudz pretendentu sieviešu;
4. pieņemot darbā sektoros, kuros sievietes ir mazāk pārstāvētas, tiek garantēts: ja pretendentiem sievietēm un vīriešiem ir vienāda kvalifikācija, tad visas kvalificētās sievietes, kuras atbilst izvirzītajām vai noteiktajām prasībām, tiek aicinātas uz darba interviju;
5. darbinieku pārstāvju institūciju veidošanā, kā arī administratīvo un uzraudzības institūciju veidošanā rekomendē, sagatavojot normatīvos aktus, ņemt vērā, ka vismaz pusei no šo institūciju dalībniekiem jābūt sievietēm.⁴¹

Analizējot augšminētos piemērus saistībā ar Eiropas Savienības dalībvalstu pieņemtajām normām pozitīvās rīcības ieviešanai un Eiropas Tiesas secinājumiem, jāatceras, ka pēc Amsterdamas Līguma spēkā stāšanās piemērojams princips par jebkura mazāk pārstāvētā dzimuma pārstāvju aizsardzību, tādēļ iepriekšminētās aizsardzības normas analogiski būtu attiecināmas arī uz vīriešiem, ja tie ir pārstāvēti mazākumā konkrētajā jomā.

Eiropas Tiesa savā 2000.gada 6.jūlija spriedumā lietā *Abrahamsson*⁴² nepārprotami atzina, ka pozitīvā rīcība ir instruments, ko atbalsta nacionālās tiesas, un šādi pozitīvā rīcība kļūst par īpaši atbalstāmu tiesas instrumentu. Konkrēti: Eiropas Tiesa noteica, ka direktīva neaizliedz nacionālās tiesas spriedumu, ar kuru saskaņā pretendētam uz amatu,

kurš pieder pie mazāk pārstāvētā dzimuma, var tikt piešķirta priekšroka salīdzinājumā ar pretējā dzimuma konkurentu, ja šiem pretendentiem ir vienādi nopelni un ja tiek nodrošināts, ka kandidatūras ir pakļautas objektīvam novērtējumam, kas ņem vērā visu kandidātu īpašo situāciju.

Nacionālās tiesas spriedums (vai attiecīgi institūcijas lēmums, kura saskaņā ar tai piešķirto kompetenci veic tiesas funkcijas) konkrētā lietā, izskatot konkrētu darba strīdu, ir nozīmīgs pozitīvās rīcības instruments mazāk pārstāvētā dzimuma aizsardzībai, jo tieši tiesa (institūcija), piemērojot pozitīvās diskriminācijas principu, izvērtē konkrētu darba devēja lēmumu par labu indivīdam no mazāk pārstāvētā dzimuma par tā atbilstību vienlīdzīgās attieksmes principam un veicina pozitīvās rīcības politikas ieviešanu valstī. Tieši nacionālajai tiesai ir arī jāizlemj, vai piemērojamā nacionālā norma atbilst prasībām pozitīvās diskriminācijas pasākuma piemērošanai, izvērtējot katrā konkrētā gadījumā nacionālās normas darbības jomu.⁴³

Pozitīvās rīcības aktivitātes mazāk pārstāvētā dzimuma aizstāvībai ir atbalstāmas arī Latvijā. Tās palīdz veidot sabiedrības izpratni par vienādās attieksmes principu. Arī Latvijā ir problēmas sakarā ar noteiktu darbu vai nozaru, kā arī amatu nosacītu nodalīšanu pēc dzimumiem atbilstoši tradicionālajai izpratnei par personu grupu tradicionālo lomu un atšķirīgās attieksmes piemērošanu. Atsevišķos darbos (nozārēs) Latvijā tradicionāli pārsvarā strādā sievietes (skolotāji, medmāsas, u.c.), bet citos savukārt vīrieši. Pētnieks E.Vītoliņš uzsver, ka Latvijā starp dzimumiem ir ievērojamas atšķirības pēc pamatdarba darbības veida. Sievietes relatīvi vairāk ir nodarbinātas pakalpojumu sfērā – 1999.gadā 69% no visām nodarbinātajām (vīrieši attiecīgi – 49%), bet vīrieši relatīvi vairāk strādā rūpniecībā un būvniecībā – 34% (sievietes – 18%), lauksaimniecībā un zvejniecībā – 17% (sievietes – 13%).⁴⁴ Īpaši sievietes ir neizdevīgā situācijā sakarā ar darbu tradicionālo sadalījumu ģimenes pienākumu veikšanā un veidojot profesionālo karjeru.

Arī Valsts Civildienesta pārvalde uzsver, ka šobrīd valstī aktuāls ir dzimumu līdztiesības jautājums. Valsts civildienestā sieviešu un vīriešu procentuālā attiecība uz 2000.gada 31.decembri ir: sievietes – 60%, bet vīrieši – 40%, savukārt augstākajos amatos saglabājas vīriešu vairākums.⁴⁵ Tas pierāda, ka joprojām Latvijā ir problēmas sieviešu paaugstināšanā amatā, kā arī ir būtiskas atšķirības atalgojumā, kas sieviešu pārstāvētajos amatos kopumā ir zemāks. Turklāt valstī ir augstāks bezdarbnieku – sieviešu procents, kas saistās arī ar attieksmes problēmu, pieņemot darbā.

Lai gan kopumā Latvijas darba tiesības reglamentējošajos normatīvajos aktos nav tiesas dzimumu diskriminācijas, tomēr jāizvērtē aizsardzības mehānisma faktiskā efektivitāte pret diskrimināciju darbā un jāparedz papildu normas aizsardzībai konkrētos gadījumos. Pozitīvā rīcība atbalstāma kā viens no elementiem, kas sekmē šī aizsardzības mehānisma darbību.

Pozitīvās rīcības stratēģija Latvijas sabiedrībai ir tikpat sveša kā izpratne par vienlīdzīgās attieksmes principu, kas jaunajā Darba likumā interpretēts, ņemot par pamatu “vienlīdzīgu tiesību principu” (7.pants) un “atšķirīgas attieksmes aizliegumu” (29.pants).⁴⁶ Lai gan DL 7.pants nosaka ikvienam vienlīdzīgas *tiesības* uz darbu, taisnīgiem, drošiem un veselībai nekaitīgiem darba apstākļiem, kā arī uz taisnīgu darba samaksu,⁴⁷ tomēr arī šādu tiesību un atšķirīgas attieksmes aizlieguma noteikšana Darba likumā praksē nenodrošina, ka vienlīdzīga *attieksme* pret darbiniekiem ir darba devēja vispārējs rīcības modelis.

Atšķirībā no citām Eiropas valstīm, kuras dažādos veidos centušās noteikt atsevišķus pozitīvās rīcības pasākumus, līdz šim Latvijā pozitīvās rīcības izpratne saistījusies ar Darba likumu kodeksā⁴⁸ iekļautajām normām sieviešu darba aizsardzībai, kas, lai gan nosaka atsevišķas priekšrocības sievietēm, tomēr Eiropas tiesību izpratnē ir sievietēm diskriminējošas, jo bez objektīva attaisnojuma nepieļauj iespēju strādāt noteiktus darbus un paredz arī citus ierobežojumus; un otrādi – šīs normas ir diskriminējošas pret darbiniekiem vīriešiem, jo neparedz viņiem tādas pašas priekšrocības. Piemēram, tēvu tiesības izmantot bērnu kopšanas atvaļinājumu Darba likumu kodeksā netika paredzētas.

Tā kā 2001.gada 20.jūnijā pieņemtais Darba likums tieši neskar jautājumu par pozitīvo rīcību mazāk pārstāvētā dzimuma aizsardzībai, tas var radīt situāciju, ka joprojām šādi risinājumi netiktu iekļauti dienaskārtībā, jo sabiedrība nav teorētiski sagatavota pat minēto jautājumu apspriešanai. Iespējams, īpaši piesardzīgā attieksme pret pozitīvās rīcības pasākumiem daļēji ir attaisnojama ar iepriekšminētajām problēmām konkrētu pasākumu izvēlē un piemērošanā, tomēr jautājuma neiekļaušana Darba likumā nedrīkstētu kļūt par likumā noteiktu šķērslī nepieciešamo pozitīvās rīcības pasākumu apzināšanai un veicināšanai.

Ministru kabinetā apstiprinātā koncepcija dzimumu līdztiesības īstenošanai atspoguļo stratēģiju saskaņā ar Eiropas Savienības dibināšanas līguma (pēc Amsterdamas) 2.–4.panta prasībām – integrēt dzimumu līdztiesības aspektu visās Kopienas rīcības programmās un sfērās, tomēr atsevišķi neveidojot sieviešu aizsardzības programmas vai likumdošanu. Koncepcijā uzsvērts, ka tajā piedāvātais pasākumu komplekss neizslēdz pozitīvās diskriminācijas iespēju saskaņā ar jau pieņemtajām direktīvām un iespēju jaunu pasākumu veikšanai, ja tiek konstatēta plaša diskriminācija kādā jomā.⁴⁹

Šādi īpaši pasākumi ir apzināmi, ņemot vērā ES Padomes un Komisijas pieņemtās Eiropas Savienības pamattiesību hartas 21.pantā paredzēto jebkāda veida, arī dzimumu diskriminācijas aizliegumu, un 23.panta prasību, ka jānodrošina līdztiesība starp vīriešiem un sievietēm visās jomās, arī nodarbinātības, darba un samaksas ziņā, pieļaujot pozitīvās diskriminācijas pasākumus līdztiesības nodrošināšanai.

Tieši pozitīvā rīcība ir darbības virziens, ko, apzinot faktisko situāciju atsevišķās nozarēs un praksē eksistējošās problēmas reālajā darba dzīvē un nodrošinot pietiekami plašu izpētes darbu, var piemērot arī Latvijā, veidojot līdzsvarotu un taisnīgu darba politiku, radot reālu iespēju nodrošināt vienlīdzīgas iespējas, lai novērstu atsevišķu personu grupu nelabvēlīgo statusu. Tādēļ izvērtējams jautājums par īpašu pozitīvo rīcību atbalstošu normu iekļaušanu Darba likumā. Speciālie pasākumi Latvijā ir aktuāls mehānisms reālai valdošo stereotipu ietekmes mazināšanai, lai nodrošinātu vienlīdzīgas iespējas nelabvēlīgā statusā esošām personām realizēt savas tiesības un pārvarēt praksē esošās grūtības.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA UN AVOTI

LITERATŪRA

1. Alehno I., Buka A., Jarinovska K., Škoba L. *Ievads Eiropas Kopienas tiesībās (Tiesu prakse un komentāri)*. – Rīga: Tiesu nama aģentūra, 2001.
2. *Equal Opportunities for Women and Men in the European Union*. – Annual Report 1996. European Commission. Directorate – General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs. Unit V/D/5.
3. European Commission. Report of the Commission on the implementation of the Council Recommendation of 13.12.1984 on the promotion of positive action for women (84/635/EEC). (COM95)247 final. 13.06.1995. Sk. internetā (2002.02.03)
http://europa.eu.int/celex/cgi/sga_rqst?SESS=20802!CTXT=3!UNIQ=2!APPLIC=celexext!FILE=nodoc!DGP=0!FORM
4. Franssen E. and Meertens M. Overview of EC Legislation and Case law with regard to equal treatment of men and women. – *EU Standards on Gender Equality: Informative International Conference (ZZ-9505-01-32-001)*. Technical Report. 12–14 June Brussels, 1997, 8–23p.
5. Kalanke gegen Freie Hansestadt Bremen, 5 March 1996, Erste Senat des Bundesarbeitsgerichts, 1AZR 590/92 (a), 2 Sa 322/91 Bremen.
6. Levits E. Jaunā Cilvēktiesību harta – Eiropas identitātes atspoguļojums // *Diena*. – 2000. – 13.dec. – 2.lpp.
7. The Social Success of Amsterdam. European Council Amsterdam 16 and 17 June 1997. Informative Letter. Ministry of the Social Affairs and Employment. – The Netherland, 1997, 7p. (nepublicēts).
8. Valsts Civildienesta pārvaldes informatīvais ziņojums “Valsts Civildienesta attīstības statistiskie rādītāji – 2000.gads”. – *Jaunā Pārvalde*. Valsts Civildienesta pārvaldes informatīvs biļetens. – 2001. – Aprīlis. – 8.lpp.
9. Vītolīņš E. Nodarbinātība un darba apstākļi. – Grām.: *Dzīves apstākļi Latvijā 1999.gadā* (Analītisku rakstu krājums). – Rīga: Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde, 2001. – 79.–95.lpp.

TIESĪBU AKTI

10. LR likums: Darba likums, Saeimā pieņemts 2001.gada 20.jūnijā // *Latvijas Vēstnesis*. – 2001. – Nr.105. – 22.burtnīca.
11. LPSR likums: Latvijas darba likumu kodekss, pieņemts Latvijas PSR Augstākajā Padomē 1972.gada 14.aprīlī. Publicēts // *Ziņotājs*. – 1972. – 1.janv. – Nr.16.
12. Konsolidēts Eiropas Kopienas dibināšanas līgums. Grām.: *Konsolidēts Eiropas Kopienas dibināšanas līgums un Nicas līgums*. – Rīga: Tulkošanas un terminoloģijas centrs, 2001. – 7.–211.lpp.
13. Agreement on social policy concluded between the Member states of the European Community with the exception of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland 7.02.1992. 197–201p. – Grām.: *Treaty on European Union*. Office for Official Publications of the European Communities. – Luxembourg, 1992.
14. Council Directive on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions (76/207/EEC). 9.02.1976. – *Official Journal of the European Communities*, 1976 L 39.

15. Directive 2002/73/EC of the European Parliament and of the Council of 23 September 2002 amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions. Official Journal L 269, 05/10/2002 p.0015–0020.

CITI DOKUMENTI

16. Konceptija dzimumu līdztiesības īstenošanai, akceptēta Latvijas Republikas Ministru kabinetā 2001.gada 16.oktobrī (sēdes protokols Nr.50 21.§). Sk. internetā (2002.02.04): www.mk.gov.lv/NewFolderfiles/2393k1.doc.
17. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C 364/01). – *Official Journal of the European Communities*, 18.12.2000, C 364.
18. Communication from the Commission to the European Parliament and Council on the Interpretation of the Judgement of the Court of Justice on 17.10.1995 in Case C–450 Kalanke v. Freie Hansestadt Bremen, Commission of the European Communities. COM(96) 88final of 27.03.1996, p.93. Sk. internetā (03.04.2002): <http://europa.eu.int/abc/doc/off/bull/en/9603/p1031/p1-3162.htm>
19. Council Recommendation 84/635/EEC of 13.12.1984 regarding the promotion of positive action for women. *Official Journal of the European Communities* L331, 19.12.1984.
20. Declaration Nr.28 on Article 141 (ex 119) (4) of the Treaty Establishing the European Community . Sk. internetā (2002.03.04): Declarations annexed to the Final Act to Amsterdam Treaty. to the Final Act to Amsterdam Treaty.<http://europa.eu.int/eur-lex/en/treaties/livre490.html>
21. Proposal for a Directive of The European Parliament and of the Council amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions. Commission of the European Communities. Brussels, 7.6.2000 COM2000 334 final 2000/0142 (COD), 17p. Sk.internetā (2002.02.04):http://europa.eu.int/eur-lex/en/com/dat/2000/en_500PC0334.html
22. European Commission. Report of the Commission on the third action programme (1991–1995), Work document, 10 January 1996, 49p.

TIESU PRAKSE

23. Badeck G. and Others v. Landesanwalt beim Staatsgerichtshof des Lende Hessen. C–158/97. – *European Court Reports*, 2000. – P. I–1875.
24. Abrahamsson, K. Anderson L. v. Fogelqvist E. C–407/98. – *European Court Reports*, 2000. – P. I–005539.
25. Commission of the European Communities v. French Republic. C–312/86. –*European Court Reports*, 1988, 06315.
26. Kalanke E. v. Freie Hansestadt Bremen. C–450/93. – *European Court Reports*, 1995. – P. I – 03051.
27. Marschall H. v. Land Nordrhein – Westfalen. C–409/95 – *European Court Reports*, 1997. – P. I– 06363.

Summary

Latvian Labour Code (LC) provides the principle of equal treatment for man and women as regards access to employment, vocational training and promotion, equal pay in accordance with EC legal acts. For all that the positive action measures – the special measures providing for special advantages in order to make easier for the under-represented sex to pursue a vocational activity or to prevent or compensate for disadvantages in their professional careers are not mentioned in the LC. Implementation of those measures is issue of bother because of uncertainty of its legally admissible scope and mechanism caused by European Courts restrictive interpretation.

The article provides short survey of historical development of positive action concept and examples of positive action measures admitted by EU institutions and the European Court of Justice.

The positive action measures are to be supported in Latvia. To achieve improvement of protective mechanism against gender discrimination in labour market the norms for specific advantages must be implemented after careful consideration based on EU practice.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

-
- ¹ Darba likums, Saeimā pieņemts 2001.gada 20.jūnijā // *Latvijas Vēstnesis*. – 2001. – Nr.105. – 22.burtnīca. – 1–16.lpp.
 - ² LPSR likums: Latvijas darba likumu kodekss pieņemts Latvijas PSR Augstākajā Padomē 1972.gada 14.aprīlī. Publicēts // *Ziņotājs*. – 1972. – 1.janv. – Nr.16.
 - ³ Darba likums, Saeimā pieņemts 2001.gada 20.jūnijā // *Latvijas Vēstnesis*. – 2001. – Nr.105. – 22.burtnīca. – 4.lpp.
 - ⁴ Council Directive on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions. (76/207/EEC) 9.02.1976. – Official Journal of the European Communities 1976 L 39, p.40.
 - ⁵ Konsolidēts Eiropas Kopienas dibināšanas līgums. – Grām.: Konsolidēts Eiropas Kopienas dibināšanas līgums un Nicas līgums. – Rīga: Tulkošanas un terminoloģijas centrs, 2001. – 111.–112.lpp.
 - ⁶ Alehno I., Buka A., Jarinovska K., Škoba L. *Ievads Eiropas Kopienas tiesībās (Tiesu prakse un komentāri)*. – Rīga: Tiesu nama aģentūra, 2001. – 28.–31.lpp.
 - ⁷ Council Directive on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions. (76/207/EEC) 9.02.1976. – Official Journal of the European Communities 1976 L 39, p.40.
 - ⁸ Council Recommendation 84/635/EEC of 13.12.1984 regarding the promotion of positive action for women. Official Journal of the European Communities L331, 19.12.1984, pp. 34–35.
 - ⁹ European Commission. Report of the Commission on the implementation of the Council Recommendation of 13.12.1984 on the promotion of positive action for women (84/635/EEC). (COM95)247 final. 13.06.1995., p.49. Sk. internetā (2002.02.03):

http://europa.eu.int/celex/cgi/sga_rqst?SESS=20802!CTXT=3!UNIQ=2!APPLIC=celexext!FILE=nodoc!DGP=0!FORM

- ¹⁰ Ibid.
- ¹¹ Franssen E. and Meertens M. Overview of EC Legislation and Case law with regard to equal treatment of men and women. EU Standards on Gender Equality: Informative International Conference (ZZ-9505-01-32-001). – Technical Report. 12–14 June Brussels, 1997. – P.16.
- ¹² Hellmut Marschall v. Land Nordrhein – Westfalen. C-409/95 *European Court Reports* 1997. – P. I- 06363.
- ¹³ Franssen E. and Meertens M. Overview of EC Legislation and Case law with regard to equal treatment of men and women .. – P.13.
- ¹⁴ Commission of the European Communities v. French Republic. C-312/86. *European Court reports*, 1988, 06315.
- ¹⁵ Georg Badeck and Others v. Landesanwalt beim Staatsgerichtshof des Landes Hessen. C-158/97. *European Court reports* 2000. – P. I-1875.
- ¹⁶ Proposal for a Directive of The European Parliament and of the Council amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions. Commission of the European Communities. – Brussels, 7.6.2000 COM (2000) 334 final 2000/0142 (COD), 17p. Sk. internetā (2002.02.04):... http://europa.eu.int/eur-lex/en/com/dat/2000/en_500PC0334.html
- ¹⁷ Commission of the European Communities v. French Republic. C-312/86. *European Court reports*, 1988, 06315;
- ¹⁸ Eckhard Kalanke v. Freie Hansestadt Bremen. C-450/93. – *European Court reports*, 1995. – P. I – 03051.
- ¹⁹ Hellmut Marschall v. Land Nordrhein–Westfalen. C-409/95. – *European Court reports*, 1997. – P. I- 06363.
- ²⁰ Eckhard Kalanke v. Freie Hansestadt Bremen. C-450/93. – *European Court reports*, 1995. – P. I – 03051.
- ²¹ Ibid.
- ²² Abrahamsson, K. Anderson L. v. Fogelqvist E. C-407/98. – *European Court Reports*, 2000. – P. I-005539.
- ²³ Hellmut Marschall v. Land Nordrhein–Westfalen. C-409/95. – *European Court reports* 1997. – P. I- 06363.
- ²⁴ Franssen E. and Meertens M. Overview of EC Legislation and Case law with regard to equal treatment of men and women. – EU Standards on Gender Equality: Informative International Conference (ZZ-9505-01-32-001). – Technical Report. 12–14 June Brussels, 1997. – P.17.
- ²⁵ Council Recommendation 84/635/EEC of 13.12.1984 regarding the promotion of positive action for women. – Official Journal of the European Communities L331, 19.12.1984. – P. 34–35.
- ²⁶ Eckhard Kalanke v. Freie Hansestadt Bremen. C-450/93. – *European Court reports*, 1995. – P. I – 03051.
- ²⁷ Franssen E. and Meertens M. Overview of EC Legislation and Case law with regard to equal treatment of men and women .. – P. 17.
- ²⁸ Ibid, 16.lpp.
- ²⁹ Communication from the Commission to the European Parliament and Council on the Interpretation of the Judgement of the Court of Justice on 17.10.1995 in Case C-450 Kalanke v. Freie Hansestadt Bremen, Commission of the European Communities. COM (96) 88 final of 27.03.1996, p.93. Sk. internetā (03.04.2002): <http://europa.eu.int/abc/doc/off/bull/en/9603/p1031/p1-3162.htm>.

- ³⁰ Proposal for a Directive of The European Parliament and of the Council amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions. Commission of the European Communities. Brussels, 7.6.2000 COM2000 334 final 2000/0142 (COD), 17p. Sk. internetā (2002.02.04): http://europa.eu.int/eur-lex/en/com/dat/2000/en_500PC0334.html
- ³¹ Equal Opportunities for Women and Men in the European Union. Annual Report 1996. European Commission. Directorate – General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs. Unit V/D/5. – P. 97.
- ³² Directive 2002/73/EC of the European Parliament and of the Council of 23 September 2002 amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions. Official Journal L 269, 05/10/2002 p.0015–0020.
- ³³ Agreement on social policy concluded between the member states of the European Community with the exception of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland 7.02.1992. – Grām.: Treaty on European Union. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. –2001 p.
- ³⁴ Konsolidēts Eiropas Kopienas dibināšanas līgums. – Grām.: Konsolidēts Eiropas Kopienas dibināšanas līgums un Nicas līgums. – Rīga: Tulkošanas un terminoloģijas centrs, 2001. – 112.lpp.
- ³⁵ Declaration Nr.28 on Article 141 (ex 119) (4) of the Treaty Establishing the European Community. Sk. interneta (2002.03.04): Declarations annexed to the Final Act to Amsterdam Treaty. to the Final Act to Amsterdam Treaty. Sk. internetā (2002 03.04): <http://europa.eu.int/eur-lex/en/treaties/livre490.html>
- ³⁶ Eckhard Kalanke v. Freie Hansestadt Bremen. C–450/93. – *European Court reports, 1995.* – P. I – 03051.
- ³⁷ Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C 364/01). Official Journal of the European Communities, 18.12.2000. – P. 364.
- ³⁸ Levits E. Jaunā Cilvēktiesību harta – Eiropas identitātes atspoguļojums // *Diena.* – 2000. – 13.dec. – 2.lpp.
- ³⁹ Georg Badeck and Others v. Landesanwalt beim Staatsgerichtshof des Landes Hessen. C–158/97. – *European Court reports, 2000.* – P. I–1875. [13
- ⁴⁰ Hellmut Marschall v. Land Nordrhein–Westfalen. C–409/95. – *European Court reports, 1997.* – P. I– 06363.
- ⁴¹ Georg Badeck and Others v. Landesanwalt beim Staatsgerichtshof des Landes Hessen .. – P. I–1875.
- ⁴² Abrahamsson, K. Anderson L. v. Fogelqvist E. C–407/98. *European Court Reports, 2000.* – P. I–005539.
- ⁴³ Hellmut Marschall v. Land Nordrhein–Westfalen. C–409/95. – *European Court reports, 1997.* – P. I– 06363.
- ⁴⁴ Vītolīš E. Nodarbinātība un darba apstākļi. – Grām.: *Dzīves apstākļi Latvijā 1999.gadā* (Analītisku rakstu krājums). – Rīga: Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde, 2001. – 81.lpp.
- ⁴⁵ Valsts Civildienesta pārvaldes informatīvais ziņojums “Valsts Civildienesta attīstības statistiskie rādītāji – 2000.gads”. – Jaunā Pārvalde. Valsts Civildienesta pārvaldes informatīvs biļetens, 2001. – Aprīlis. – 8.lpp.
- ⁴⁶ Darba likums, Saeimā pieņemts 2001.gada 20.jūnijā // *Latvijas Vēstnesis.* – 2001. – Nr.105. – 22.burtnīca.

- ⁴⁷ Darba likums, Saeimā pieņemts 2001.gada 20.jūnijā // *Latvijas Vēstnesis*. – 2001. – Nr.105. – 22.burtnīca.
- ⁴⁸ Latvijas darba likumu kodekss, pieņemts Latvijas PSR Augstākajā Padomē 1972.gada 14.aprīlī. Publicēts // *Ziņotājs*. – 1972. – 1.janv. – Nr. 16.
- ⁴⁹ Konceptija dzimumu līdztiesības īstenošanai, akceptēta Latvijas Republikas Ministru kabinetā 2001.gada 16.oktobrī (sēdesLATVIJAS UNIVERSITĀTES RAKSTI. 2004. 661. sēj.: ZINĀTŅU VĒSTURE UN MUZEJNIECĪBA, 9.–18. lpp. protokols Nr.50 21.§). 35.lpp. Sk. internetā (2002.02.04): www.mk.gov.lv/NewFolderfiles/2393k1.doc.

Apgāds "Rasa ABC"
Pērnavas iela 47/3-31. Rīga, LV-1009
Tālrunis/fakss: 7845810, e-pasts: rasa-abc@iHouse.lv